

Nh 0201

676

Patronen van communicatie en hun organisatorisch verband bij de landbouwvoorlichting in Suriname

G. Kalshoven

008201.676

Stellingen

1. Informatieverstrekking aan landbouwers is in sterke mate afhankelijk van de wijze waarop de interne communicatie binnen de voorlichtinggevende instantie plaatsvindt.

dit proefschrift

2. In structureel-organisatorisch opzicht bevindt de voorlichter te velde zich in een perifere en daardoor tevens zwakke positie ten opzichte van functionarissen op het hoofdkantoor.

dit proefschrift

3. Dat het personeel van de landbouwvoorlichtingsdienst in Suriname een groot gedeelte van de beschikbare tijd besteedt aan het uitvoeren van routinewerkzaamheden, hangt samen met een doelverschuiving in organisatorisch opzicht.

dit proefschrift

4. Dat Surinaamse landbouwers van Hindostaanse origine frequenter in contact treden met de landbouwvoorlichtingsdienst dan Surinaamse landbouwers van Javaanse herkomst, vindt zijn verklaring in de personeelsformatie van de voorlichtinggevende instantie.

dit proefschrift

5. In rijstgebieden voorzien van een irrigatiesysteem kan men van overheidswege volstaan met het distribueren van produktiemiddelen; de landbouwvoorlichting kan zich dan meer richten op bedrijven die geheel afhankelijk zijn van de regenval.

6. In organisatorisch-sociologisch opzicht biedt Thompsons propositie, dat organisaties de onzekerheden over de heterogene taakomgeving trachten te reduceren door het scheppen van homogene taaksegmenten, een waardevol heuristisch perspectief voor de onderzoeker.

J. D. Thompson, Organizations in action.
McGraw-Hill, New York 1967.

7. Wegens gebrek aan goed gedocumenteerd onderzoekmateriaal komt Rogers tot voorbarige conclusies over de verspreiding van bepaalde onderwijskundige innovaties in opwaartse richting binnen het hiërarchisch gestructureerde Ministerie van Onderwijs in Thailand.

E. M. Rogers & R. Agarwala-Rogers, Communication
in organizations. Free Press, New York 1976, p. 166-171.

8. Bij 'water resources development' dient meer aandacht gegeven te worden aan het ontwikkelen van nieuwe beheersvormen die tot een zorgvuldiger gebruik van bestaande watervoorraden leiden, dan aan het voortdurend aanboren van nieuwe waterbronnen.

9. Teneinde overmatige schade aan het tropisch regenwoud als gevolg van moderne exploitatie drastisch te beperken, dient in de betrokken landen een boswetgeving tot stand te komen. Hierin moeten bepalingen worden opgenomen, die nader aangeven welke minimale staande houtmassa en welk minimum oppervlak onaangetaste ondergroei nog aanwezig moeten zijn na exploitatie.

10. Naast motieven van werkgelegenheidsverschaffing, is de historische waarde van de suikeronderneming Mariënborg als enig resterend grootschalig plantagesysteem in Suriname, voldoende aanleiding de onderneming in zijn huidige vorm in stand te houden en toe te voegen aan het openluchtmuseum "Nieuw Amsterdam".

11. De unieke muzikale en pianistische waarde van Bartók's Mikrokosmos weerlegt iedere kritiek van muziek-pedagogische zijde als zou de cyclus niet geslaagd zijn bij wijze van moderne pianomethode.

Béla Bartók, Mikrokosmos, Progressive piano pieces.
Vol. I-VI. Boosey & Hawkes, London/New York 1940.

12. De ironie van het instellen van brede structuurcommissies aan de Landbouwhogeschool wil, dat dit dikwijls aanleiding geeft tot het houden van breedvoerige, maar weinig gestructureerde discussies over op zichzelf enge vraagstukken.

Proefschrift van G. Kalshoven

Patronen van communicatie en hun organisatorisch verband bij de landbouwvoorlichting in Suriname

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

Patronen van communicatie en hun organisatorisch verband
bij de landbouwvoorlichting in Suriname

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS



0000 0086 9483

Dit proefschrift met stellingen van Geert Kalshoven, doctorandus in de sociologie, geboren te Wageningen op 18 januari 1930, is goedgekeurd door de promotoren, dr. R. A. J. van Lier, hoogleraar in de empirische sociologie en sociografie der niet-westerse gebieden, en dr. ir. A. W. van den Ban, hoogleraar in de voorlichtingskunde.

De rector magnificus van de Landbouwhogeschool,
J. P. H. van der Want

Wageningen, 24 december 1976

NN08201,676.

G. Kalshoven

Patronen van communicatie en hun organisatorisch verband bij de landbouwvoorlichting in Suriname

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. ir. J. P. H. van der Want, hoogleraar in de virologie,
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 4 maart 1977 des namiddags te vier uur
in de aula van de Landbouwhogeschool te Wageningen



Centrum voor landbouwpublicaties en landbouwdocumentatie

Wageningen – 1977

154 = 104126-03

Abstract

Kalshoven, G. (1977) Agricultural extension in Surinam: communication patterns and their organizational structure. Agric. Res. Rep. (Versl. landbouwk. Onderz.) 864, ISBN 90 220 0 625 5, (x) + 182 p. 24 tables, 6 figs. 2 maps, 165 refs, Eng. summary.
Also: Doctoral thesis, Wageningen.

This empirical research in Surinam was designed to study socio-economic variables that influence communication and change resulting from extension work in two rural areas. The study focusses on environmental factors that may accelerate or retard the adoption of innovations by small rice farmers. It was found that farmers operating within an irrigated area were more inclined to employ new practices for rice cultivation than those within an area lacking such facilities. Farmers of different ethnic origin contrasted sharply in communication behaviour with extension workers. The hypothesis that farmers with large holdings (8–20 ha) make more use of information sources than smallholders (1–2 ha) could be extended to a hypothesis on socio-economic status.

A separate study of internal communication within the extension service showed that little useful knowledge reached the fieldworker isolated on the periphery of his organization. A goal displacement had taken place, whereby the collection of agricultural data predominated over advisory work with farmers. The communication network with the agricultural station did not function because of perceived differences in educational level, task components and work conditions. The author specified a number of recommendations on organizational change within the agency concerned.

Omslagfoto: rijstpercelen in het district Nickerie. Copyright Centraal Bureau voor Luchtkartering te Paramaribo. Schaal 1: 10.000, opname 1959.

Dit proefschrift verschijnt tevens als Verslagen van Landbouwkundige Onderzoeken 864.

© Centrum voor landbouwpublicaties en landbouwdocumentatie, Wageningen, 1977.

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced or published in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publishers.

**BIBLIOTHEEK
DER
LANDEBOWHOGESCHOOL
WAGENINGEN**

Curriculum vitae

De schrijver, geboren op 18-01-1930 te Wageningen, behaalde het gymnasium- α diploma in 1951. Na afronding van de studie in de sociologie aan de Rijksuniversiteit van Utrecht in 1960 volgde, na een kort dienstverband bij het Ministerie van Maatschappelijk Werk, een driejarige uitzending naar de Economic Commission for Asia and the Far East te Bangkok, Thailand. Daar werd hij via het Nederlandse assistent-deskundige programma toegevoegd aan de sectie community development. Na terugkeer in Nederland trad hij in 1964 in dienst bij de afdeling agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden, Landbouwhogeschool te Wageningen. In 1965 volgde een éénjarige uitzending naar Suriname in het kader van het educatieve volksontwikkelingswerk. In de periode 1967-1969 was hij verbonden aan het Centrum voor Landbouwkundig Onderzoek in Suriname, waar hij op aanvraag van het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij het onderzoek naar de landbouwvoorlichting op zich nam. Hierna kreeg hij vanaf 1969 bij genoemde afdeling in Wageningen een onderwijstaak op het gebied van de organisatiesociologie (inclusief community development). In 1974 werd hij door de Landbouwhogeschool in de gelegenheid gesteld in Suriname zijn onderzoekresultaten toe te lichten aan de betrokken instantie, waarbij tevens enige aanvullende gegevens werden verzameld ter completering van deze studie.

Woord van dank

Na voltooiing van dit proefschrift zou ik graag mijn bijzondere erkentelijkheid willen uiten jegens de volgende personen en instellingen, die ieder op eigen wijze een bijdrage hebben geleverd bij de tot stand koming er van:

- prof. dr. R. A. J. van Lier, die mij in de gelegenheid heeft gesteld het onderzoek naar de landbouwvoorlichting in Suriname te ondernemen. Zijn voorstel, het onderzoek te richten op de omstandigheden waaronder de landbouwers hun bedrijf uitoefenen en op de rol die de voorlichters vervullen bij de beoogde landbouwontwikkeling, is zeer waardevol gebleken;
- prof. dr. ir. A. W. van den Ban, van wie vele adviezen werden ontvangen, zowel bij de opzet van het onderzoek als tijdens de fase van uitwerking. Zijn speciale belangstelling voor de communicatie van vernieuwingen in de landbouw bleek uit de gedetailleerde notities bij de verschillende versies van het proefschrift;
- prof. drs. A. A. Kampfraath, die waardevolle opmerkingen heeft gemaakt met betrekking tot de organisatorische aspecten van de studie;
- de Landbouwhogeschool te Wageningen en het Centrum voor Landbouwkundig Onderzoek in Suriname voor de verleende faciliteiten en middelen tijdens de verschillende fasen van het onderzoek;
- het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij te Paramaribo, en in het bijzonder de medewerkers van de Afdeling Landbouwvoorlichting, voor de verleende medewerking tijdens de veldwerkperiode;
- de landbouwers van de districten Nickerie, Suriname en Commewijne voor hun bereidheid deel te nemen aan het onderzoek;
- de heer M. Keuls, voor zijn waardevolle hulp bij de verschillende wiskundig-statistische bewerkingen van het onderzoeksmateriaal, speciaal met betrekking tot de clusteranalyse;
- de medewerkers van de vakgroep agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden en die van andere vakgroepen van de Landbouwhogeschool, in het bijzonder ir. J. T. Sital, ir. J. van Huis, dr. ir. N. G. Röling, J. W. te Kloeze en P. Holleman;
- de dames van de afdeling Tekstverwerking en die van het secretariaat van de hierboven genoemde vakgroep voor het vele typewerk en de verdere zorg rond de gereed koming van het proefschrift;
- Pudoc voor de wijze waarop deze publikatie werd uitgegeven;
- mijn vrouw Ans, voor het getoonde begrip en de verleende medewerking tijdens de verschillende stadia die het onderzoek heeft doorlopen.

Inhoud

1	<i>Inleiding en probleemstelling</i>	1
1.1	Omvang van het onderzoek	2
1.1.1	Niveau van analyse	3
1.2	Aanleiding tot het onderzoek in Suriname	4
1.3	Indeling van de publikatie	5
2	<i>Situatieschets van de Surinaamse landbouw</i>	6
2.1	Historische achtergronden	6
2.1.1	Opkomst van de bevolkingslandbouw	6
2.2	Samenstelling van de bevolking	8
2.3	Huidige vormen van landbouw	9
2.3.1	Bedrijfsomstandigheden	10
2.3.2	Gewassen	12
2.3.3	Afzet	12
2.3.4	Ontwikkelingsplannen	13
2.4	Overheid en landbouwvoorlichting	15
2.4.1	Organisatievorm van de landbouwvoorlichting	16
2.4.2	Opkomst van de landbouwvoorlichting	19
2.4.3	Verdere ontwikkeling	21
3	<i>Algemene beschouwingen en theoretische oriëntering</i>	23
3.1	Inleiding	23
3.1.1	Hoofdstukindeling	24
3.2	Organisatorische opzet en structurering	25
3.2.1	Taakomgeving	27
3.3	Doel en doelverandering	28
3.3.1	Doelverandering	30
3.3.2	Doelverschuiving	30
3.4	Verhouding tussen instantie en publiek	31
3.4.1	Heterogeen taakdomein en homogene taaksegmenten	32
3.4.2	Spanningsveld tussen organisatie en publiek	34
3.5	Het communicatie- en verspreidingsproces	35
3.5.1	Sociaal en economisch milieu	38
3.5.2	Leiderschap	40
3.5.3	Fysieke omgeving	42
3.6	Positie, taak en rol van de voorlichter	43
3.6.1	Brugfunctie	44
3.6.2	Rolverwachtingen	46

3.6.3	Perifere positie van de voorlichter	47
3.7	Interne communicatie	48
3.7.1	Gedecentraliseerde besluitvorming en werkwijze	51
3.7.2	Belang van opleidingen	51
4	<i>Onderzoeksopzet en methoden</i>	54
4.1	Oriëntering	54
4.2	Hypothesen met betrekking tot het communicatie- en innovatie- proces	55
4.2.1	Sociaal-culturele factoren	55
4.2.2	Variabelen van sociaal-economische aard	56
4.2.3	Fysisch-geografische omstandigheden	57
4.3	Veronderstellingen met betrekking tot de communicatie binnen de voorlichtingsdienst	57
4.3.1	Doel en doelverschuiving	58
4.3.2	Communicatie	58
4.4	Gebiedsbepaling en steekproef	60
4.4.1	Gestratificeerde steekproef	61
4.5	De interviews	62
4.5.1	Vragenlijst voor de survey onder de landbouwers	62
4.5.2	Uitvoering van de survey	63
4.5.3	Vragenlijst voor de interviews met de voorlichters	64
4.5.4	Het interviewen van de voorlichters	65
5	<i>Patronen van communicatie en vernieuwing in twee landbouwgebieden</i>	67
5.1	De gebieden van onderzoek	67
5.1.1	West-Suriname	67
5.1.2	Midden-Suriname	70
5.2	Analyse van onderzochte variabelen	72
5.3	Communicatie en vernieuwingstendenzen in West-Suriname	72
5.3.1	Contactvariabelen en attituden	72
5.3.2	Etnische achtergrond	75
5.3.3	Ontvangen bedrijfsbezoek	76
5.3.4	Bedrijfsfactoren	78
5.3.5	Bezoek aan grote rijstbedrijven	79
5.3.6	Achtergrondsvariabelen	79
5.3.7	Toepassing van een nieuw rijstras	80
5.3.8	Nieuwe plantmethode	82
5.3.9	Andere adoptievariabelen	83
5.3.10	Resterende variabelen	84
5.3.11	Coöperatievorming	85
5.3.12	Waterschappen	86
5.3.13	Kredietvoorziening	87
5.4	Communicatie en het achterblijven van vernieuwingen in Midden- Suriname	88
5.4.1	Invloed van de etnische herkomst	88

5.4.2	Attituden	89
5.4.3	Beeld van het voorlichtingswerk	90
5.4.4	Statusvariabelen en de invloed van de stad	91
5.4.5	Schoolopleiding	93
5.4.6	Het achterblijven van vernieuwingen	93
5.4.7	Vernieuwingsmogelijkheden en irrigatie	96
5.4.8	Onbenutte bedrijfsfactoren	96
5.5	Samenvatting	98
6	<i>Het organisatorisch verband van de landbouwvoorlichting</i>	100
6.1	Doel en werkwijzen van de voorlichting	100
6.1.1	Doelstellingen	100
6.1.2	Werk en doelverschuiving	102
6.1.3	Methoden van voorlichting	104
6.1.4	Gebruikte hulpmiddelen	106
6.2	Communicatie binnen de voorlichtingsdienst	107
6.2.1	Neerwaartse communicatie	108
6.2.2	Cursussen	109
6.2.3	Vakliteratuur	109
6.2.4	Lezingen	110
6.2.5	Opwaartse communicatie	111
6.2.6	Rapporten	111
6.2.7	Mondelinge communicatie	113
6.2.8	Werkbezoeken	114
6.2.9	Horizontale communicatie	115
6.3	Betrekkingen met andere instellingen	116
6.3.1	Verschillen tussen onderzoekers en voorlichters	116
6.3.2	Communicatie met het landbouwproefstation	118
6.3.3	Interne berichtgeving	119
6.3.4	Organisatorische structurering	120
6.3.5	Betrekkingen met andere overheidsdiensten	121
6.4	Rol van de voorlichter	123
6.4.1	Werkervaring en ondervonden moeilijkheden	124
6.4.2	Voldoening in het werk	126
6.5	Samenvatting	126
7	<i>Conclusies en aanbevelingen</i>	129
7.1	Landbouwvoorlichting en taakomgeving	129
7.2	Informatie en dienstverlening	131
7.3	Doelverschuiving en heroriëntatie	132
7.4	Interne communicatie	134
7.5	Landbouwkundig onderzoek en voorlichting	137
7.6	Toekomstig onderzoek	138
	<i>Summary</i>	140
	<i>Bijlagen</i>	143
	<i>Literatuurlijst</i>	177

1 Inleiding en probleemstelling

Gedurende de periode volgend op de 2e wereldoorlog zijn in de meeste ontwikkelingslanden pogingen ondernomen de agrarische produktie op te voeren en verbetering te brengen in de levensomstandigheden van de landbouwbevolking. Redenen hiertoe waren niet alleen gelegen in het feit dat 60 tot 80% van de bevolking in de agrarische sector werkzaam was; ook de snelle bevolkingsgroei, het voedselprobleem, de geringe opnamecapaciteit van de industriële sector en de daarmee samenhangende groei van de werkloosheid maakten het noodzakelijk speciale aandacht te besteden aan de rurale ontwikkeling (Hunter, 1969). Bij wijze van zeer algemene maatregel werden hiertoe diensten en instellingen in het leven geroepen, die een min of meer gespecialiseerde taak kregen bij het op gang brengen van de beoogde ontwikkeling.¹

Werd de noodzaak onderkend tot een versnelde ontwikkeling van de landbouw te komen, de doelstelling, richting en vormgeving van deze ontwikkeling waren verre van duidelijk. Wel zijn sommige landen in de derde wereld reeds in een vroeg stadium begonnen met het organiseren van activiteiten op het gebied van landbouwvoorlichting en landbouwonderwijs, die ten goede moesten komen aan de rurale bevolking. Uit het feit dat men tot georganiseerde actie overging, blijkt dat het institutionele kader — meestal in de vorm van een overheidsinstelling — een belangrijke functie vervult in het ontwikkelingsproces. Het zal voor een groot deel van de organisatorische opzet en kwaliteit van de diverse instellingen afhangen, of voldoende richting gegeven kan worden aan de gewenste veranderingen. Zo heeft de FAO (1969) er op gewezen, dat wegens het gebrek aan geschoold personeel en financiële middelen vele instellingen niet doelmatig functioneren. De hooggestemde verwachtingen die men koestert bij het ondernemen van zoveel ontwikkelingsprojecten worden door praktijkervaringen dikwijls getemperd.

Een van de meest voorkomende problemen die men ondervindt, betreft de relatief geringe resultaten die de verschillende voorlichtingsactiviteiten hebben opgeleverd. In vele gevallen is men geneigd dit in verband te brengen met de onvoldoende scholing en de ontoereikende middelen van de landbouwers, die daardoor niet in staat zijn de voorgestelde vernieuwingen op hun bedrijf toe te passen.

Ook constateert men ontoereikendheden in de organisatorische opzet en de werkmethode van de landbouwvoorlichting zelf. Zo wordt in enige publikaties een snelle doorstroming van onderzoekresultaten naar de landbouwbevolking bepleit, maar tege-

1. Het begrip ontwikkeling wordt hier opgevat als een proces van sociaal-economische verandering, dat gedeeltelijk door doelbewuste actie tot stand komt. Gezien de zeer uiteenlopende voorstellingen die men hierbij voor ogen kan hebben, ziet de auteur er van af dit begrip nader te omschrijven. Van de landbouwontwikkeling kan in het algemeen worden gesteld, dat deze aspecten van sociale, economische en educatieve aard bezit. Deze kunnen manifest worden in een toenemende graad van welzijn en welvaart van de rurale bevolking.

lijkertijd wijst men op een aantal onvolkomenheden, die weinig bijdragen tot een doelmatig communicatieproces. Belangrijke lacunes liggen bijv. op het vlak van het landbouwbeleid, de afstemming van plannen op de sociaal-economische situatie van de landbouwbevolking en de geringe coördinatie van onderzoeks- en voorlichtingsactiviteiten (FAO, 1975).

1.1 Omvang van het onderzoek

Met betrekking tot het introduceren van vernieuwingen in de tropische landbouw zijn in de loop van de jaren reeds vele onderzoeken ondernomen. Daarentegen werd betrekkelijk weinig onderzoek verricht naar de verschillende factoren van organisatorische aard, die een rol spelen bij het communicatieproces. Wel heeft Mosher (1966) er op gewezen dat de landbouwvoorlichting eerst tot zijn recht kan komen, indien aan essentiële voorwaarden is voldaan, zoals afzetmogelijkheden voor de produkten en de beschikbaarheid van technische middelen.

Aangezien deze voorlichtingsactiviteiten in een zeker organisatorisch verband plaats vinden, is het van belang na te gaan, welke functies (en dysfuncties) de betrokken organisaties hierbij vervullen en welke concrete bijdragen zij leveren tot die ontwikkeling. Bij een dergelijk omvangrijk onderzoekerrein zal men zich echter enige beperkingen moeten opleggen, in de vorm van geselecteerde deelonderwerpen, zodat iedere studie een redelijk hanteerbare omvang verkrijgt (Selltitz et al., 1959:34). Zo is in dit onderzoek geen aparte beschouwing gewijd aan de beïnvloeding van landbouwers onderling, zoals deze gewoonlijk in de literatuur over adoptieonderzoek wordt behandeld (Rogers & Shoemaker, 1971). Daarentegen is meer aandacht besteed aan de situationele factoren en bedrijfsomstandigheden waarin het communicatieproces zich afspeelt. Ook wil deze studie nagaan op welke wijze de communicatie binnen de voorlichtinggevende instantie zelf verloopt, zonder alle organisatorische aspecten daarbij te betrekken.

Een andere beperking van het onderzoek is gelegen in het feit, dat overige vormen van dienstverlening bij de landbouwonwikkeling niet, of slechts zijdelings, in beschouwing zijn genomen; zoals coöperatievorming, kredietverlening en landbouwhuishoudkundige voorlichting. Hoewel de relatie tussen voorlichters en onderzoekers uitvoerig wordt belicht, laat de studie de inhoudelijke aspecten van het landbouwkundig onderzoek buiten beschouwing.

Organisaties worden dikwijls als instrumenten gezien, die bij moeten dragen tot een noodzakelijk geachte ontwikkeling. Deze ontwikkeling kan zijn gelegen in bijvoorbeeld een verbetering van de levensomstandigheden, de bestrijding van de werkloosheid, of de opheffing van het analfabetisme. In bijna alle gevallen zullen gespecialiseerde instellingen in het leven worden geroepen, die met de oplossing van deze vraagstukken belast worden. Bij het opvoeren van de agrarische produktie in ontwikkelingslanden zijn instanties van landbouwkundig onderzoek, landbouwvoorlichting en -onderwijs betrokken. Deze instanties worden bijna altijd door de overheid ingesteld en beheerd, waarmee hun openbare karakter is aangegeven. Doordat zij qua opzet de belangen van de landbouwbevolking behartigen, kunnen zij als dienstverlenende organisaties worden getypeerd (Blau & Scott, 1963:51). Overigens worden dikwijls ook andere belangen gediend dan die van de betrokken publieksgroep, bijvoorbeeld die van de consumenten. Een overheidsinstantie zoals een landbouwvoorlichtingsdienst is immers meer ingesteld om het algemeen belang

te dienen dan dat van een bijzonder groepsbelang. Daarnaast zijn er belangen in het spel, die meer zijn gelegen in de onmiddellijke interessesfeer van de organisatieleden zelf. Met andere organisaties heeft een voorlichtinggevende instantie gemeen, dat hij gekenmerkt wordt door min of meer expliciete doelstellingen, een specifiek werkterrein, en een daarop afgestemd communicatiesysteem.

1.1.1 Niveau van analyse

Scott (1964:489) onderscheidt bij het onderzoek naar organisaties drie niveaus van analyse:

- Eén benadering wordt verkregen door het individuele gedrag van personen binnen de organisatorische situatie te analyseren. De organisatie is hier de gegevenheid, die een bepaalde invloed uitoefent op het gedrag van individuen. Omgekeerd, kan men de invloed nagaan van persoonlijke opvattingen op het functioneren van een organisatie. Deze wijze van analyse is meestal sociaal-psychologisch georiënteerd, waarbij motivaties en gedragspatronen van de individuen van belang zijn. Het werk van Argyris (1973) is een duidelijk voorbeeld van deze benadering.

- Een andere benadering is gelegen in de analyse van structurele kenmerken en sociale processen van organisaties. Ook kan de onderzoeker zich op bepaalde onderdelen van een organisatie richten, zoals afdelingen of werkgroepen. Verder kan hij zich toeleveren op het analyseren van de interne en externe communicatie van een dienst of op de toegepaste werkmethoden. Daarbij zal hij trachten hun karakteristieken te ontdekken en hun onderlinge betrekkingen op te sporen. Voorbeelden van deze benaderingswijze zijn te vinden in de publikaties van Blau (1955) en Udy (1959).

- Tenslotte kan men de organisatie bestuderen als één aspect van een groter systeem van betrekkingen. Op deze wijze kan de relatie tussen een bepaalde organisatie en de omringende maatschappij onderzocht worden, of de onderlinge samenhang tussen enige organisaties die op hetzelfde vlak opereren. Van speciaal belang is de relatie tussen organisatie en publiek, zoals de publikatie van Katz & Danet (1973) aantoont.

Het onderhavige onderzoek beweegt zich voornamelijk op het 2e en 3e niveau van analyse. De algemene opzet van deze studie is door middel van empirisch onderzoek een analyse te geven van de invloed van sociaal-economische en culturele factoren op het aanvaarden en toepassen van landbouwkundige vernieuwingen in de Surinaamse bevolkingslandbouw.

Er wordt hierbij een poging gedaan de verschillende factoren in hun onderlinge samenhang te analyseren. Voorts wordt nagegaan hoe de communicatie plaats vindt binnen het organisatorisch kader van de landbouwvoorlichtingsdienst, en welke rol de voorlichters vervullen bij het uitoefenen van hun taak. Uit de opzet van het onderzoek volgt, dat speciaal de relatie van deze dienst tot zijn directe omgeving wordt belicht; die tot de omringende maatschappij blijft buiten beschouwing.

Samenvattend kan onze probleemstelling tot een drietal vragen worden teruggebracht:

(1) In welke mate wordt het communicatie- en verspreidingsproces van vernieuwingen in de Surinaamse bevolkingslandbouw beïnvloed door eigenschappen van de landbouwer, zijn bedrijf en een aantal situationele en culturele omstandigheden? (2) Welke invloed oefent de informatieve dienstverlening uit op Surinaamse landbouwers? (3) Op welke wijze wordt deze dienstverlening bepaald door het organisatorisch kader van de landbouwvoorlichtingsdienst?

1.2 Aanleiding tot het onderzoek in Suriname

Directe aanleiding tot het uitvoeren van het onderzoek in Suriname was gelegen in de aanvraag van het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij (LVV) een onderzoek in te stellen naar de landbouwvoorlichting in Suriname. De te onderzoeken aspecten werden in overleg vastgesteld tussen het ministerie en de afdeling Agrarische Sociologie van de niet-westerse Gebieden van de Landbouwhogeschool te Wageningen. Bij dit overleg vervulde het Centrum voor Landbouwkundig Onderzoek in Suriname (CELOS) een bemiddelende functie.

Bij een mondelinge toelichting van de directeur van LVV bleek dat men van de zijde van het ministerie vooral geïnteresseerd was naar de oorzaken van de moeilijkheden die men had geconstateerd bij het aanvaarden van vernieuwingen door kleine landbouwers. Ook was men geïnteresseerd in de wijze waarop de contacten tussen voorlichters en landbouwers in het veld plaats vonden. Men zag op grond van vroegere ervaringen weinig heil in een evaluatiestudie; wel zou het onderzoek enige conclusies moeten opleveren, die eventueel tot een verbeterde werkwijze van de voorlichtingsdienst zouden leiden. Van de zijde van de onderzoeker werd hierop naar voren gebracht, dat naast een onderzoek onder de landbouwers een aanvullende studie nodig zou zijn onder het voorlichtingspersoneel, om ook het communicatieproces binnen de dienst te belichten. Met deze gedachte ging de directeur van LVV akkoord.

Het onderwerp als zodanig paste in het onderzoekprogramma van de afdeling Agrarische Sociologie, dat onder meer betrekking heeft op het institutionele kader waarin de landbouwontwikkeling in de tropen zich afspeelt. De belangstelling van de onderzoeker voor sociologisch-organisatorische vraagstukken is gewekt tijdens een driejarige werkperiode bij de Economic Commission for Asia and the Far East (ECAFE — nu ESCAP) te Bangkok, Thailand, waar kennis werd gemaakt met de organisatorische problematiek inzake community development programma's in Azië.

Er waren enige praktische voordelen aanwezig het onderzoek juist in Suriname plaats te doen vinden. Zo is er reeds betrekkelijk veel bekend over de landbouwkundige ontwikkelingen ter plaatse. Het land is — althans in bestuurlijk opzicht — tamelijk overzichtelijk, zodat men betrekkelijk snel is ingewerkt. De landbouwvoorlichtingsdienst en andere instellingen functioneren reeds enige tientallen jaren als onderdeel van het bestuurlijk apparaat van het ministerie van LVV. Voorts waren er wegens de vestiging van het reeds genoemde onderzoekcentrum van de Landbouwhogeschool goede faciliteiten aanwezig. Het veldonderzoek in kwestie vond plaats in de periode januari 1967 — juli 1969. Hieruit volgt dat de studie betrekking heeft op een tijdvak vóór de onafhankelijkheid van Suriname.

Aangezien werd verondersteld dat de sociaal-economische en produktie-technische omstandigheden van grote invloed zouden zijn op het al of niet accepteren van vernieuwingen in de rijstcultuur, werd het onderzoek in twee landbouwgebieden gesitueerd, die in dit opzicht sterk van elkaar verschillen. Zo vertegenwoordigt het district Nickerie (West-Suriname) een gebied met irrigatievoorzieningen, terwijl in de districten Suriname en Commewijne (Midden-Suriname) dergelijke voorzieningen vrijwel ontbreken. In beide gebieden worden door het ministerie van LVV reeds jarenlang diverse voorlichtingsactiviteiten ondernomen. Door hetzelfde verschijnsel in twee gebieden te bestuderen, werd het comparatieve element in de studie betrokken.

Teneinde de verschillende aspecten van het communicatieproces tussen landbouwers en voorlichters afzonderlijk te belichten, werd het veldonderzoek in twee gedeelten opgezet en uitgevoerd. Het eerste deel van het onderzoek bestond uit een survey, waarbij 304 rijstverbouwende boeren in West- en Midden-Suriname werden geïnterviewd. De vragen hadden voornamelijk betrekking op de omstandigheden waaronder zij hun bedrijf uitoefenden, de contacten die zij onderhielden met de landbouwvoorlichtingsdienst en de toegepaste vernieuwingen op hun bedrijven. Mede aan de hand van de bestaande theorie over communicatieprocessen werden enige hypothesen opgesteld, die in dit deel van het onderzoek aan de orde werden gesteld. Het tweede deel-onderzoek had betrekking op de voorlichtinggevende instantie zelf, waarbij vooral aandacht werd besteed aan de betekenis van de interne communicatie. Dit onderzoek was meer explorerend van aard; wel werden tevoren enige veronderstellingen opgesteld. Met een vijftigtal voorlichters werden uitvoerige vraaggesprekken gehouden. Ook werden gegevens verzameld die betrekking hadden op de organisatorische aspecten van de voorlichting. Waarnemingen in het veld zorgden voor aanvullende gegevens in kwalitatieve zin.

Mede op grond van de vraagstelling van de zijde van LVV heeft de onderzoeker getracht, naast het analyseren van het communicatieproces, ook een zekere bijdrage te leveren op het meer toegepaste gebied van onderzoek. Hiertoe werd in de loop van de veldperiode de betrokken dienst geregeld op de hoogte gehouden van de voornaamste bevindingen. Ook werden de voorlopige resultaten neergelegd in een tweetal onderzoek-verslagen (Kalshoven, 1969 en 1973), waarin aanbevelingen waren opgenomen voor een verbeterde werkwijze van de voorlichting. Het laatste verslag van onderzoek werd uitvoerig toegelicht tijdens een kort verblijf in Suriname in het voorjaar van 1974. Hierdoor ontstond geen vertraging in het beschikbaar stellen van de onderzoeksresultaten, die van belang waren voor de betrokken instantie. Ook werd deze tijd benut met het verzamelen van enige aanvullende gegevens.

1.3 Indeling van de publikatie

De indeling van deze studie volgt in grote lijnen het verloop van het onderzoek. Volgend op de algemene inleiding in dit hoofdstuk, wordt in hoofdstuk 2 een korte schets gegeven van de opkomst van de bevolkingslandbouw en van de rol van de landbouwvoorlichtingsdienst in Suriname. Na een verkennend hoofdstuk (3) over enige theoretische uitgangspunten, worden in het vierde hoofdstuk de onderzochte hypothesen en de bij het onderzoek gebruikte methodiek behandeld. In hoofdstuk 5 bespreken wij de voornaamste resultaten van de gegevens verkregen uit de survey onder de landbouwers. Door middel van een clusteranalyse worden de gegevens van het geïrrigeerde rijstgebied vergeleken met die van het niet-geïrrigeerde rijstgebied. Hoofdstuk 6 is gewijd aan de uitkomsten van het tweede deelonderzoek, waarbij de positie van de landbouwvoorlichter en het verloop van de interne communicatie binnen de landbouwvoorlichtingsdienst worden geanalyseerd. Ook worden hier de relaties tussen de voorlichters en de onderzoekers aan de orde gesteld. Hoofdstuk 7 bevat algemene conclusies, waaraan aanbevelingen tot wijzigingen binnen de voorlichtinggevende instantie zijn verbonden.

2 Situatieschets van de Surinaamse landbouw

Om deze studie in een zeker perspectief te kunnen plaatsen, is het van belang enige algemene achtergronden van de Surinaamse landbouw te schetsen. Hierbij wordt voornamelijk ingegaan op die aspecten, die van betekenis worden geacht voor de ontwikkeling van de bevolkingslandbouw. Achtereenvolgens zullen enige historische achtergronden, de samenstelling van de bevolking, de ontwikkeling van de landbouw en de rol van de landbouwvoorlichtingsdienst worden behandeld.

2.1 Historische achtergronden

Afgezien van de zwervbouw die door de oorspronkelijke Indiaanse bewoners werd toegepast, heeft de landbouw in Suriname zijn begin gevonden in de vestiging van een plantagekolonie. Na een eerste aanzet van Engelse kolonisten hebben de Zeeuwen met de verovering van Suriname in 1667 de plantagelandbouw verder ontwikkeld. Dat het hierbij om een uitgebreid systeem van vele honderden plantages ging, is op oude landkaarten duidelijk waar te nemen. De grote rivieren vervulden indertijd een belangrijke functie bij het transport, dat uitsluitend via het water plaats vond. Het verbouwen van suikerriet, koffie en cacao was in die jaren een lucratieve aangelegenheid waarmee vele plantage-eigenaren aanzienlijke winsten behaalden. In zijn sociaal-historische studie van Suriname wijst van Lier (1971:17) erop dat de Surinaamse plantagelandbouw van vroeger eeuwen in de eerste plaats door middel van Afrikaanse slavenarbeid werd opgebouwd: 'het winststreven bracht in de periode van het expanderende kapitalisme een niets-ontziende exploitatie van mensen en land met zich mede'.

Na de afschaffing van de slavernij in 1863 werden pogingen ondernomen de plantagelandbouw met behulp van contractarbeid voort te zetten. Na een eerste poging met Chinese arbeiders, is men ertoe overgegaan arbeiders uit India te recrutereren. Het aantal van deze Hindostaanse immigranten wordt op circa 34.000 personen geschat. Toen later de aanvoer van Hindostanen werd bemoeilijkt, besloot men Javaanse contractarbeiders te werven, in totaal ruim 32.600 personen (van Lier, 1971:160).

2.1.1 Opkomst van de bevolkingslandbouw

Met het verkrijgen van hun emancipatie in 1863, vestigden vele Creolen zich als kleine landbouwers op inmiddels verlaten plantages of op percelen die hen door de overheid werden toegewezen. Zij hebben zich aanvankelijk toegelegd op de cacaocultuur die zeer rendabel bleek te zijn. Dit werd in de regel gecombineerd met de verbouw van voedselgewassen op de zogenaamde kostgronden. Het optreden van de krullotenziekte omstreeks 1895 bleek echter desastreuze gevolgen voor de cacaocultuur te hebben; een daarbij komende daling van de prijzen op de wereldmarkt maakte nagenoeg een einde aan deze cultuur.

Sommige landbouwers wisten zich staande te houden, bijvoorbeeld op voormalige houtplantages in het Paragebied. Anderen vonden werk op de intussen opgekomen goud- en balatabedrijven in het binnenland. In Coronie slaagden vele Creolen erin tijdig van de katoen- en cacao-cultuur over te gaan op de verbouw van aardvruchten, bananen en kokosnoten. Voorts werden van Gouvernementswege pogingen gedaan om de kleine landbouwers tegemoet te komen, bijvoorbeeld door het stichten van zogenaamde vestigingsplaatsen. Dat dit echter nooit een succes is geworden, vindt zijn oorzaak in een zwakke organisatorische opzet en een voortdurend gebrek aan middelen. Ook werd tegenwerking ondervonden van de zijde van de plantagehouders, die op hun bedrijven reeds met een arbeiderstekort kampten (van Lier, 1971:177).

Mede door de steeds dalende prijzen en de transport- en afzetmoeilijkheden, zagen vele Creoolse landbouwers zich gedwongen hun bedrijven te verlaten en een betrekking in de stad te zoeken. Zo is in Paramaribo langzamerhand een stadsbevolking ontstaan, waarbij het Creoolse element sterk op de voorgrond is getreden. De aldus gevormde groep van 'stadscreolen' onderscheidt zich sterk van de zogenaamde boslandcreolen, afstammelingen van gevluchte slaven uit de plantageperiode. Deze wonen, evenals de Indianen, in stamverband bijeen langs de bovenloop van de grote rivieren. Zij leven van de opbrengst van hun kostgronden, van de visvangst en de jacht. Verder zijn zij in toenemende mate betrokken bij de houtexploitatie. De laatste jaren ziet men een steeds groter aantal boslandbewoners naar de stad trekken om daar werk te zoeken.

Omstreeks 1895 ontstond er opnieuw belangstelling voor de bevolkingslandbouw, ditmaal van de zijde van de Aziatische bevolkingsgroepen. Na de beëindiging van hun contractperiode werden de arbeiders voor de keuze gesteld zich blijvend in Suriname te vestigen of terug te keren naar het land van herkomst. De meesten verkozen in Suriname te blijven, daartoe aangemoedigd door de mogelijkheid om landbouwpercelen te pachten. Daarnaast gingen vooral Hindostanen ertoe over een stukje woeste grond buiten de vestigingsplaatsen te ontginnen (de Vries, 1965:108). Aangezien hiermee eigendomsrechten werden verkregen, leidde deze uitbreiding tot enige bezitsvorming onder deze kleine boeren. Daar de uitbreidingsmogelijkheden echter beperkt van omvang waren, zagen zij zich gedwongen in loondienst op de plantages te blijven werken. Het is de opzet van de koloniale overheid en planters geweest de bedrijven klein te houden, daar de vestigingsplaatsen oorspronkelijk als een soort arbeidsreservoir waren opgezet, waarvan de plantages zouden kunnen profiteren (Adhin, 1961).

Legden de Hindostanen zich aanvankelijk toe op het verbouwen van cacao, die zij aantroffen op de vestigingsplaatsen, later zijn zij steeds meer overgegaan tot het planten van rijst, dat het voornaamste voedingsmiddel was van de (ex)contractanten. Toen in de loop van de jaren de snel groeiende stad Paramaribo een goede afzetmarkt vormde, zijn vele landbouwers er toe overgegaan zich hoofdzakelijk op de rijstverbouw toe te leggen.

Tabel 1. Rijstproductie in Suriname (1000 kg).

1911	1916	1921	1926	1931	1936
2.195	7.471	11.797	21.530	24.395	34.176

Bron: van Lier, 1971:176.

De sterke toename van de rijstproductie is af te lezen uit tabel 1. De Javanen daarentegen hadden de voorkeur voor het gemengde bedrijf, waarbij naast padi ook groente werd verbouwd en wat pluimvee werd gehouden. Anders dan de Hindostanen legden zij zich niet zo zeer toe op het verhandelen van landbouwprodukten; zij zijn ook in meerdere mate dan de Hindostanen werkzaam gebleven op de plantages (van Lier, 1971:163).

Uit het overzichtsartikel van Relyveld (1958) blijkt dat men lange tijd de kleine landbouwers heeft willen stimuleren tot de verbouw van handelsgewassen, zoals koffie, cacao en bacoven. Daarnaast is men van overheidswege er reeds in 1907 toe overgegaan enige rijstrassen uit India te importeren en ter beschikking te stellen aan de landbouwers. Men verkeerde toen echter nog in de veronderstelling dat de rijstteelt slechts in de meest noodzakelijke voedselvoorziening van de Surinaamse bevolking zelf zou moeten voorzien (de Vries, 1965:113). Men heeft nauwelijks kunnen vermoeden dat de rijst zich tot Suriname's belangrijkste handelsgewas zou ontwikkelen. Hoe belangrijk de rijstcultuur intussen is geworden, blijkt wel uit het feit dat Suriname reeds omstreeks 1930 van een rijstimporterend tot rijstexporterend land is geworden (Kruijer, 1968:161).

Uit deze korte historische verkenning van de opkomst van de Surinaamse bevolkingslandbouw zijn een tweetal conclusies te trekken:

1. de bevolkingslandbouw was in zijn oorsprong een onvoorziene en — in planterskringen — ongewenste ontwikkeling van de Surinaamse landbouw,
2. de bevolking heeft zich uit eigen beweging op de verbouw van rijst toegelegd, die indertijd als niet-handelsgewas buiten het belangstellingsgebied van de overheid viel. Het zal nog moeten blijken in hoeverre deze vorm van landbouw in een latere ontwikkelingsfase de aandacht en steun van overheidswege heeft gekregen.

2.2 Samenstelling van de bevolking

Men kan stellen dat met de plantagelandbouw tevens de grondslag is gelegd voor de huidige samenstelling van Suriname's bevolking. De voor de plantages benodigde arbeiders — eerst slaven, later contractarbeiders — werden immers van overzee aangevoerd en op de plantages te werk gesteld. Van de meeste vroeger bloeiende plantages is niet veel meer te bespeuren dan enige overwoekerde trenten en dammen. Gebleven zijn, als belangrijkste zichtbare erfenis van deze 'volksplanting', de afstammelingen van de diverse etnische groeperingen met Creolen, Hindostanen en Javanen als voornaamste representanten.

De Creolen (ruim 30% van de bevolking in 1971) zijn het sterkst vertegenwoordigd in de stad Paramaribo en zijn onmiddellijke omgeving en vormen een in hoge mate geurbani-seerde bevolkingsgroep. Velen van hen zijn in dienst van de overheid of vervullen betrekkingen in de intellectuele beroepen. Slechts in enkele gebieden (hoofdzakelijk in Para en Coronie) treft men nog betrekkelijk grote groepen Creoolse landbouwers aan; in andere gebieden zijn zij in kleine aantallen vertegenwoordigd.

De Hindostanen (bijna 37% van de bevolking) hebben zich in de districten voornamelijk op de landbouw toegelegd, met een uitgesproken voorkeur voor de rijstbouw. Ook hebben zij zich in de omgeving van Paramaribo gevestigd als groentetelers en melkveehouders. Na de 2e wereldoorlog zijn vele Hindostanen naar de stad getrokken waar zij zich op de handel toelegden en in de loop van de tijd tot een zekere welstand zijn gekomen. Ook zijn velen van hen de laatste tientallen jaren in overheidsdienst getreden. Sommigen hebben zich aanzienlijke posities verworven in het overheidsapparaat en in de

vrije beroepen. Deze bevolkingsgroep vertoont een duidelijk opwaarts gerichte mobiliteit.

De derde bevolkingsgroep bestaat uit Javanen (ruim 15% van de bevolking) die voornamelijk in de bevolkingslandbouw een bestaan vinden. Daarnaast zijn velen als arbeiders werkzaam op grote landbouwbedrijven. In tegenstelling tot de anderen, verkeren de Javanen nog het meest in een sociaal en cultureel isolement, hetgeen onder meer tot uiting komt in het feit dat in de jaren zestig bijna een derde van hen de Indonesische nationaliteit had behouden (ABS, 1964). Ook hebben zij minder dan de andere Surinamers gebruik gemaakt van de onderwijsmogelijkheden, waardoor slechts enkelen emplooi hebben gevonden in ambtelijke en vrije beroepen.

Doordat de meervoudige samenstelling van de bevolking zo typerend is voor de Surinaamse maatschappij, wordt zij wel als een plurale samenleving aangeduid (van Lier, 1971:7), een typering die overigens ook op de meeste andere landen in het Caraïbisch gebied van toepassing is. Het meervoudige karakter van deze samenlevingsvorm komt onder meer tot uiting in het vasthouden aan eigen cultuur, leefwijze en gewoonten. Het is opmerkelijk dat iedere bevolkingsgroep nog sterk op zijn eigen waarden en tradities is georiënteerd. Dit openbaart zich bijvoorbeeld in het taalgebruik. Ondanks het feit dat het Surinaams (Srenan Tongo) door alle bevolkingsgroepen wordt gesproken, en het Nederlands de officiële voertaal is, spreken de meeste Hindostanen en Javanen onderling hun eigen taal. Een dergelijke gecompliceerde taalsituatie is op zichzelf niet bevorderlijk voor het komen tot een culturele eenheid.

In algemene zin is er sprake van een acculturatieproces waarbij de verschillende cultuurelementen elkaar beïnvloeden. Ook is er sprake van een zekere vermenging van leden uit de verschillende bevolkingsgroepen. Hoe dit proces zal verlopen, moet nog worden afgewacht, aangezien er tegenwoordig grote verschuivingen in de samenstelling van de bevolking optreden. Deze vinden hun oorzaak in de migratie naar Nederland, die de laatste jaren een hoge vlucht heeft genomen.²

2.3 Huidige vormen van landbouw

Met uitzondering van de zwerfbouw ('shifting cultivation'), bedreven door boslandbewoners in het binnenland, vindt de agrarische activiteit voornamelijk plaats in de kustvlakte van Suriname. Men maakt gewoonlijk onderscheid tussen de jonge kustvlakte, hoofdzakelijk bestaande uit laag gelegen alluviale kleiformaties — met bundels zandritsen evenwijdig aan de kustlijn — en de meer landinwaarts gelegen oude kustvlakte, die deels uit oude kleilagen en deels uit zandige materialen bestaat. Grote delen van de kustvlakte zijn met moerasbos begroeid; in het binnenland strekt zich een tropisch regenwoud uit, dat ongeveer 70% van Suriname's oppervlakte beslaat. Het land wordt doorsneden door talrijke rivieren, die in het algemeen in noordelijke richting stromen en daarmee natuurlijke toegangswegen vormen tot het binnenland.

Suriname behoort klimatologisch tot de humide tropen; de temperatuur bereikt een jaargemiddelde van 27,3 °C, bij een relatieve luchtvochtigheid van 80%. De gemiddelde jaarlijkse regenval in de kustvlakte bedraagt ongeveer 2.300 mm. Men onderscheidt

2. Medio 1974 werd het aantal Surinamers in Nederland op een kwart van de Surinaamse bevolking geschat (NRC-Handelsblad 10 aug. 1974).

gewoonlijk twee regentijden en twee droge tijden; de seizoenen hebben echter een grillig verloop, waarbij droge seizoenen een relatief vochtig en natte seizoenen een betrekkelijk droog karakter vertonen.

In de landbouw waren in 1969 naar schatting 37.650 personen werkzaam (LVV & ABS, 1969:13), ongeveer 30% van de totale beroepsbevolking, een uitzonderlijk laag percentage voor een ontwikkelingsland. De landbouw in Suriname wordt naar sector gewoonlijk onderscheiden in 'kleinlandbouw', of bevolkingslandbouw, en 'grootlandbouw', ook wel ondernemingslandbouw genoemd.³ Het grootste deel van de agrarische bevolking vindt zijn bestaan in de bevolkingslandbouw.⁴ Ongeveer 75% van het totaal aantal bedrijven behoort tot de categorie 0,25–5 ha (LVV & ABS, 1969:14).

Deze bedrijfjes leveren in de eerste plaats produkten voor eigen gebruik, waarbij rijst het hoofdbestanddeel vormt. Bijna in alle gevallen wordt een aanvullend inkomen buiten het bedrijf gezocht om in de noodzakelijke levensbehoeften te voorzien. Het neveninkomen wordt verkregen uit arbeid bij overheidsinstellingen of bij particuliere ondernemingen. Deze 'part-time farming' is in Suriname een zeer algemeen verschijnsel, waarachter ook een vorm van (verborgen) werkloosheid schuil kan gaan, dat vooral in de omgeving van de stad Paramaribo optreedt. De bedrijven van 2–5 ha leveren in het algemeen voldoende op voor het levensonderhoud van een landbouwersgezin. Deze bedrijven worden grotendeels in gezinsarbeid geëxploiteerd. Ook dan wordt meestal een aanvullend inkomen door 'buitenwerk' verkregen, vooral in de perioden buiten de drukke plant- en oogsttijden.

Vergeleken met de hiervoor genoemde bedrijfjes verkeren de bedrijven van 5–20 ha in een gunstiger positie. Op deze bedrijven wordt een inkomen verkregen dat drie tot vijf maal groter is dan op het kleine bedrijf (LVV, 1967:7). In een landbouwgebied waar het kleine bedrijf overheerst zou men in dit geval van middenstandsbedrijven kunnen spreken. Deze term wordt in Suriname echter speciaal gebruikt voor de rijstbedrijven van 24 ha, die in de onmiddellijke omgeving van het Wageningenproject zijn gelegen. Wegens de grote variatie binnen de zogenaamde kleinlandbouw is bij dit onderzoek een driedeling aangebracht, in de zin van kleine (1–2 ha), middelgrote (4–6 ha) en grote bedrijven (8–20 ha).

2.3.1 Bedrijfsomstandigheden

De bevolkingslandbouw vindt niet alleen zijn beperking in de geringe omvang van de bedrijven, maar ook in de slecht functionerende of zelfs geheel ontbrekende irrigatievoorzieningen. Een irrigatiestelsel van redelijke omvang treft men alleen in West-Suriname aan. De meeste landbouwbedrijfjes in Midden-Suriname zijn daarentegen geheel afhankelijk van de regenval. Ook de verkaveling en de ontwatering van de percelen laten veel te wensen over. Men kampt bij de cultuur van de zogenaamde droge gewassen dikwijls met een hoge grondwaterstand en wateroverlast. Hierbij komt dat in vele delen van Midden-

3. Wij zullen in het navolgende bij voorkeur de termen bevolkingslandbouw en ondernemingslandbouw gebruiken.

4. De landaard van de Surinaamse bedrijfsleiders is overwegend Hindostaans (54%), gevolgd door de Javanen (34%) en de Creolen (10%) – (LVV & ABS 1969).

Tabel 2. Rijstproductie (bevolkingslandbouw) in twee districten (in tonnen).

	1959	1969
Suriname	20.331	13.924
Nickerie	21.688	32.228
geheel Suriname	57.724	55.565

Bron: 2e en 3e landbouwtelling Suriname.

Tabel 3. Aantal kleine rijstbedrijven (< 20 ha) in twee districten.

	1959	1969
Suriname	6.152	4.490
Nickerie	2.377	2.612
geheel Suriname	13.506	10.220

Bron: 2e en 3e landbouwtelling Suriname

Suriname de vruchtbaarheid van de bodem is afgenomen door onvoldoende verzorging en door verzilting van de grond. Mede door deze ongunstige produktieomstandigheden is er in het district Suriname sprake van een geleidelijke teruggang in de rijstopbrengst (zie tabel 2). Ook de kans op beter betaald werk op een particulier bedrijf of bij een overheidsdienst in de stad Paramaribo heeft er toe geleid dat vele landbouwers naar alternatieve werk- (en woon)omstandigheden hebben gezocht. Een en ander heeft met zich mee gebracht dat in het district Suriname het aantal kleine bedrijven is teruggelopen (zie tabel 3).

In West-Suriname is er daarentegen sprake van een gestadige toeneming van de rijstproductie. Deze is voor een niet gering deel te wijten aan de areaalsuitbreiding in deze regio en de bijdrage van grote rijstondernemingen. De totale produktie gaf in het begin van de jaren zeventig een stijging te zien van 113.330 ton in 1969, 136.290 ton in 1971 en 173.000 ton in 1973 (LVV, 1974). Het aandeel van de bevolkingslandbouw in deze totale produktie kan helaas niet worden gespecificeerd wegens het ontbreken van jaarverslagen van LVV na 1968. Voor wat het district Nickerie betreft wordt deze in een recent rapport geschat op 63.400 ton tegen 96.700 ton padi van de ondernemingslandbouw in het landbouwjaar 1975/'76 (LVV & OW&V 1975).

Hierbij moet worden aangetekend, dat men in Nickerie onder betrekkelijk gunstige voorwaarden kan produceren. Reeds werd gewezen op de aanwezigheid van een irrigatie- en drainagesysteem, een belangrijke voorwaarde voor de moderne rijstcultuur. Voorts zijn er nieuwe rijstrassen beschikbaar gekomen, die werden ontwikkeld op het proefbedrijf van de Stichting voor de Ontwikkeling van de Machinale Landbouw in Suriname (SML). Tezamen met het overgaan op nieuwe teeltmethoden en toenemend gebruik van landbouwmachines op kleine bedrijven, heeft dit geleid tot een vorm van gemechaniseerde rijstteelt, die kenmerkend genoemd mag worden voor de situatie in Nickerie.

2.3.2 Gewassen

In de tegenwoordige Surinaamse landbouw vormt rijst het belangrijkste gewas. Naar oppervlakte gerekend nam de padi in 1969 ongeveer 33.250 ha in beslag, dat was ruim 70% van de totale oppervlakte landbouwgrond; naar verbouw van gewassen berekend, maakte de padi 95% uit van de totale oppervlakte eenjarige gewassen (LVV & ABS, 1969). Ook naar opbrengst is de rijstverbouw van grote betekenis: in 1969 werd in totaal 113.330 ton padi geproduceerd, waarvan meer dan de helft afkomstig was van de bevolkingslandbouw. De totale rijstopbrengst maakte in hetzelfde jaar bijna 52% van de waarde van de agrarische produktie uit.

Andere gewassen vertonen een relatieve achteruitgang in de produktie. Zo liep de suikerproduktie van 18.800 ton in 1966 terug tot 13.000 ton in 1970. Dit is enerzijds toe te schrijven aan de sluiting van de suikerplantage Waterloo; anderzijds kampt de suikeronderneming Mariënborg met tal van arbeids- en produktieproblemen. De bacoven (bananen) produktie vertoonde daarentegen een stijging van 24.600 ton in 1966 tot 39.750 ton in 1970 (UNIDO 1972:29). De verhandeling van dit produkt is in handen van de multinationale onderneming United Fruit Continental Inc.

De produktie van meerjarige gewassen, zoals kokos, oliepalm, koffie en cacao is slechts van geringe omvang. De verscheping van citrus, een in wezen belangrijk exportprodukt, ondervindt stagnatie wegens gebrek aan voldoende opslag- en transportfaciliteiten. Laatstgenoemde problemen doen zich ook voor bij de afzet van groente in Suriname zelf. Hierbij komt nog dat de stadsuitbreiding van Paramaribo ten koste gaat van de voor de groenteteelt geschikte landbouwgronden. Een aparte categorie vormt de graslandcultuur (8830 ha), die van betrekkelijk jonge datum is. Vooral in de omgeving van Paramaribo en Lelydorp (district Suriname) zijn veel landbouwers overgegaan tot het houden van vee. De melkveehouderij ondervindt de laatste jaren echter grote afzet- en verwerkingsmoeilijkheden.

2.3.3 Afzet

In het bovenstaande zijn reeds enige problemen van de afzet van landbouwprodukten naar voren gekomen. Gezien de geringe omvang van de bevolking van Suriname is de afzet van produkten op de binnenlandse markt beperkt. Bovendien doen zich hierbij dikwijls problemen voor op het gebied van opslag en verwerking van de produkten. Zo gaat door onvoldoende capaciteit van drogers en opslagruimte jaarlijks zeker 10% van de gehele rijstproduktie verloren (Ministerie van Algemene Zaken, 1967:39). Wat de buitenlandse afzet betreft, bevindt Suriname zich in een nadelige positie. Terwijl aan de ene kant het aanbod van landbouwprodukten tamelijk gering is, zijn aan de andere kant met het transport overzee hoge kosten gemoeid, gezien de ligging van het land ten aanzien van de exportmarkten. Door deze factoren is Suriname's concurrentiepositie zeer problematisch.

De uitvoer van agrarische produkten bedroeg in 1970 Sf 11,5 miljoen, waarvan de waarde van rijst Sf 5,2 miljoen uitmaakte (Jaarverslag Centrale Bank van Suriname, 1970). De exportprodukten zijn overigens bijna geheel in handen van de ondernemingslandbouw. Zo is de exportrijst bijvoorbeeld hoofdzakelijk afkomstig van de SML en van enige andere grote rijstbedrijven in West-Suriname. West-Europa en het Caraïbisch gebied vormen de belangrijkste afzetgebieden. Om de binnenlandse behoefte aan rijst veilig te

stellen, is indertijd een afspraak met de SML gemaakt, waarbij de Stichting jaarlijks 10% van de oogst aan Suriname zou leveren. Rijst en andere produkten voortgebracht door de bevolkingslandbouw zijn daarentegen grotendeels voor de binnenlandse markt bestemd. Aangezien de meeste landbouwers in Nickerie intussen zijn overgegaan op moderne cultuurmethoden, het gebruik van nieuwe rijstassen en het verbouwen van een tweede oogst, is de laatste jaren meer rijst beschikbaar gekomen. Wegens de gunstige wereldmarktprijzen wordt deze 'bevolkingsrijst' in toenemende mate door binnenlandse handelaren geëxporteerd, voornamelijk naar het Caraïbisch gebied. Desalniettemin is het aandeel van de bevolkingslandbouw in het exportpakket relatief gering (LVV, 1974).

Bij de binnenlandse afzet van produkten afkomstig van de bevolkingslandbouw doet zich het bekende probleem van de tussenhandel gevoelen, waarbij de kleine producent zich beklaagt over de lage prijzen, die hem door de opkopers worden berekend. Deze varieerden volgens een opgave van Sital (pers. com.) in 1969 van Sf 7,25 tot Sf 12,90 per baal van 70 kg droge padi. De relatief sterke positie van de handelaren blijkt bijvoorbeeld uit het feit, dat zij in de meeste gevallen (mede)eigenaars zijn van belangrijke kapitaalsgoederen als drogers, rijstpelmolens en transportmiddelen. Weliswaar heeft de overheid voor enige produkten garantieprijzen ingesteld (voor rijst bedroeg deze in 1968 10 cent per kg padi van een bepaalde kwaliteitscategorie), maar deze prijzen worden zo weinig bijgesteld, dat deze voor de boeren niet interessant zijn wegens de voortdurende stijging van de prijzen van landbouwbenodigdheden (vooral kunstmest). Een andere moeilijkheid is, dat de centrale markt te Paramaribo een weinig doelmatige organisatie ten aanzien van de in- en verkoop van de agrarische produkten vertoont. Op het gebrek aan voldoende opslag- en verwerkingsmogelijkheden werd reeds gewezen.

Tegenover de geringe export van andere agrarische produkten staat een omvangrijke import van voedingsmiddelen, die in 1970 een waarde van Sf 25 miljoen vertegenwoordigde. Deze import, voornamelijk bestaande uit geconserveerde levensmiddelen en dranken, gaat gepaard met een steeds toenemende import van industriële produkten, waarvan auto's, bromfietsen en duurzame gebruiksgoederen het voornaamste deel uitmaken. Deze goederen vinden grotendeels hun afzet in het stadsconglomeraat Paramaribo. In het kader van de gepropageerde importvervanging wordt gezocht naar mogelijkheden om de produktie en het assortiment van Surinaamse produkten uit te breiden. Zo wil men van de zijde van het ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij met het kernbedrijf Tijgerkreek-West de teelt van tuinbouwgewassen stimuleren.

2.3.4 Ontwikkelingsplannen

In de periode volgend op de 2e wereldoorlog werd met het instellen van het Welvaartsfonds een begin gemaakt met de ontwikkeling van de Surinaamse landbouw op grotere schaal. Bij het ondernemen van enige experimentele landbouwprojecten hebben vooral de proefnemingen met de gemechaniseerde rijstverbouw in de Prins Bernhardpolder (Nickerie) tot successen geleid.

Met het uitvoeren van het Tienjarenplan — waartoe de hiervolgende beschouwingen hoofdzakelijk worden beperkt — werd de agrarische ontwikkeling verder gestimuleerd, waarbij belangrijke investeringen werden gedaan in diverse landbouwprojecten. Het in 1950 ingestelde Planbureau had een voornaam aandeel in de opstelling en coördinatie van

het Tienjarenplan, terwijl het Bureau Landelijke Opbouw zorg moest dragen voor het ontwerpen van streekplannen en voor de coördinatie bij de uitvoering van agrarische projecten (van Dusseldorp, 1967:61, 66).

Dit ontwikkelingsplan had onder meer ten doel tot de economische zelfstandigheid van Suriname te komen, waarbij Nederland financiële hulp zou verstrekken. Het plan beoogde verder een stijging van het reële inkomen per hoofd van de bevolking te bewerkstelligen; de sociaal-economische basis te verbreden en die maatregelen te treffen, die zouden leiden tot een vergroting van het arbeidspotentieel. De in 1954 herziene versie van het plan-ontwerp bestemde, van de in totaal in het vooruitzicht gestelde Sf 127 miljoen, grote bedragen voor de agrarische sector (Sf 29.3 miljoen), verkeer (Sf 36.8 miljoen, inclusief de Oost-West verbinding) en voor gezondheidszorg (Sf 10 miljoen). De in het plan genoemde projecten zouden vooral aan de agrarische sector ten goede moeten komen. Men dacht hierbij aan een produktieverhoging van de landbouw, waardoor de voedselvoorziening van de sterk toenemende bevolking veilig gesteld en de export gestimuleerd zou worden. Het grootste deel van de voor de landbouw bestemde bedragen was uitgetrokken voor het aanwinnen van nieuwe landbouwgronden en — in veel geringere mate — de sanering van het bestaande areaal. Daarnaast werden investeringen gedaan in de bouw van drogerijen en opslagplaatsen, in landbouwvoorlichting en onderwijs, landbouw-onderzoek en bodemkartering (van Lier 1971:313).

Lag het accent tijdens de beginfase van het Tienjarenplan op een produktieverhoging die vooral op de binnenlandse voedselvoorziening gericht was, in de loop van de tijd kwam de nadruk veel meer op exportprodukten en op importvervangende maatregelen te liggen. Ook in ander opzicht was er een verschuiving waar te nemen in de plannen met betrekking tot de landbouw. Bij de herziening van het plan wilde men meer aandacht aan de ontwikkeling van de ondernemingslandbouw en de middenstands-bedrijven besteden. De reden hiertoe lag in de overweging, dat er in de eerste vijf jaar slechts een geringe produktieverhoging in de bevolkingslandbouw had plaats gevonden. Terecht tekent Kruijer (1968:238) hierbij aan, dat men bij deze overweging had vergeten, dat het uitvoerend apparaat bijna niets had gedaan om de structurele belemmeringen — zoals een afzetregeling, een garantieprijsstelsel en dergelijke — bij de produktieverhoging in deze sector weg te nemen. Verder kunnen we in deze verschuiving in de plannen het gebrek aan een wezenlijke belangstelling voor de bevolkingslandbouw herkennen, die reeds in de historische schets naar voren is gekomen.

De hierna volgende twee Vijfjarenplannen (1967–1971 en 1972–1976) waren er op gericht het nationaal inkomen te verhogen, de werkgelegenheid te verbeteren en een welvaartsspreiding te bewerkstelligen. Dit laatste wilde men bereiken door een betere verdeling van het inkomen en door een spreiding van economische activiteiten over landelijke regio's. Een bespreking van deze plannen valt buiten het bestek van deze studie.

Ook buiten het kader van het Tienjarenplan werden projecten opgezet die gericht waren op de ontwikkeling van de Surinaamse economie. Had het spectaculaire Brokoppo-project hoofdzakelijk betrekking op de elektriciteitsvoorziening van de bauxiet-verwerkende industrie te Paranam, het Wageningen-project wilde op grootscheepse wijze de gemechaniseerde landbouw in Suriname ontwikkelen. Werden de investeringen in de eerste plaats besteed aan de aanleg en inrichting van de rijstonderneming zelf, later werd medewerking verleend aan de totstandkoming van de zogenaamde middenstandsbedrijven, waarvan in 1969 een veertigtal aanwezig waren. Deze bedrijven van 24 ha vormen een

aparte categorie⁵ in de Surinaamse landbouw, mede door de hulp die wordt verleend door de SML. Deze landbouwers verkeren in een geheel andere positie dan de kleine landbouwers in de bevolkingspolders, die met moeilijkheden te kampen hebben die inherent zijn aan het marginale landbouwbedrijf.

Samenvattend kunnen wij stellen, dat de verschillende ontwikkelingsprojecten als tamelijk losstaande elementen zijn opgezet, er zijn althans geen aanwijzingen dat zij zijn voortgekomen uit het bredere perspectief van een doelbewust landbouwbeleid (Stichting Planbureau, 1965:486). Voorts is te concluderen, dat het grootste deel van de ontwikkelingsgeldten niet direct aan de bevolkingslandbouw ten goede is gekomen. Veeleer zijn de gelden aangewend om infrastructurele werken uit te voeren en grote landbouwprojecten te financieren, waarbij aangetekend dient te worden dat deze wel indirect een stimulerende invloed op enkele sectoren van de bevolkingslandbouw hebben uitgeoefend. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het inkomen per hoofd van de landelijke bevolking in de periode 1950–1960 nauwelijks is toegenomen (Luning, 1967:121). Dat er desondanks sprake is geweest van een toename in de rijstopbrengst van kleine rijstbedrijven in West-Suriname, is voor een groot deel toe te schrijven aan de investeringen en de inzet van de landbouwbevolking zelf. Daarnaast moet ook de invloed van de SML worden genoemd, waarmee indertijd kapitale investeringen gemoeid zijn geweest.

2.4 Overheid en landbouwvoorlichting

De plannen met betrekking tot de agrarische ontwikkeling van Suriname worden voor een belangrijk gedeelte voorbereid en uitgevoerd door het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij (LVV). Evenals de andere vakdepartementen is dit ministerie in Paramaribo gevestigd, het politieke en bestuurlijke centrum van Suriname. Wat betreft de verhouding van het hoofdkantoor tot de kantoren in de districten is er sprake van een ondergeschikt verband. Wegens de centralisatie van het gezag is voor alle beslissingen van enig belang goedkeuring vereist van de zijde van het hoofdkantoor. Hier manifesteert zich de centrale positie van het hoofdkantoor, terwijl de districtskantoren een afhankelijke, perifere positie innemen.

In dit verband is het interessant te vermelden, dat de bevolking geen directe vertegenwoordiging heeft op districtsniveau, in de vorm van gemeente- of districtsraden. De enige wijze waarop zij haar stem kan uitbrengen is tijdens de algemene verkiezingen voor de Staten (het parlement). Alle beslissingen vinden verder plaats in het politieke centrum van Paramaribo. Deze situatie heeft indertijd in niet geringe mate bijgedragen tot een afhankelijkheidsrelatie van de agrarische bevolking ten opzichte van de centrale overheid. 'Ook nu nog kenmerkt het overheidsapparaat zich door een sterk paternalistische instelling, die weinig ruimte laat aan de ontwikkeling van het eigen initiatief van de lokale bevolking' (van Dusseldorp, 1967:58). Daarbij is het nog de vraag, of een overheidsstructuur die in het koloniale verleden gericht is geweest op het handhaven van rust en orde, zo geschikt is om tot een meer dynamische taakopvatting te komen.

5. Vanaf 1972 kwam een driedeling van 18, 24 en 27 ha tot stand.

2.4.1 Organisatievorm van de landbouwvoorlichting

Het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij is opgebouwd uit drie hoofd-afdelingen, die voor landbouwkundig onderzoek, landbouw, en agro-economie. Deze hoofdafdelingen zijn belast met de voorbereiding en uitvoering van de verschillende werkzaamheden van het departement. Iedere hoofdafdeling is onderverdeeld in een aantal afdelingen, die alle belast zijn met een specifieke taak.

Het Secretariaat en de dienst Algemene Zaken verrichten de administratieve taken van het departement, in het bijzonder op het gebied van personeelszaken en financiën. Het Planorgaan is belast met de voorbereiding en planning van landbouwprojecten. De algemene leiding van het departement berust bij de minister en de directeur. De minister behartigt de meer politieke aspecten en draagt de algemene verantwoordelijkheid. De directeur is belast met de dagelijkse leiding van het departement, het adviseren van de minister en het geven van richtlijnen voor de agrarische ontwikkeling. Hij wordt hierin bijgestaan door de onderdirecteuren van de genoemde hoofdafdelingen.

De afdeling Landbouwvoorlichting (voortaan aangeduid als 'landbouwvoorlichtingsdienst') ressorteert tezamen met de afdelingen Projectbeheer, Landbouwonderwijs, Mechanisatie en Cultuurtechniek onder de hoofdafdeling Landbouw. De landbouwvoorlichtingsdienst is ondergebracht in een gebouw aan de Cultuurtuinlaan te Paramaribo en maakt deel uit van het gebouwencomplex van het departement. De leiding berust bij het hoofd van de dienst, die hierbij geassisteerd wordt door de hoofden van de onderafdelingen.⁶

In organisatorisch opzicht is het werkterrein waarbinnen de voorlichtingsactiviteiten worden ontplooid, verdeeld in negen ressorten, die grotendeels samenvallen met de bestuurlijke grenzen van de landsdistricten. De landbouwressorten zijn om praktische redenen onderverdeeld in sub-ressorten. Een weer kleinere eenheid is het landbouwayon, dat op zijn beurt bestaat uit zogenaamde telgebieden. Aan het hoofd van ieder van deze eenheden is een functionaris aangesteld, wiens functieaanduiding is gebaseerd op de geografisch-bestuurlijke indeling, zoals blijkt uit de benamingen van 'ressortleider', 'sub-ressortleider', 'rayonassistent'. Deze laatste functionaris heeft op zijn beurt het toezicht op de 'voorlieden', het lagere personeel, dat grotendeels met het uitvoeren van routinewerkzaamheden is belast. Uit de benamingen van de functionarissen is overigens af te leiden dat het voorlichtingsapparaat volgens het bekende hiërarchisch ordeningsprincipe is opgebouwd, zoals men gewoonlijk aantreft bij overheidsdiensten (zie fig. 1).

Wat betreft de bezettingsgraad van het voorlichtinggevend personeel kan worden gesteld dat deze bij de verhouding van één voorlichter op ongeveer 350 landbouwers zeer hoog is, vergeleken met de situatie in vele andere ontwikkelingslanden.⁷ Wel moet hierbij worden aangetekend, dat het voorlichtingsbestand uit zeer verschillende elementen is opgebouwd. Dit komt bijv. tot uiting in de benamingen van de functies, zoals ressortleider, rayonassistent en voorman. Deze blijken op hun beurt samen te hangen met het rangen-

6. Aan het einde van de jaren zestig was er ook sprake van assistentie door twee supervisors, die ieder met het toezicht op een regio was belast (Oost- en West-Suriname). Deze maatregel is wegens personele moeilijkheden reeds spoedig opgeheven.

7. Volgens een opgave van de FAO (1972) bestond er in die periode een gemiddelde verhouding van één voorlichter op 3400 bedrijven in Centraal Amerika en het Caraïbisch Gebied.

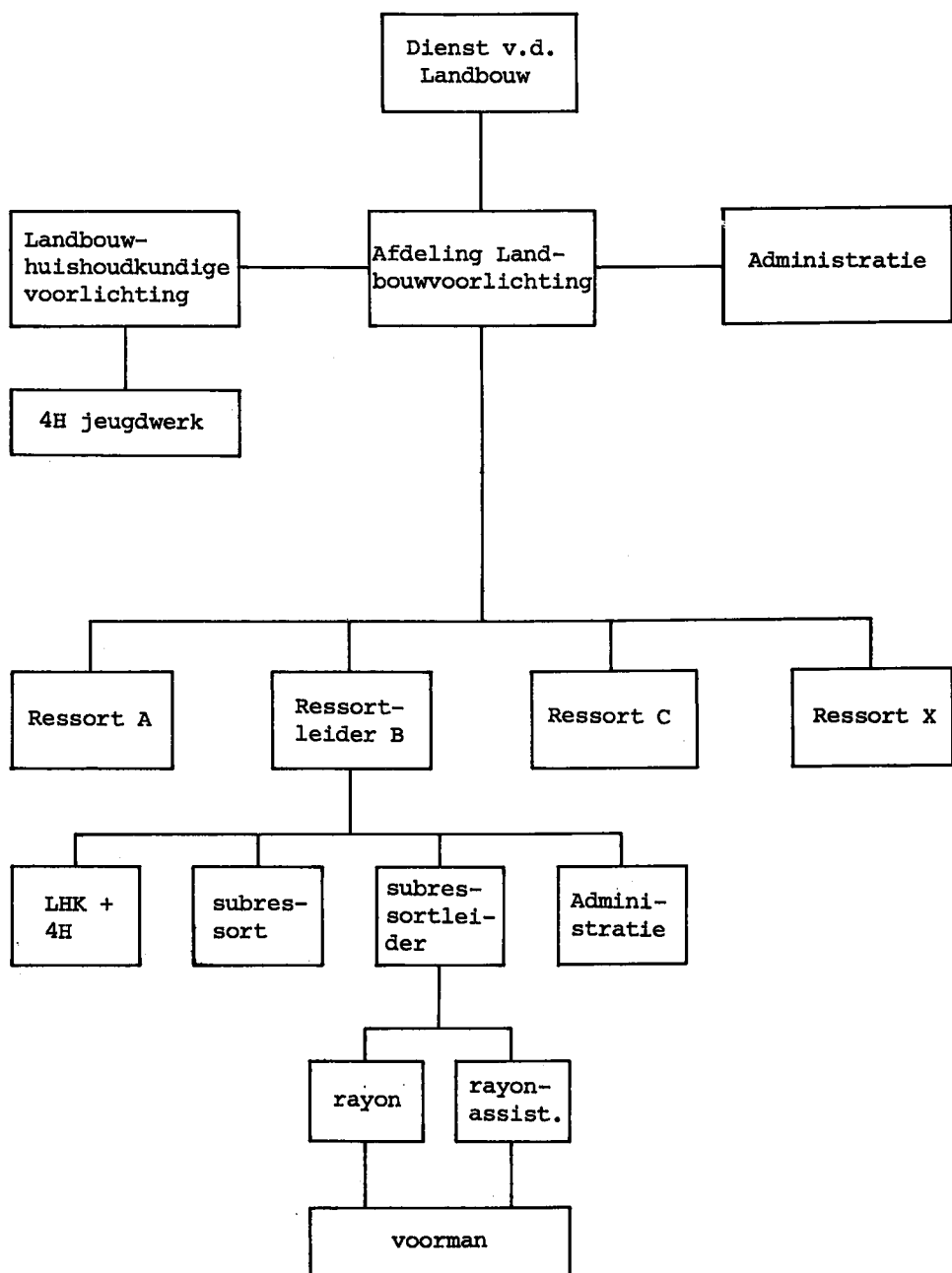


Fig. 1. Vereenvoudigd organisatieschema van de landbouwvoorlichtingsdienst in Suriname.

Tabel 4. Uitgaven voor landbouwkundig onderzoek, voorlichting en landbouwonderwijs (in Sf 1000,—).

	Begrotingsjaar		
	1967 ¹	1968 ²	1969 ²
Landbouwkundig onderzoek ³	1073.6	969.9	1060.4
Landbouwvoorlichting	710.9	734.7	778.5
Landbouwonderwijs	79.8	88.0	87.0

1. Vermoedelijk gerealiseerde bedragen.

2. Begrote bedragen.

3. Exclusief bedragen uit het Vijfjarenplan, waarvoor in 1968 en 1969 ca. Sf 293.000,— resp. Sf 500.000,— waren uitgetrokken.

Bron: Ontwerp-begroting dienstjaar 1969 van LVV.

stelsel, dat loopt van respectievelijk landbouwleraar, (hoofd)assistent, opzichter tot voorman. Een ander verschil is gelegen in de vooropleiding: ressortleiders hebben in de meeste gevallen een hogere beroepsopleiding (Deventer), rayonassistenten hebben een tweejarige cursus in Suriname gevolgd, terwijl de hoofdvoorlieden een korte landbouwcursus hebben bijgewoond. Ook naar taak bestaan aanzienlijke verschillen: ressortleiders hebben een leidinggevende taak, terwijl rayonassistenten en hoofdvoorlieden met uitvoerende taken zijn belast.

In budgettair opzicht verkeerden zowel de landbouwvoorlichting als het landbouwkundig onderzoek in een betrekkelijk gunstige situatie (zie tabel 4). Het totaal van de drie genoemde posten bedroeg in 1969 ongeveer 30% van de gehele begroting van het departement. Volgens een berekening van Kartosoewito (1976) vertegenwoordigde dit bijna 5% van het Bruto Binnenlands Produkt voor de landbouwsector; een hoog percentage vergeleken met dat van vergelijkbare landen. Naar een schatting van de FAO (1972) bedroeg dit in 1966 gemiddeld 0,63% van het BBP in landen van Centraal Amerika en het Caraïbisch gebied. Kartosoewito tekent hierbij aan, dat gelet op het betrekkelijk kleine landbouwareaal hoge overheadkosten optreden en dat de resultaten van onderzoek en voorlichting om dezelfde reden op beperkte schaal toepasbaar zijn.

Wat het onderzoek betreft, heeft het Landbouwproefstation grotendeels tot taak toegepast wetenschappelijk onderzoek te doen.⁸ Het aantal middelbaar en universitair gevormde onderzoekers bedroeg in 1969 53 personen (van Rest, 1974:49); zij waren hoofdzakelijk werkzaam op de afdelingen Plantenbescherming, Plantenziektkunde, Gewassenonderzoek en Bodemkunde. Het proefstation beschikt over een goed geoutilleerde bibliotheek. Naast het proefstation, verreweg de grootste onderzoekinstelling in Suriname, zijn tal van andere instellingen belast met onderzoek, gericht op een of meer aspecten van de tropische landbouw en bosbouw. Wanneer wij ons beperken tot die instellingen, die zich rechtstreeks met landbouwkundig onderzoek bezig houden, moeten de Stichting voor de Ontwikkeling van de Machinale Landbouw in Suriname, de Stichting Experimentele Landbouw en het Centrum voor Landbouwkundig Onderzoek in Suriname

8. Het Landbouwproefstation heeft daarnaast ook een dienstverlenende taak, zoals de selectie en aanmaak van zaaiyadi en plantmateriaal (hoofdzakelijk citrus-, cacaoplanten en vruchtbomen).

worden genoemd. Aangezien van deze instellingen alleen het landbouwproefstation in een direct werkverband tot de landbouwvoorlichting staat, zal slechts deze instantie in de volgende beschouwingen worden betrokken.

2.4.2 Opkomst van de landbouwvoorlichting

De historie van de landbouwvoorlichting in Suriname is tamelijk wisselvallig geweest wegens de vele reorganisaties die haar ten deel zijn gevallen. Was in de beginperiode (omstreeks 1900) de voorlichting sterk verbonden met het landbouwkundig onderzoek, twintig jaar later werd de voorlichting een zelfstandige plaats toegekend, daar binnen het Departement van Landbouw aparte afdelingen van landbouwvoorlichting en landbouwonderwijs werden opgericht. De betrekkelijke betekenis van deze maatregel blijkt wel uit het feit, dat er in 1930, wegens bezuinigingen tijdens de grote malaise, slechts één landbouwconsulent en twee landbouwleraren werkzaam waren (Relyveld, 1958:88).

De periode na de tweede wereldoorlog kenmerkte zich door een sterke toeneming van de werkzaamheden van het Departement, die nauw samenhangen met het in 1947 ingestelde Welvaartsfonds en vooral met het Tienjarenplan. Niet alleen werden belangrijke bedragen geïnvesteerd in landaanwinningsprojecten, maar ook andere activiteiten in de landbouw werden ondersteund. Zo werd door middel van het Tienjarenplan ongeveer Sf 1 miljoen uitgetrokken voor landbouwkundig onderzoek en een bijna even groot bedrag voor landbouwonderwijs en -voorlichting. Deze investeringen hadden mede tot gevolg dat men op het departement tot een uitbreiding van de staf kon overgaan; ook werden aanzienlijke bedragen besteed aan kantoor- en woningbouw voor het personeel in de districten (Penders, 1958:35).

Op het hoofdkantoor te Paramaribo vond in 1949 een nieuwe reorganisatie plaats, waarbij het Landbouwproefstation en het Departement van Landbouw-Economische Zaken weer werden samengevoegd tot één instantie, het 'Departement van Landbouw, Veeteelt en Visserij'. Al vielen deze diensten nu onder één departement, toch bleef het Landbouwproefstation als een afzonderlijke organisatorische eenheid functioneren naast de andere diensten.⁹

Naast het stimuleren van de modernisering van de rijstcultuur in Nickerie werden ook in andere landbouwressorten nieuwe voorlichtingsactiviteiten ondernomen, bijv. op het gebied van de groentecultuur, de graslandverbetering en de veeteelt, die rond de hoofdstad Paramaribo in betekenis waren toegenomen. De koffiecultuur was op de verkavelde oude plantages rond Domburg weer op gang gekomen. Daarnaast kwam de cacao-cultuur opnieuw in de belangstelling. Hiertoe leverde het Landbouwproefstation het plantmateriaal, terwijl de voorlichtingsdienst deze cultuur propageerde bij de landbouwers en medewerking verleende aan een programma van gecontroleerd cacao-krediet (Drielsma, 1961:19). Voor wat de andere gewassen betreft kwam de pindacultuur op de Javaanse bedrijven in Saramacca tot bloei.

Ook bij de totstandkoming van de nieuwe landaanwinningsprojecten werd de landbouwvoorlichtingsdienst ingeschakeld. In verband met de steeds toenemende werkzaamheden op het gebied van gronduitgifte en kredietverstrekking werd tenslotte overgegaan tot het instellen van twee nieuwe afdelingen: Projectbeheer en Landbouwkrediet. Medio

9. Mondelinge mededeling van ir. G. P. Tiggelman, oud-directeur LVV.

1954 werd een dienst voor het Coöperatiewezen ingesteld, die als eerste taak kreeg, een verbeterde wettelijke grondslag voor landbouwcoöperaties te ontwerpen (Relyveld, 1958:95).

Voor de ontwikkeling van de meer inhoudelijke aspecten van de landbouwvoorlichting was de periode rond 1955 van belang, toen via het Surinaams-Amerikaans Bureau voor Technische Samenwerking een voorlichtingsdeskundige beschikbaar werd gesteld. Vanaf die periode dateert een nieuwe oriëntatie op het voorlichtingswerk, waarbij veel aandacht aan het principe van de zelfwerkzaamheid van de boeren werd besteed. Terwijl voorheen de voorlichting meer op de bedrijfsleider als individu was gericht, werd nu getracht tot een benadering van het gezin en het bedrijf als een eenheid te komen (Smit, 1959:25). Ook werden pogingen ondernomen om in plaats van louter technische adviezen meer nadruk te leggen op de immateriële factoren van de voorlichting. Uit dezelfde periode dateert de 'Handleiding voor de landbouwvoorlichter in Suriname' (LVV, z. j.) die een overzicht geeft van de verschillende praktische aspecten van het voorlichtingswerk.

Vervolgens deden de landbouwhuishoudkundige voorlichting en het jeugdwerk hun intrede in Suriname. Deze nieuwe activiteiten werden in het bestaande voorlichtingsprogramma geïncorporeerd, een opzet die ook in de 'rural extension' in de V.S. gevolgd werd. Het voordeel van een dergelijke geïntegreerde aanpak was duidelijk: het nieuwe programma van de landbouwhuishoudkundige voorlichting kon nu in nauw overleg met de bestaande voorlichtingsdienst worden opgesteld, terwijl ook over de af te leggen huisbezoeken afspraken konden worden gemaakt met de ressortleider ter plaatse (Perquin, 1959). In 1955 kwam de eerste huishoudkundige bij de onderafdeling Landbouwhuishoudkunde in dienst, die terzijde werd gestaan door een Amerikaanse deskundige. Nadat er eerst op bescheiden schaal in één district werd gewerkt, werden allengs de activiteiten tot andere districten uitgebreid. Van groot belang moet de opleiding van Surinaamse landbouwhuishoudkundigen worden geacht, die door de afdeling 'Home Economics' in Puerto Rico werd verzorgd. Eén van de voordelen van deze buitenlandse opleiding was dat men onder soortgelijke tropische omstandigheden kon werken als in Suriname. Bij de ondernomen activiteiten stonden praktische onderwerpen op het gebied van kleding, huisinrichting, voeding en kinderverzorging centraal (van Hekken, 1964). Met betrekking tot het jeugdwerk werden vanaf 1955 zogenaamde 4-H clubs¹⁰ opgericht, die naar benaming en inhoud geheel naar Amerikaans model werden opgezet.

De uitbreiding van de verschillende werkzaamheden op het gebied van de voorlichting stond overigens beslist niet op zichzelf. Ook andere maatregelen van organisatorische aard werden getroffen, die leidden tot een meer gedifferentieerde wijze van werken op het departement. Zo werd de staf van ambtenaren uitgebreid door aanstellingen bij nieuwe afdelingen, zoals Cultuurtechniek en Agrarische Technologie, en bij de reeds bestaande diensten op het gebied van de veeteelt, visserij en afzet landbouwprodukten. Voorts werd de staf van onderzoekers en assistenten op het Landbouwproefstation aanzienlijk uitgebreid (Relyveld, 1958).

In de loop van de jaren zijn verschillende pogingen gedaan tot een nauwere samenwerking te komen tussen de voorlichters en de onderzoekers van het landbouwproefstation, die de diverse vakgebieden vertegenwoordigen (Samson, 1961). Zo koesterde men

10. De benaming '4-H' is ontleend aan de gelofte 'het werk met het hoofd, het hart, de handen en de gezondheid (health) te steunen'.

de gedachte dat door tussenkomst van de voorlichters de onderzoekers meer in aanraking met de praktijk van de landbouw zouden komen. Dit zou weer impliceren dat het onderzoek meer op de praktische problemen van het landbouwbedrijf werd gericht. De resultaten van dit typisch toegepaste onderzoek zouden daarbij ten goede komen aan de voorlichting, die op haar beurt de landbouwers met gefundeerde adviezen zou kunnen dienen. Men had verder aan een publiciteitsdienst gedacht, die de onderzoekresultaten in eenvoudige bewoordingen moest 'vertalen' en vermenigvuldigen. Deze belangrijke tussenschakel tussen het meer theoretische gerichte onderzoek en de praktische voorlichting heeft inderdaad enige tijd gefunctioneerd in de vorm van de Agrarische Publiciteitsdienst. Verder voorzag een andere bron van schriftelijke informatie in de behoeften van een veel algemener lezerspubliek. Deze informatie werd in de vorm van een landbouwblad verstrekt. 'Het Landbouwnieuws' had het specifieke doel de kleine landbouwer praktische informatie en kennis bij te brengen. Het is opmerkelijk dat het blad bij zijn eerste verschijnen in 1949 aanvankelijk naast de maandelijkse afleveringen in het Nederlands, ook in een Hindostaanse en Javaanse uitgave verscheen. Deze speciale uitgaven werden echter in 1957 gestaakt (Relyveld, 1958:93).

Uit al deze activiteiten is af te leiden, dat het gehele departement van LVV gedurende het tijdvak 1950–1960 een periode van ontplooiing heeft gekend, die ook voor de landbouwvoorlichting een grote stimulans is geweest. Men kan zich nu de vraag stellen, in hoeverre deze periode van vernieuwing en opbouw zich alleen op het departement van LVV heeft afgespeeld. In dit opzicht is hier een korte aanduiding van de activiteiten van andere Surinaamse overheidsinstellingen op zijn plaats. Het blijkt nu, dat in dezelfde periode ook b.v. bij de Dienst 's Landsbosbeheer, de Geologisch-Mijnbouwkundige Dienst, de Dienst Bodemkartering (ressortend onder het Ministerie van Opbouw) en het Bureau voor Waterkrachtwerken vele nieuwe activiteiten werden ondernomen. In dit verband behoeft slechts gewezen te worden op de ontsluiting van enkele bosgebieden, de beplanting van nieuw bosareaal, het exploreren van het binnenland naar mijnbouwkundige mogelijkheden en het benutten van het waterkrachtpotentieel. Met de verschillende landaanwinningsprojecten waren diverse diensten ingeschakeld, die met de aanleg en inrichting van polderwerken waren belast. Uit deze summier aangegeven voorbeelden moge blijken dat de activiteiten van LVV niet op zichzelf stonden, maar dat over de gehele linie van overheidsdiensten nieuwe werkzaamheden werden ondernomen, die de opbouw van het land ten goede moesten komen (Stichting Planbureau, 1965:151).

2.4.3 Verdere ontwikkeling

De jaarverslagen van het Departement van Landbouw, Veeteelt en Visserij over de periode 1961–1966 geven onder meer een overzicht van de werkzaamheden van de landbouwvoorlichtingsdienst, die zich in die periode min of meer gestabiliseerd blijken te hebben. In vergelijking tot de voorgaande periode zijn er weinig nieuwe activiteiten ontplooid. Bij gebrek aan verdere schriftelijke bronnen – sedert 1968 zijn er geen jaarverslagen meer verschenen – is een poging gedaan door middel van interviews een indruk te verkrijgen over de ontwikkeling bij de landbouwvoorlichting tot 1970. Gesprekken met functionarissen van LVV brachten aan het licht, dat de periode 1965–1970 weinig verschilde van die van de vijf voorafgaande jaren. Men trachtte vormen van samenwerking te stimuleren door middel van belangengroepen en coöperaties; het was

echter nog niet gelukt de landbouwers op effectieve wijze te doen samenwerken bij de afzet van hun produkten. Bij de rijstcultuur in Nickerie werd voorlichting gegeven over het droogploegen van de velden en het egaliseren van het bodemoppervlak met behulp van een grader. In het district Suriname was er sprake van een blijvende belangstelling voor de verbeteringen aan het grasland. Met de veeafzet waren op de veemarkten Lelydorp en Kwatta vorderingen geboekt. Ook werd er voorlichting gegeven bij het planten van groenten; de afzet ervan bleef hoofdzakelijk in handen van tussenhandelaren.

Tijdens deze gesprekken werd er bij herhaling op gewezen, dat er onvoldoende financiële middelen beschikbaar waren, zodat de verschillende projecten onvoldoende tot hun recht konden komen. Verder was men van oordeel dat de landbouwers weinig begrip toonden voor het voorlichtingswerk. Overigens vroeg een van de medewerkers zich af, of de voorlichters de boeren wel op de juiste wijze benaderden. Vervolgens werd gewezen op de moeilijkheden bij het vinden van afzetmarkten voor bepaalde produkten; ook de verwerkingsmogelijkheden waren ontoereikend. Het gebrek aan goed opgeleid kader voelde men als een grote belemmering bij het voorbereiden en uitvoeren van de verschillende werkzaamheden. Vele personen die juist de nodige ervaring hadden verworven, waren naar het bedrijfsleven overgegaan, of waren naar Nederland vertrokken. Door verscheidene informanten werd gewezen op de toenemende invloed van de politiek op de algehele werksituatie. Bij belangrijke beslissingen, bij benoemingen en promoties zouden politieke overwegingen gelden, die niet te rijmen waren met meer zakelijke en bestuurlijke inzichten. Overplaatsingen en een snelle opeenvolging van diensthoofden kwamen de continuïteit van het werk niet ten goede.

Deze omstandigheden geven een indruk van de positie waarin ook het voorlichtingswerk is komen te verkeren. Aangezien de studie juist in deze laatste periode heeft plaats gevonden, is het te verwachten dat de onderzoekresultaten de gesignaleerde problemen zullen reflecteren.

3 Algemene beschouwingen en theoretische oriëntering

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is gedeeltelijk gebaseerd op gezichtspunten waarvan indertijd is uitgegaan bij de opzet van het onderzoek. Deze hadden voornamelijk betrekking op de wijze waarop een voorlichtinggevende instantie contacten onderhoudt met haar publiek, en de verspreiding van vernieuwingen onder de landbouwbevolking. Gedurende het veldonderzoek werden enige nieuwe inzichten verkregen die in een latere fase van het onderzoek werden betrokken. In het eindstadium van de studie zijn enkele nieuwe theoretische gezichtspunten toegevoegd naar aanleiding van de sindsdien verschenen literatuur. Deze hebben hoofdzakelijk betrekking op het interne communicatieproces van een dienstverlenende instantie.

In de probleemstelling (hoofdstuk 1) kwam reeds naar voren, dat bij de rurale ontwikkeling instellingen zijn ingeschakeld, die min of meer gespecialiseerde functies vervullen. Zo zijn landbouwvoorlichtingsdiensten – in een beperkte taakopvatting – belast met het verstrekken van landbouwkundige informatie aan de landbouwbevolking.¹¹ Instellingen voor landbouwkundig onderzoek hebben daarentegen tot taak nieuwe kenniselementen en methoden te ontwikkelen en deze te beproeven op hun bruikbaarheid.

Een belangrijk onderwerp van onderzoek is de vraag, op welke wijze deze instellingen functioneren en welke betrekkingen zij onderhouden met hun publiek. In dit hoofdstuk zullen enige beschouwingen worden gewijd aan het organisatorisch kader waarin de informatieve dienstverlening plaats vindt, waarbij het communicatieproces in zijn interne en externe aspecten centraal zal staan. Het begrip communicatie willen wij hier omschrijven als een proces, waarbij personen elkaar kennis- en gevoelsinhouden mededelen.

Daar landbouwvoorlichtingsdiensten belast zijn met het verspreiden van nieuwe kennis en het geven van adviezen aan een publiek, kunnen zij als dienstverlenende organisaties worden getypeerd. Deze typering sluit aan bij het door Blau & Scott (1963:42, 43) gemaakte onderscheid, waarbij organisaties ingedeeld worden op grond van het *cui bono* criterium. Dit impliceert een onderscheid van organisaties naar personen die het meest van de ontwikkelde activiteiten profiteren¹². In tegenstelling tot andere organisatievormen zoals bedrijven, die winst dienen op te leveren aan een tamelijk gering aantal belanghebbenden, komt de prestatie van een dienstverlenende organisatie in principe ten goede aan een betrekkelijk groot aantal personen. In het geval van een landbouwvoorlichtingsdienst worden bijvoorbeeld informatie en adviezen ter beschikking gesteld aan de land-

11. We sluiten hier aan bij het door van Gent (1973) gemaakte onderscheid tussen informatieve en educatieve voorlichting. Bij informatieve voorlichting ligt het accent op het geven van feitelijke informatie; bij educatieve voorlichting gaat het in de eerste plaats om het vergroten van inzicht in de achtergrond en de samenhang van feiten.

12. Het zal duidelijk zijn dat het hier gaat om een formeel onderscheid; wanneer de boeren overgaan tot het nemen van produktieverhogende maatregelen, kan dit op den duur tot prijsdaling van de produkten leiden. Dit kan vooral voor de kleine bedrijfseenheden ongunstige gevolgen hebben.

bouwbevolking. Deze maatregelen, die tot produktieverhoging en kwaliteitsverbetering willen leiden, komen in laatste instantie ten goede aan de gehele bevolking.

Daar een landbouwvoorlichtingsdienst in de regel een onderdeel vormt van een overheidsinstelling — meestal een ministerie van landbouw — is hiermee het openbare karakter van een dergelijke instelling aangegeven. Bij nadere beschouwing blijkt een landbouwvoorlichtingsdienst zich echter niet op een algemeen publiek te richten, maar op bepaalde publieksgroepen. Al naar gelang van haar specialisatie kan de dienst zich wenden tot boeren van bepaalde produktiecategorieën. Zo onderscheidt men sectoren van landbouwgewassen, vee-teelt en tuinbouw. Daarnaast is een geografisch-bestuurlijke indeling van toepassing, die tot uiting komt in de werkzaamheden naar provincie, district en onderdelen daarvan. De boeren binnen deze bestuurlijke eenheden vormen dan de groeperingen die tot de 'cliënten' van de voorlichting gerekend worden. Naast deze onderscheidingen vindt er in de praktijk van de voorlichting dikwijls een selectie plaats naar bedrijfsgrootte en de mate van vooruitstrevendheid van de boeren.

De omstandigheid dat de voorlichters meestal in een betrekkelijk uitgestrekt gebied werkzaam zijn, stelt bijzondere eisen aan de organisatorische structuur van de voorlichtende instantie (zie 3.2). Aangezien aan dienstverlenende organisaties een belangrijke plaats wordt toegekend bij de agrarische ontwikkeling, is het van belang na te gaan op welke wijze zij functioneren en uit welke elementen zij zijn opgebouwd.

Men kan hierbij de organisatie analyseren als:

1. *een structuur*. De functionele elementen waaruit de organisatie is samengesteld, de posities die door de leden worden ingenomen, hun onderlinge betrekkingen, de taken die uit bepaalde doelstellingen voortvloeien, deze allen bepalen tot op zekere hoogte de structuur van de organisatie.
2. *een vorm van actie* ten behoeve van een bepaalde publieksgroep, waaraan een ordenend en richtinggevend principe ten grondslag ligt. Kenmerkend hierbij is het rationeel op elkaar afstemmen van doelen en middelen.
3. *een middel tot communicatie* die zich deels intern, binnen de organisatie afspeelt, en deels extern, waarbij contacten worden onderhouden met het publiek en met andere instellingen.

3.1.1 Hoofdstukindeling

In dit hoofdstuk wordt allereerst nagegaan, uit welke typische elementen de organisatie als werkvorm is samengesteld. Vervolgens wordt een bespreking gewijd aan de doelen waarop een organisatie zich richt en de gewilde en niet-voorziene veranderingen die hierbij op kunnen treden. In de daaropvolgende paragraaf wordt de verhouding tussen de instantie en het publiek behandeld. De bespreking van de verspreiding van landbouwkundige vernieuwingen onder de landbouwbevolking wordt gevolgd door een analyse van de positie die de voorlichter in het voorlichtingsproces inneemt en de verschillende rollen die hij speelt. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een beschouwing over de aard en de betekenis van de interne communicatie voor het functioneren van een voorlichtinggevend instantie.

3.2 Organisatorische opzet en structurering

Het begrip structuur is van belang voor de theoretische conceptvorming met betrekking tot de organisatiesociologie. Wij verstaan onder structuur de organisatorische opbouw, de constructie, de aaneenvoeging van delen tot een samenhangend geheel. De structuur is dan het betrekkelijk bestendige ordeningspatroon van een organisatie (Mayntz, 1965:98). De opbouw van een organisatie is duidelijk waar te nemen in de functionele groepering van afdelingen en onderafdelingen binnen een groter organisatorisch verband. Er is hierbij geen willekeurige losse groepering van de verschillende delen; er is eerder sprake van een zekere ordening van taken en functies, die zijn gericht op doelgericht handelen. Binnen de organisatie zijn leidinggevende en coördinerende elementen aanwezig, die er op zijn gericht specifieke doelen te bereiken. De aldus verkregen structurering wordt dikwijls door middel van een organisatieschema uitgebeeld (zie figuur 1 in hoofdstuk 2). Dit is een formele weergave van de organisatie, meestal in de vorm van een functiepiramide met de daarbij behorende gezagslijnen. De aldus verkregen schematische weergave geeft tegelijkertijd een indruk van de formele communicatiestructuur van de betrokken organisatie. De term organisatiestructuur willen wij dan omschrijven als ordeningspatroon van met elkaar in verband staande posities dat een betrekkelijk stabiele grondslag vormt voor de sociale relaties van de organisatieleden. Dat hier slechts sprake is van een *betrekkelijk* stabiele grondslag, blijkt wel uit de veranderingen waaraan organisaties onderhevig zijn. Het zal van de aard en omvang van de veranderingen afhangen in hoeverre de bestaande structuur behouden zal blijven.

Nu reeds dient gesteld te worden dat naast de formele structuur er nog talrijke andere wijzen bestaan, waarop de zich in de organisatie bevindende personen op elkaar inwerken. Zo zijn de individuele opvattingen en gedragingen van grote betekenis voor de onderlinge verhouding van personeelsleden. De inzichten en inzet van individuen kunnen de richting mede bepalen waarin de organisatie zich beweegt. Blau & Scott (1963:6) wijzen er op dat binnen de formele organisatie allerlei informele groeperingen aanwezig zijn, die hun invloed uitoefenen op het functioneren van de organisatie. Bij het analyseren van een instelling zal men dus niet alleen aandacht moeten schenken aan de formele relaties, maar evenzeer aan de informele processen die zich binnen de instelling afspelen. Informele betrekkingen zijn van grote betekenis, daar de leden van een instelling op deze wijze informatie uitwisselen, die van belang is voor het functioneren en het algemeen werkklimaat van de betrokken organisatie.

Vele schrijvers wijzen op het rationele karakter van organisaties. Zij analyseren hoe de verschillende onderdelen zich tot elkaar verhouden en in hoeverre deze het rationele gedrag vertonen dat men van hen mag verwachten. Het begrip 'rationeel gedrag' wordt hier opgevat als 'a series of actions organized in such a way that it leads to a previously defined goal . . .' (Mannheim, 1940:53). Het karakter van de rationaliteit is gegeven in de weloverwogen wijze waarop men dit doel nastreeft. Met deze nadere bepaling van een organisatie voor ogen, kan men zich de vraag stellen op welke wijze de graad van rationaliteit zich uitdrukt. Max Weber, die in eerste instantie een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot het begrip van de organisatie als rationeel opgebouwde structuur, heeft de volgende kenmerken van de organisatie vastgesteld (Weber, 1956:125–130).

1. De organisatie is opgezet volgens een aantal expliciet geformuleerde doeleinden.
2. Hieruit zijn regels en voorschriften af te leiden die de leidraad vormen voor de handelingen van functionarissen.

3. De werkzaamheden zijn over verschillende afdelingen verdeeld, die elk een duidelijk omschreven en afgegrensd werkterrein hebben.
4. Deze afdelingen zijn in een hiërarchische gezagsstructuur geordend, waarbij iedere functionaris zijn taak uitoefent volgens vastgestelde regels.
5. Kandidaten voor het vervullen van functies worden geselecteerd op basis van hun technische competentie.
6. Zij worden geacht hun functie op een onpersoonlijke, niet willekeurige wijze uit te oefenen.

Deze voor de overheidsbureaucratie aangegeven karakteristieken zijn door Weber op ideaaltypische wijze beschreven, dat wil zeggen in hun zuivere, geabstraheerde vorm. Bij de door Weber gemaakte karakterisering moet men zich wel afvragen in hoeverre deze tegenwoordig nog geldig is. In landen waar de overheid van oudsher zich als voornaamste taak stelt recht en orde te handhaven, zal de structuur van het overheidsapparaat grote overeenkomsten tonen met Webers typologie. Overigens is het discutabel of een strak hiërarchische structurering wel zo geschikt is voor het ondernemen van activiteiten, waarbij men verwacht dat de groepsleden zich verantwoordelijk voelen voor de door hen te vervullen taken. In dit geval zou het delegeren van bepaalde bevoegdheden effectiever kunnen zijn dan het strak reguleren van taken van hogerhand. Zo is van den Ban (1974:202, 203) van mening, dat een sterk hiërarchische opbouw niet zonder meer geschikt is voor een voorlichtingsdienst. De reden hiervan wordt duidelijk wanneer we de beperkingen van een formele organisatiestructuur samenvatten, zoals die onder andere door Likert (1970) in het licht zijn gesteld.

Indien bijvoorbeeld bepaalde werkzaamheden om een creatieve en slagvaardige instelling vragen, kunnen strikt formele regels en voorschriften een minder gunstige uitwerking hebben. Wanneer een instantie een nieuw project onderneemt, waar onder onbekende omstandigheden gewerkt moet worden, en beslissingen genomen moeten worden bij onvoorziene voorvallen, zou het vasthouden aan gedetailleerde voorschriften het werk zelfs kunnen schaden. Een dergelijk project vraagt eerder om een soepele, flexibele beleidsvoering, waarbij men de activiteiten aanpast aan nieuwe ontwikkelingen. Voorwaarde hiertoe is een vrije uitwisseling van informatie en ideeën tussen het uitvoerend personeel en de leidinggevende functionarissen. Likert (1970) stelt zich voor dit te kunnen verwezenlijken door de zogenaamde 'linking-pin' structuur. Elkaar deels overlappende overlegstructuren zouden naast een verbetering in de onderlinge communicatie ook een grotere effectiviteit teweeg brengen. Likert baseert zijn ideeën voornamelijk op empirisch onderzoek in industriële bedrijven, maar ook in andere instellingen, zoals verzekeringsmaatschappijen, en het Rode Kruis.

In hoeverre een vrije uitwisseling van informatie werkelijk tot stand kan komen, is mede afhankelijk van het sociaal-cultureel milieu waarbinnen de organisatie opereert. Ziet men in vele organisaties in West-Europa de tendens naar een democratisering van beslissingsprocedures, in andere landen is er sprake van een meer autoritaire stijl van leiding geven. Daar waar men gewend is geraakt aan autoritaire gezagsverhoudingen voelen lagere personeelsleden zich niet geroepen om eigen initiatieven te ontwikkelen; het wordt trouwens niet van hen verwacht. Hieruit blijkt dat de waarden en opvattingen van een bepaald cultuurpatroon tot uiting komen in de wijze van werken en de taakopvatting van de leden van een organisatie.

Overigens is het onjuist te veronderstellen dat alleen rationele elementen van kracht

zouden zijn bij het functioneren van een organisatie. Allerlei beslissingen worden genomen op niet-rationele gronden, onder andere bij het aanstellen en bevorderen van personeelsleden. Ook kunnen verschillende activiteiten van individuele personen niet zozeer geïnterpreteerd worden als bijdragen tot doelverwezenlijking van hun organisatie, maar eerder als pogingen om eigen belangen na te streven (Scott, 1964:510). Wij zijn hiermee tot een tweede belangrijk element gekomen: naast de wijze van analyse waarbij de organisatie als instrument wordt opgevat, met beklemtoning van de rationaliteit, staat de analyse die de organisatie meer als open systeem bestudeert. Zo onderkent Selznick (1948:19) weliswaar bepaalde rationeel geordende structuren binnen organisaties, maar betreft ook niet-rationele dimensies in zijn beschouwingen. Deze bestaan uit:

1. De individuen die deel uitmakend van de organisatie wegens hun persoonlijke capaciteiten worden gewaardeerd en niet alleen wegens hun formele rol binnen de organisatie. Zo kan een bepaalde onderzoeker van een proefstation door de voorlichters als deskundige gewaardeerd worden wegens de overzichtelijke wijze waarop hij zijn onderzoek-resultaten presenteert.
2. De institutionele omgeving met zijn waarden, opvattingen en tradities die in het maatschappelijk leven hun beslag hebben gekregen en waarin vooral instituties van politieke, economische en religieuze aard een belangrijke rol vervullen. De institutionele omgeving kan elementen bevatten die afwijken van het waardenpatroon dat als redelijk en zinvol wordt ervaren door de organisatieleden.

De onder punt 1 en 2 genoemde dimensies hebben aanleiding gegeven tot de bestudering van informele betrekkingen binnen de organisatie. Onderzoekers die aandacht besteden aan deze betrekkingen, beschouwen deze niet zozeer als storende elementen, maar als elementen die een zinvolle functie uitoefenen, waardoor het systeem bijvoorbeeld een grote mate van aanpassingsmogelijkheid vertoont aan nieuwe situaties die de omgeving oproept. Omgekeerd kan in een maatschappij waar statusverschillen beklemtoond worden, de informele betrekkingen tussen medewerkers die in status verschillen en de daarmee samenhangende communicatie worden belemmerd. In landen waar partij-politieke belangen sterk op de voorgrond staan, zal binnen de organisaties met deze belangen rekening worden gehouden, bijvoorbeeld bij het verlenen van diensten en bij het aanstellen van nieuwe personeelsleden.

3.2.1 Taakomgeving

Thompson (1967:27) wijst op de betekenis van de taakomgeving bij het functioneren van een organisatie. Hij ziet een wisselwerking optreden tussen de taakomgeving en de organisatie, omdat de omgeving elementen vertegenwoordigt, die van invloed zijn op de doeleinden die de organisatie zich heeft gesteld. Deze invloed deelt zich ook mede aan de wijze waarop de diverse taken worden vervuld. Voor een landbouwvoorlichtingsdienst vormen de landbouwstreek en haar bevolking het specifieke werkgebied. Naast het geven van bijv. teeltkundige informatie die relevant is voor de fysieke omstandigheden van het landbouwgebied, moeten de voorlichters rekening houden met de sociaal-culturele gegevens van de landbouwbevolking. De economische mogelijkheden, de kennis en de ontwikkeling van de boeren zullen mede van invloed zijn op de aard van de adviezen die de voorlichters verstrekken. Ook zal de voorlichtingsdienst in een plurale, heterogeen samengestelde bevolking voor geheel andere problemen gesteld worden dan in een

homogene samenlevingsvorm. In het eerste geval zal men zich immers tot verschillende bevolkingsgroepen moeten richten, hetgeen speciale eisen stelt aan de voorlichtingsmethodiek.

Een ander aspect dat van belang is bij de analyse van landbouwvoorlichtingsdiensten is dat deze instellingen hun taakomgeving trachten te bedienen (en te beheersen) door het creëren van plaatselijke eenheden, — zoals ressorten en rayons — waarbinnen de voorlichters opereren. Het feit dat deze eenheden zich op een tamelijk grote afstand van het hoofdkantoor bevinden, brengt met zich mee dat het verloop van de communicatie met het hoofdkwartier problematisch kan worden.

Algemeen wordt aangenomen dat modernisering van de landbouw een veranderingsproces inhoudt van de mentaliteit en de kennis van de betrokken landbouwers. Veel minder is men zich ervan bewust dat de instantie die zich ten doel stelt dit proces te versnellen, zelf dynamisch en flexibel van aard moet zijn. Dikwijls is men zodanig gericht op het teweegbrengen van veranderingen bij de publieksgroep, dat men zich te weinig afvraagt op welke wijze de instantie zelf, als 'change agency', functioneert en in hoeverre de taken en werkverbanden van het uitvoerend personeel zijn afgestemd op het bereiken van het voorgestane doel. Dit thema zal centraal komen te staan bij de beschouwingen over het organisatorisch verband waarin de landbouwvoorlichting in Suriname plaats vindt.

3.3 Doel en doelverandering

Etzioni (1964:4) definieert organisaties als opzettelijk gestructureerde eenheden om specifieke doelen te bereiken. Parsons (1969:33) ziet in de doelgerichtheid het meest kenmerkende element waarbij organisaties zich onderscheiden van andere typen van sociale systemen. Dit neemt niet weg, dat bij tal van organisaties, zoals universitaire instellingen, de omschrijving van het doel in zeer globale termen is gesteld en dat er tussen de leden onderling weinig eensgezindheid bestaat over deze omschrijving.¹³

Uit het beoogde doel kunnen tevens de diverse taken en werkzaamheden worden afgeleid. Hieruit volgt dat men organisaties kan opvatten als instrumenten om de gestelde doeleinden te verwezenlijken. Dit wordt bijvoorbeeld expliciet gemaakt door Gouldner (1959:404) als hij stelt, dat men organisatie-structuren kan beschouwen als 'tools deliberately established for the efficient realization of group purposes'. In dit opzicht benadert Gouldner's definitie de oorspronkelijke betekenis van organisatie als 'instrument' (Grieks: organon). Deze opvatting is gebaseerd op het begrip rationaliteit; men gaat er vanuit dat de organisatie op rationele wijze is opgebouwd en dat zij haar doeleinden zo effectief mogelijk verwezenlijkt. Het is echter mogelijk, dat op den duur minder rationele overwegingen de overhand krijgen en dat de organisatie andere doeleinden zal nastreven. In extreme vorm worden dan in de eerste plaats de belangen van de functionarissen behartigd, terwijl de belangenbehartiging van degenen voor wie de organisatie is opgericht, naar de achtergrond verschuift.

Hoewel organisaties in het algemeen tamelijk duidelijke doelstellingen hebben ver-

13. We denken in dit verband aan de lange discussies die binnen de Landbouwhogeschool worden gehouden over het thema 'LH waarheen?'.

geleken met andere sociale systemen, is er toch in dit opzicht veel verschil tussen organisaties onderling. Een van de verschillen is gelegen in de nauwkeurigheid waarmee doelen omschreven zijn (March & Simon, 1958:156). Landbouwvoorlichtingsdiensten vormen een voorbeeld van organisaties die gewoonlijk globaal omschreven doelen hebben. Hiermee hangt samen, dat zij zeer uiteenlopende doelstellingen kunnen nastreven:

1. Teneinde de produktiviteit van landbouwbedrijven te stimuleren stellen zij boeren op de hoogte van bruikbare kennis (bijvoorbeeld onderzoekresultaten van landbouwproefstations).
2. Het geven van informatie kan gekoppeld worden aan 'het verstrekken van middelen (zaaizaad, kunstmest e.d.).
3. Bij het introduceren van landbouwtechnische vernieuwingen, tracht men meestal ook de educatieve ontwikkeling van de landbouwbevolking te stimuleren. Een dergelijke combinatie wordt benadrukt door de Amerikaanse term 'extension education'.
4. In het algemeen wordt gestreefd een verbetering van het levensniveau van de agrarische bevolking te bewerkstelligen.
5. Vele ontwikkelingslanden stellen zich ten doel de economische groei van het land in zijn geheel te bevorderen; aan voorlichtingsdiensten worden dan middelen verschaft om deze produktiviteitsstijging te stimuleren.

Een mogelijk voordeel van deze combinatie van doelen en taken is dat de ene activiteit gesteund wordt door de andere. Indien de verschillende taken echter onvoldoende op elkaar zijn afgestemd, bijvoorbeeld door het ontbreken van duidelijke afspraken, kan het accent echter op één van de deeltaken of zelfs neventaken komen te liggen.

Bij de doelformulering wordt dikwijls geen aandacht besteed aan de invloed die een produktiviteitsstijging op de inkomensverdeling van de bevolking heeft. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat men dan werkt in de richting van een vergroting van de bestaande inkomensverschillen. Het is daarom van groot belang dat door de verschillende categorieën van personen die in de ontwikkelingsactiviteit participeren, voldoende invloed wordt uitgeoefend op de doelformulering en op de realisatie van het doel. Categorieën die deze invloed kunnen uitoefenen bestaan uit (1) de medewerkers van de voorlichtingsdienst, (2) beleidsfunctionarissen en (3) de publiekgroep.

Uit de hierboven opgesomde doelstellingen zou men kunnen afleiden dat landbouwvoorlichtingsdiensten in de eerste plaats activiteiten ondernemen die ten goede moeten komen aan de landbouwbevolking en aan de consumenten van de landbouwprodukten. Evenals bij alle andere dienstverlenende instellingen het geval is, zijn deze organisaties er echter op gericht ook andere, niet expliciet gestelde doelen na te streven, die meer hebben uit te staan met het behartigen van de belangen van de leden zelf en van het voortbestaan van de organisatie. Zo hebben de organisatieleden er gewoonlijk belang bij hun organisatie in stand te houden, daar deze immers hun bron van inkomsten vormt. Ook behoeven de individuele doelen van de leden niet altijd overeen te komen met de 'officiële' doelstellingen van hun organisatie.

Verder dient men rekening te houden met het feit dat een openbare instelling meestal deel uitmaakt van een groter apparaat, dat het algemeen beleid bepaalt. Zo zal een landbouwvoorlichtingsdienst als onderdeel van een ministerie van landbouw niet geheel vrij zijn in het bepalen van haar eigen doelstellingen. Naast een dienstverlenend-informatieve functie zal zij dikwijls met andere taken worden belast, die meer het karakter van regulerende en controlerende functies hebben. De voorlichters kunnen bijvoorbeeld

worden ingeschakeld bij werkzaamheden die een bepaalde richting aan de landbouwonwikkeling willen geven, zoals geconcipieerd door het ministerie. Deze werkzaamheden worden dikwijls ondersteund door het verlenen van subsidies en het verstrekken van middelen. Meestal kunnen sommige categorieën landbouwers van deze maatregelen profiteren; andere vallen er buiten wegens de beperkingen die aan de maatregelen zijn aangebracht. Het algemene dienstverlenende karakter van de instantie is dan ook van beperkter strekking dan men zou vermoeden.

3.3.1 Doelverandering

Ook al kunnen doelstellingen worden opgevat als richtinggevende elementen, daar mag niet uit geconcludeerd worden dat zij voor onbepaalde tijd vast zouden staan of niet aan verandering onderhevig zouden zijn. Zo kan het na enige tijd gewenst zijn de doelstellingen bij te stellen of te wijzigen. Deze wijzigingen hebben op hun beurt dikwijls veranderingen binnen de organisatie ten gevolge.

Zo was de 'community development' in India oorspronkelijk gericht op het uitvoeren van een veelomvattend en breed opgezet programma, waarbij activiteiten werden ondernomen op het gebied van de landbouw, het coöperatiewezen, de volksgezondheid, het onderwijs en het plaatselijk zelfbestuur. Om een dergelijk programma organisatorisch te verwezenlijken werd een apart ministerie ingesteld. Toen in de loop van de jaren bleek dat de ondernomen activiteiten in de dorpen te weinig resultaten opleverden, besloot men zich te concentreren op de landbouwkundige ontwikkeling. In organisatorisch opzicht had deze koerswijziging ingrijpende gevolgen: het betrokken ministerie werd in 1966 opgeheven, waarbij het community development-programma en het daarbij betrokken personeel onder het ministerie van Voedselvoorziening en Landbouw kwam te ressorteren (Brown, 1971:79).

3.3.2 Doelverschuiving

Iedere organisatie zal zich van tijd tot tijd op haar doelstellingen moeten bezinnen en deze eventueel moeten wijzigen of bijstellen. Dit is een bewuste, geleide actie. Doelveranderingen kunnen echter ook tamelijk ongemerkt tot stand komen: wanneer in een organisatie te veel aandacht wordt besteed aan zaken van secundair belang, treedt er een doelverschuiving op. Dit kan ook het geval zijn indien er een aanpassing aan gewijzigde omstandigheden plaats vindt zonder dat hier een bewust besluit over is genomen. Men ziet dan dat minder belangrijke taken benadrukt worden, terwijl de hoofdtak zelf naar de achtergrond verschuift.

Doelverschuivingen treden in vele organisaties op. Algemeen bekend is het zodanig beklemtonen van voorschriften en procedures dat dit ten koste gaat van een efficiënte afwikkeling van zaken. 'Adherence to the rules, originally conceived as a means, becomes transformed into an end-in-itself; there occurs the familiar process of *displacement of goals* whereby an instrumental value becomes a terminal value' (Merton, 1957:199). Taub geeft een beschrijving van de vertraging die bij de uitvoering van ontwikkelingsprojecten in de staat Orissa (India) werd ondervonden door de pijnlijke nauwgezetheid waarmee overheidsfunctionarissen de ambtelijke voorschriften en regels volgden. 'Thus... the intricacies of procedure and form in the bureaucracy take on a momentum of their own.'

The grand schemes from New Delhi are transformed into paperpushing routines of the secretary's life' (Taub, 1969:55). Dit zou volgens Merton (1957:200) een voorbeeld zijn van de bureaucratische virtuoos, die nooit een enkel voorschrift zal vergeten en daardoor te kort schiet in zijn taak ten opzichte van het publiek.

Het gegeven voorbeeld illustreert hoe het oorspronkelijke doel van een organisatie naar de achtergrond kan verschuiven, indien de functionarissen een groot gedeelte van hun beschikbare tijd aan afgeleide taken en het afwikkelen van ambtelijke procedures besteden. Inhoudelijke zaken komen onvoldoende tot hun recht, indien de nadruk op administratieve routinewerkzaamheden komt te liggen. Indien dergelijke doelverschuivingen aan het licht komen, is het mogelijk deze te corrigeren vanuit de organisatie zelf of met behulp van een deskundige, bijvoorbeeld van een organisatie-adviesbureau. De oorspronkelijke doelen worden dan expliciet gemaakt of er worden geheel nieuwe doelen geformuleerd. De strategie en methodiek die bij deze bewuste correctie van het doel worden gevolgd, zijn in toepassing bij de organisatie-ontwikkeling (Chin & Benne, 1969: 32–57). Daarnaast is het denkbaar dat de doelverschuivingen onopgemerkt blijven en ongecorrigeerd hun bestaansrecht opeisen. In de doelverschuivingen manifesteren zich immers de irrationele tendenzen die in ieder sociaal systeem besloten liggen.

3.4 Verhouding tussen instantie en publiek

Dikwijls wordt de organisatie opgevat als een op zichzelf staande eenheid, min of meer geïsoleerd van zijn omgeving. Dit levert echter een eenzijdig beeld op, aangezien de organisatie in wisselwerking staat met zijn omgeving, dat wil zeggen dat deze de omgeving beïnvloedt, maar er ook op zijn beurt door beïnvloed wordt. We wijzen in dit verband slechts op de belangrijke invloed die de opdrachtgevers op beleidsbeslissingen van een organisatie uitoefenen. Een ander voorbeeld verschaft de pers, die de publieke opinie ten opzichte van de verschillende categorieën organisaties beïnvloedt. In deze paragraaf willen wij ons echter beperken tot een bespreking van de verhouding tussen de organisatie en haar publiek.

Bij een beschouwing over de verhouding tussen instantie en publiek is het gewenst eerst het betrekkelijk vage collectivum 'publiek' te verduidelijken. Het ligt voor de hand dit onderwerp vanuit de organisatie toe te lichten. Het zal namelijk van het type organisatie afhangen welke soort contacten onderhouden worden met de buitenwereld. Zo zijn bijvoorbeeld industriële bedrijven bij het zoeken naar de afzetmogelijkheden voor hun produkten op een bepaald publiek gericht, dat men 'marktpubliek' zou kunnen noemen. Om de afzetmogelijkheden voor hun produkten te peilen, vinden regelmatig onderzoeken plaats, die deels een economisch en deels een sociaal aspect vertonen. Dit marktonderzoek vormt een belangrijke informatiebron voor het produktiebeleid van grote ondernemingen (Lazarsfeld, 1967:361). Ook in ander opzicht wordt contact met het publiek onderhouden, namelijk bij het beïnvloeden van het consumptiegedrag door middel van reclame via de massamedia.

Bij dienstverlenende organisaties is de relatie tot het publiek van geheel andere aard. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tussen die organisaties welke een openbaar nutskarakter hebben, zoals bijvoorbeeld gemeentelijke gas- en waterleidingbedrijven, en instanties die zich tot een speciaal publiek richten, zoals voorlichtingsdiensten of instanties voor maatschappelijk werk. In dit verband wordt dikwijls de term 'cliënten' gebruikt.

Met deze term wordt gesuggereerd dat er met een bepaalde persoon of een groep speciale relaties worden onderhouden. Wegens de grote aantallen personen waarop men zich in principe richt en wegens het algemene karakter van voorlichtingscampagnes is er echter in vele gevallen geen aanleiding een dergelijke term te gebruiken. Wij geven dan ook zelf de voorkeur aan de term 'publiek', omdat deze een meer algemene en neutrale betekenis heeft. Dit woordgebruik sluit aan bij de terminologie die in de organisatiesociologie is ontwikkeld (Blau & Scott, 1963, Katz & Danet, 1973). Wel dienen binnen deze algemene categorie diverse subgroeperingen onderscheiden te worden, die met de term 'publiek-groepen' of 'doelgroepen' aangeduid kunnen worden. Men heeft immers in de praktijk te maken met verschillende bedrijfstypen, inkomensgroepen, leeftijdsgroepen en etnische groeperingen. Ook kan men een onderscheid maken tussen degenen die tot de directe doelgroep behoren en zij die slechts indirect beïnvloed worden. Deze onderscheidingen zijn zinvol omdat de activiteiten die ondernomen worden, afgestemd moeten zijn op de speciale aard, samenstelling en belangstelling van de onderscheiden subgroeperingen.

3.4.1 Heterogeen taakdomein en homogene taaksegmenten

Thompson (1967:70) heeft op grond van het onderscheid tussen homogene en heterogene taakdomeinen geponeerd, dat organisaties die zich voor heterogene taakcomplexen gesteld zien, daarbinnen homogene segmenten trachten te identificeren. Vervolgens worden organisatorische sub-eenheden in het leven geroepen die zich tot ieder segment afzonderlijk kunnen richten. Lawrence & Lorsch (1969:27) spreken in dit verband van 'the matching of organizational units with their respective sectors of the environment'. Voor onze beschouwingen lijkt deze veronderstelling van betekenis, daar dienstverlenende organisaties zich in principe tot een algemeen publiek richten, dat zeer heterogeen van samenstelling is. Daarbinnen tracht men echter groepen te onderscheiden, die een zekere samenhang vertonen, hetzij in geografisch, hetzij in economisch of in sociaal-cultureel opzicht (bijvoorbeeld naar inkomensgrootte of naar etnische herkomst). Voor instanties die zich met de landbouwontwikkeling bezighouden, is het gebruikelijk min of meer homogene landbouwgebieden vast te stellen, bijvoorbeeld op grond van geschiktheid voor de verbouw van bepaalde gewassen. Ook richt men zich wel tot bepaalde bedrijfstypen. Om de dienstverlenende activiteiten beter tot hun recht te laten komen, worden afdelingen of diensten ingesteld, die een min of meer gespecialiseerde taak ten aanzien van de onderscheiden sectoren hebben uit te voeren.

Hoe ordenend en regulerend de organisatie ook wenst op te treden, zij zal zich steeds weer voor nieuwe vraagstukken geplaatst zien. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer verschillende fasen van de agrarische ontwikkeling elkaar in een versneld tempo opvolgen. De grote veranderingen die optreden in de tropische landbouw, stellen de diverse rurale instellingen dan ook voor problemen. De actie — in de vorm van het optreden van ontwikkelingswerkers — en de reactie van de landbouwers bij het toepassen of verwerpen van vernieuwingen wisselen elkaar steeds af. Pregnanter nog wordt het proces wanneer de actie van de boeren bij hun vraag naar allerlei voorzieningen de ontwikkelingswerkers tot een reactie aanspoort. In beide gevallen is er sprake van een interdependentie tussen de beide sociale (sub)systemen, die voor analysedoeleinden als op zichzelf staande entiteiten worden opgevat, maar in de complexe werkelijkheid allerlei vervlechtingen vertonen.

Het turbulente karakter dat de omgeving kan aannemen, zal volgens Emery & Trist

(1965) tenslotte een grote mate van onzekerheid voor de organisatie in kwestie inhouden. Dit laatste manifesteert zich in een maatschappij, die in een omvangrijk veranderingsproces is gewikkeld. Dit is bijvoorbeeld het geval in een ontwikkelingsland, dat in een dekolonisatieproces verkeert. De organisaties en instellingen binnen een dergelijke turbulente omgeving zullen in zekere mate de verschuivingen en veranderingen reflecteren. Van Dijk (1974) stelt, dat voor strategieformulering en -herziening een min of meer permanente exploratie van de omgeving is vereist; hierbij spelen processen van kennis en informatieverwerving een belangrijke rol.

Hoewel het voor een openbare instantie belangrijk is te weten hoe het publiek over de door haar verleende diensten denkt en hoe zij over de instantie als zodanig oordeelt, is er op dit gebied weinig onderzoek gedaan. Een van de bekende studies op dit gebied is die van Janowitz (1958), die in een geurbaniseerd woongebied in de V.S. is nagegaan op welke wijze het algemeen publiek was geïnformeerd over de aanwezige overheidsinstanties. Het bleek in de eerste plaats dat men weinig specifieke kennis bezat over de verschillende instanties en de wijze van dienstverlening. Vooral personen uit de lagere inkomensklassen waren weinig op de hoogte. In de tweede plaats was een groot deel van de ondervraagden (41%) van mening dat de overheid meer van de bevolking eiste in de vorm van belastingen dan hen van diensten voorzag. Een derde probleemveld was gelegen in de voorstellingen over de motivering van het overheidsapparaat. Hoewel slechts 13% van de respondenten meende dat de overheidsfunctionarissen corrupt waren, bleek dat tweederde van alle ondervraagden geloofden dat hun beslissingen politiek waren gekleurd. In meer algemeen-theoretische zin heeft Etzioni (1964:95) aandacht besteed aan de structureel zwakke positie van het publiek ten opzichte van de dienstverlenende instantie. Volgens zijn analyse heeft het publiek bijna nooit enige vorm van zeggenschap over de verdeling van de middelen overeenkomstig de eigen behoeften.

Ander onderzoek wijst op de mate waarin de attitudes van het publiek ten opzichte van de overheid van land tot land verschillen. Almond & Verba (1965) hebben de opvattingen en attitudes van publiekgroepen in vijf landen met elkaar vergeleken en zij concludeerden dat Engelsen en Amerikanen een min of meer gelijke behandeling van ambtenaren en politie verwachtten, terwijl Duitsers, Italianen en Mexicanen daar niet van uit gingen. In hun overzichtsartikel wijzen Katz & Danet (1973:31-42) op de grote verschillen die de verschillende culturen aan bepaalde bureaucratische waarden hechten. De institutionele graad van differentiatie is volgens hen een eerste vereiste, waarbij verplichtingen op basis van verwantschap of politieke gezindheid tot de eigen familie, resp. de gemeenschap beperkt worden, en niet uitgedragen worden op het kantoor of op de marktplaats. In dit verband is het veelzeggend dat Riggs' (1964) model van de bureaucratie in ontwikkelingslanden gebruik wordt gemaakt van het begrip 'sala' dat de dubbele betekenis heeft van woonkamer en kantoor. Hiermee wil hij aangeven hoe zeer de verschillende betrekkingen van persoonlijke en zakelijke aard met elkaar verweven kunnen zijn.

Hoewel er op dit gebied slechts zeer weinig onderzoeken zijn gedaan in ontwikkelingslanden, kan het als bekend worden aangenomen dat de bevolking niet altijd gunstig oordeelt over de activiteiten van overheidsdiensten. In dit verband wijzen onderzoekers op het wantrouwen ten opzichte van het werk van overheidsfunctionarissen, dat dikwijls in verband wordt gebracht met het innen van belastingen of het handhaven van de openbare orde (Dube, 1958; Epstein, 1962; Foster, 1966). Ook is bij herhaling gewezen

op het autoritaire gedrag van overheidsfunctionarissen (Braibanti & Spengler, 1963; Moore, 1966; Taub, 1969). Verder is men van mening dat diverse overheidsmaatregelen dikwijls doorkruist worden door de heersende patronageverhoudingen; mede hierdoor zou de bevolking twijfelen aan de onpartijdigheid van de betrokken instanties (van den Ban & Muntjewerff, 1970; Galjart, 1968).

3.4.2 Spanningsveld tussen organisatie en publiek

Gezien deze opvattingen is het niet te verwonderen dat in vele gevallen het publiek ook tegenover de voorlichters de nodige reserve heeft. Hierdoor wordt ook het ontstaan van een vertrouwensrelatie bemoeilijkt, die als voorwaarde moet worden gezien voor het goed functioneren van het voorlichtingswerk. Men zou hier in zekere zin kunnen spreken van een 'spanningsveld' tussen organisatie en publiek. In dit veld kunnen zich krachten en tegenkrachten ontwikkelen die van invloed zijn op het functioneren van de organisatie. Op welke wijze deze zich manifesteren is in belangrijke mate afhankelijk van de wijze waarop het publiek op de activiteiten reageert. In landen met een traditioneel cultuurpatroon is het bijvoorbeeld ongepast om zich kritisch uit te laten over de werkzaamheden van personen die een hoge positie bekleden. Tegenover hen zal de bevolking niet geneigd zijn haar ongenoegen over bepaalde maatregelen kenbaar te maken. Wel kan zij een non-coöperatieve houding aannemen, die grote vertraging kan opleveren voor ontwikkelingsprojecten (Dube, 1958:120).

Een apart probleem vormt de onbekendheid van vele personen met de hulpverlenende instellingen. Het zijn volgens Sjoberg's onderzoek in New Mexico (1973) juist de meest hulpbehoevende die grote moeilijkheden ondervinden wanneer zij zich een indruk trachten te vormen van het dikwijls ingewikkelde netwerk van bestaande diensten. Daar zij niet op de hoogte zijn van de diverse bepalingen en regels, zijn zij niet in staat behoorlijk gebruik te maken van de maatregelen die hen de benodigde hulp en informatie zouden kunnen verschaffen. De personen uit de laagste inkomensgroepen zien zich geplaatst tegenover functionarissen, die op grond van hun functie juist goed op de hoogte zijn van de diverse bepalingen. Daar dezen echter slechts één facet van de gehele problematiek kunnen behandelen, zullen zij geneigd zijn de persoon naar een instantie te verwijzen, die een ander aspect in behandeling zal kunnen nemen. Dit is voor de cliënt een verwarrende situatie, daar hij het nut van deze handelingen niet kan overzien. Het kan hem zelfs een gevoel van machteloosheid geven, die op den duur tot vervreemding van de hulpverlenende instantie kan leiden.

Bij het ontbreken van directe reacties van het publiek zal het voor de uitvoerende instantie bijzonder moeilijk zijn te peilen welke activiteiten gewaardeerd worden en welke niet. Het gevaar is zelfs niet denkbeeldig dat de instantie genoeg neemt met de huidige gang van zaken, zonder dat zij zich afvraagt of de activiteiten wel het gewenste resultaat opleveren. Verstarring van het apparaat en het verrichten van routinewerkzaamheden kunnen dan de overhand krijgen. Het is dan ook van groot belang dat regelmatig interne evaluatiestudies worden ondernomen, die tijdig tekortkomingen aan het licht brengen en aanleiding kunnen geven tot het corrigeren van de gevolgde werkwijzen.

Resumerend kan men stellen dat een voorlichtinggevende instantie zich in feite op een gedeelte van het publiek richt, doordat (a) de instantie er zelf belang bij heeft bepaalde

publiekgroepen te bedienen en (b) de overige publiekgroepen in structureel en cultureel opzicht niet in de positie verkeren invloed uit te oefenen op de werkwijze van de instantie.

3.5 Het communicatie- en verspreidingsproces

Veel onderzoek is verricht naar de wijze waarop vernieuwingen verspreid worden en ingang vinden bij de betrokken publiekgroepen. Rogers & Shoemaker (1971) geven een overzicht van ongeveer 2000 studies die in de loop van de jaren zijn ondernomen op het gebied van het zogenaamde diffusie- en adoptie-onderzoek. Zij omschrijven het begrip innovatie als een idee, methode of object dat door een individu als 'nieuw' wordt opgevat. In deze studie geven wij de voorkeur aan een beperkter omschrijving, waarbij van vernieuwing wordt gesproken indien een bepaald element (methode of middel) zijn beslag heeft gekregen in een feitelijke toepassing, die als een verandering (verbetering) wordt ervaren door degene die het toepast.¹⁴

Hoe 'nieuw' een bepaalde toepassing is, is overigens van betrekkelijke aard. Zo is het bekend dat het verspreidingsproces van een nieuwe methode zich over een tamelijk lange tijdsperiode kan uitstrekken. Het heeft bijvoorbeeld 14 jaar geduurd voordat de hybride mais algemene toepassing vond bij boeren in Iowa (Ryan & Gross, 1943). Deutschmann & Fals Borda (1962) constateerden dat meer dan dertig jaren verliepen tussen de eerste en de algemene toepassing van kunstmest in een Columbiaans dorp. Dat het innovatieproces in ontwikkelingslanden ook zeer snel kan verlopen, blijkt uit het onderzoek van Lowdermilk (1972) in de Punjab (Pakistan). Daar heeft de aanvaarding van hoogproducerende tarwerassen in een versneld tempo plaats gevonden binnen een tijdsperiode van vier jaar. Al hebben de meeste diffusie-onderzoekingen zich gericht op vernieuwingen binnen de landbouwsector, tegenwoordig heeft dit onderzoek zich uitgebreid tot toepassing op andere gebieden, zoals volksgezondheid en gezinsplanning.

Het gebruikelijke diffusie-onderzoek heeft voornamelijk betrekking op enerzijds het onderscheiden van het aantal personen dat overgaat tot de aanvaarding van de vernieuwing in een zeker tijdsverloop, en anderzijds op het individuele beslissingsproces en de daarbij gebruikte communicatiekanalen. Voor onze beschouwing is het van belang te onderkennen, dat deze personen tot een sociaal systeem of sub-systeem behoren, waarbinnen zich diverse krachten van economische en culturele aard manifesteren. Het beslissingsproces, meestal aanvaardingsproces genoemd, wordt hierbij opgevat als het proces waarbij een aanvaardingseenheid — een individu of groepering van individuen — in zijn objectief waar te nemen gedrag overgaat tot het toepassen van een bepaalde vernieuwing. Rogers (1975) tekent hierbij aan, dat in het diffusie-onderzoek weliswaar het procesmatige karakter van de communicatie wordt beklemtoond, maar dat de meeste studies in feite éénmalige metingen in het adoptiegedrag verrichten.

De personen die tot vernieuwingen overgaan, worden gewoonlijk in een vijftal categorieën onderscheiden:

14. Hierbij wordt aangetekend dat de overweging of het idee steeds voorafgaat aan de concrete toepassing.

1. vernieuwers (innovators) – een zeer klein aantal personen die als eersten tot de vernieuwing overgaan [2,5%];
2. zeer snelle overnemers (early adopters) – personen die in een vroeg stadium tot de vernieuwing overgaan [13,5%];
3. vlotte overnemers (early majority) – een tamelijk grote groep van de populatie die de vernieuwing toepast [34%];
4. trage overnemers (late majority) – een tamelijk grote groep die in een late fase tot de vernieuwing overgaat [34%];
5. achterblijvers (laggards) – personen die pas zeer laat de vernieuwing toepassen, of deze nalaten [16%].

Bij deze indeling wordt de indruk gewekt dat er een soort continuüm bestaat tussen degenen die geneigd zijn snel te willen vernieuwen en degenen die traag zijn in het overnemen van vernieuwingen. Dikwijls worden deze personen als ‘modern’ respectievelijk ‘traditioneel’ bestempeld.

Als polaire tegenstelling opgevat, betekent ‘traditioneel’ conserverend, het oude cultuurpatroon volgend; ‘modern’ staat voor vooruitstrevendheid, nieuwe patronen zoekend, veranderingsgezind. Bij de overgangen van het traditionele naar het moderne cultuurpatroon wordt aan de stad of de urbane samenleving een belangrijke vernieuwende rol toegekend. Ook gaat deze overgang met bepaalde kenmerken gepaard: van laag naar hoog adoptieniveau, van gering naar veel contact met de voorlichting, van lage naar hoge ontwikkelingsgraad enz. Aan de overgang van traditionele naar moderne cultuurpatronen is veel aandacht geschonken in publikaties van Hofstee (1966). Nooy (1969) heeft een overzicht gegeven van de wijzen waarop Wageningse sociologen dit continuüm hebben geoperationaliseerd.

In de door Rogers (1970) geleide onderzoeken in Brazilië, Nigeria en India wordt de hierbovengenoemde tegenstelling traditioneel-modern gerelateerd aan de mate van vernieuwingsgezindheid (‘innovativeness’) van individuen. Als algemeen resultaat kwam naar voren, dat de mate van contact tussen voorlichters en boeren in sterke mate bepalend was voor het toepassen van landbouwkundige vernieuwingen. Bij de studie in Nigeria kwamen echter ook enige andere variabelen aan het licht, zoals de gebruikte voorlichtingsmethode, de sociaal-economische status van de boeren, de leiderschapsstructuur van het dorp, de karakteristieken van de innovatie en de aard van de adoptie-eenheid (het bedrijf). Rogers’ speciale belangstelling voor de rol van de massa-media in het vernieuwingsproces komt tot uiting in zijn stelling, dat veranderingen teweeg worden gebracht door bronnen die zich buiten de (traditionele) samenleving bevinden. ‘Since invention within a closed system like a peasant village is a rare event, until there is communication of ideas from sources external to the village, little change can occur in peasant knowledge, attitudes and behavior.’ (Rogers & Svenning, 1969:48). Deze opvatting, die voor bepaalde typen dorps-samenlevingen gerechtvaardigd is, houdt te weinig rekening met de veranderingen die zelfstandig optreden. Op deze opvatting is Rogers in een latere publikatie teruggekomen: hij wijst nu op de betekenis van reeds bestaande en beproefde communicatiekanalen in dorps-samenlevingen. ‘Needed, I feel, are revisions of our own conceptions of communication and of development’ (Rogers 1974:53).

Gusfield (1967) heeft indertijd duidelijk gemaakt dat traditionele normen en instituties ook moderne aspecten kunnen tonen. Zij hoeven niet noodzakelijkerwijze verdrongen te worden door moderne, van buiten komende impulsen. Galjart (1968) is

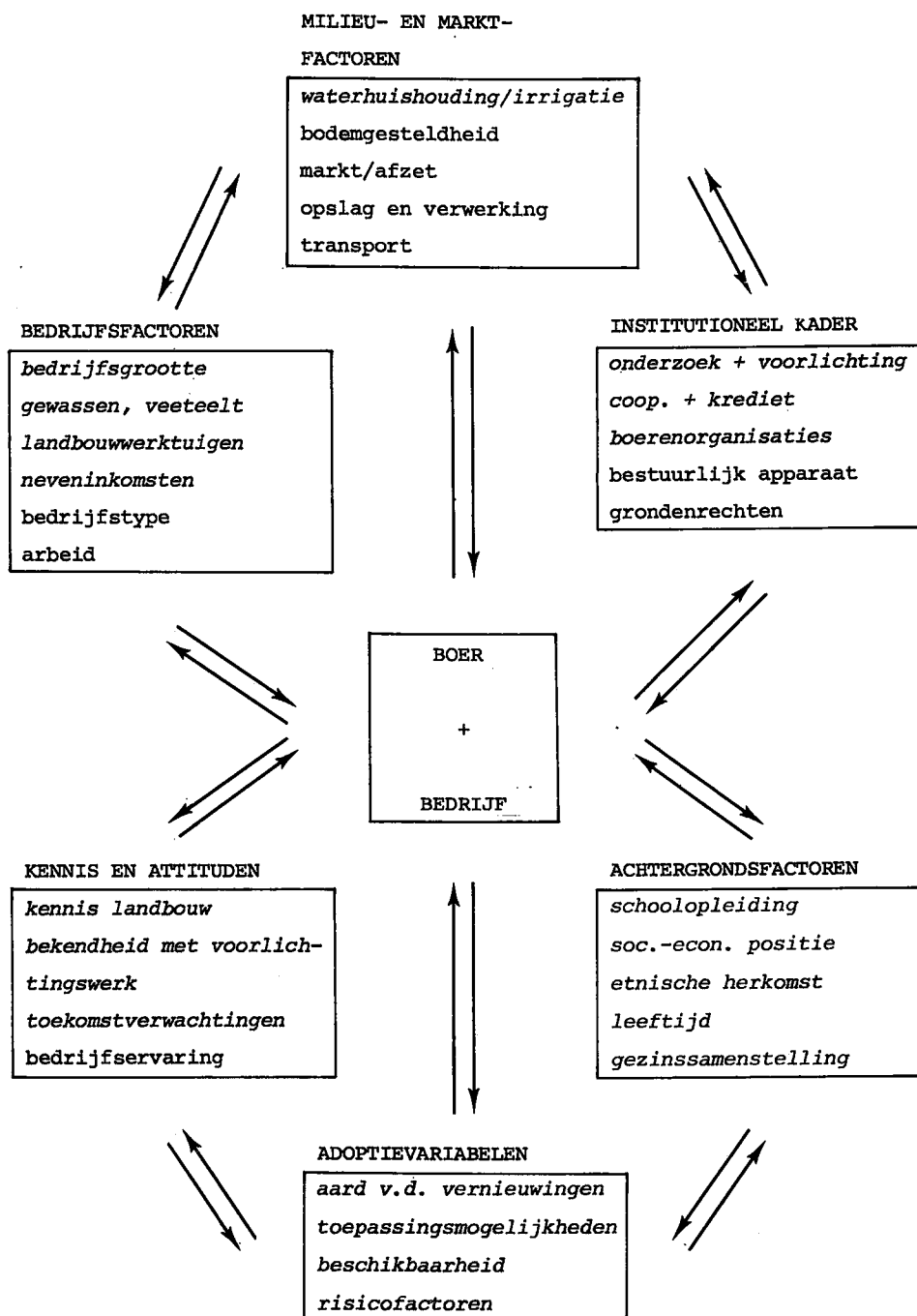


Fig. 2. Schematisch overzicht van factoren die van invloed zijn op het vernieuwingsproces van het boerenbedrijf (de cursief gestelde variabelen zijn in het onderzoek betrokken).

hierop verder ingegaan bij zijn studie van de Braziliaanse landbouwkolonie Itaguaí. Hij toonde onder meer aan dat boeren die volgens gangbare indicatoren traditioneel genoemd worden, toch een hoog adoptieniveau hebben. In zijn kritische beschouwing van het geijkte adoptie-onderzoek komt Albrecht (1969) tot de conclusie dat dit soort onderzoek dikwijls aan grote beperkingen onderhevig is. Zo wordt in vele gevallen weinig aandacht besteed aan de beperkte mogelijkheden die zijn verbonden aan de concrete situatie waarin het voorgelichte publiek zich bevindt. Sommige personen hebben gegronde redenen de aanbevolen vernieuwing achterwege te laten. Het zal immers dikwijls van de aard van de vernieuwing afhangen, of deze wel het gewenste resultaat zal opleveren voor de betrokken landbouwbedrijven. Bij het speuren naar de karakteristieken van de boeren wordt uit het oog verloren dat zij in structureel opzicht dikwijls gelimiteerd zijn in hun handelingen. Albrecht pleit er dan ook voor het innovatieproces steeds in zijn totale culturele context te plaatsen en voldoende ruimte te laten aan het analyseren van andere factoren dan alleen individuele karakteristieken. Wij zouden hieraan willen toevoegen, dat onder deze 'andere factoren' ook de produktieomstandigheden begrepen moeten worden, die immers van grote invloed zijn op het communicatie- en adoptieproces in de landbouw.

Bij een poging het onderlinge verband van de verschillende factoren bij het vernieuwingsproces te schematiseren, is in de loop van dit onderzoek het volgende beeld ontstaan (zie fig. 2). Aan de cursief gestelde variabelen wordt speciale aandacht gewijd in de clusteranalyse van hoofdstuk vijf.

3.5.1 Sociaal en economisch milieu

Wanneer men de verspreiding van landbouwkundige vernieuwingen wil opvatten als een proces, dat zich in een specifieke omgeving afspeelt, dan kan men deze allereerst in zijn sociale en economische bepaaldheden aangeven. In dit opzicht hebben Emery & Oeser (1958) indertijd een belangrijke bijdrage geleverd. Zij ontwikkelden namelijk vanuit de sociaal-psychologische theorie denkbeelden, die zij in hun communicatie-onderzoek in Australië toepasten. Zij gingen verder dan het maken van de tot nog toe gebruikelijke correlatieberekeningen van indicatoren over het adoptiegedrag van boeren. Zij beschouwden communicatie niet als een eenzijdig op het publiek gericht proces, maar meer als een proces dat zich afspeelt in een sociaal systeem, als een dynamische wisselwerking tussen verscheidene onderdelen. Het proces werd door hen in een functioneel verband geplaatst met de omgeving, bestaande uit:

- de sociale context, bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in de betrekkingen tussen boeren en voorlichters en van boeren tot hun gezinsleden en de plaatselijke groeperingen;
- de oriëntatie ten opzichte van stedelijke centra;
- begripsvermogen, en instelling ten opzichte van veranderingen in relatie tot bijvoorbeeld kredietopname, boekhouding; maar ook tot uiting komend in andere zaken, zoals opvattingen over de ontwikkeling van de kinderen.

Bij hun analyse van de verschillende factoren interpreteerden Emery & Oeser het begripsvermogen van de boeren ('conceptual skills') als de centrale factor. Een intensief contact met de voorlichting zonder veel begripsvermogen leidde weliswaar tot adoptie van enige vernieuwingen, maar deze gaven op hun beurt geen aanleiding tot andere vernieuwingen. Een adoptie gepaard gaande aan een zakelijk begripsvermogen gaf aanleiding tot een meer consistent adoptiegedrag, met betere resultaten voor het bedrijf in kwestie.

Welke invloed de factoren van sociaal-economische aard op het adoptieproces kunnen uitoefenen, komt tot uiting in het onderzoek van Hodgdon & Singh (1963). Zij maakten in hun studie van twee dorpen in Madya Pradesh (India) een onderscheid tussen individuele kenmerken, plaatselijke omstandigheden en externe factoren. Hun bleek, dat de beschikking over geïrrigeerd land, de toegang tot krediet — en daarmee de beschikking over produktiemiddelen — mede bepalend waren voor het al of niet accepteren van vernieuwingen. Hun onderzoek toonde ook aan, dat een drukkende schuldenlast dikwijls oorzaak was van het uitblijven van het accepteren van nieuwe methoden; voorts bleek dat het onvoldoende uittesten van landbouwmiddelen en tekortkomingen in de voorlichting het adoptiegedrag negatief beïnvloedden. In het algemeen was de invloed van de individuele kenmerken geringer dan de factoren van extern-structurele aard. Tot soortgelijke conclusies komt Sylvia Hale (1974) in haar studie van twee ontwikkelingsgebieden in Uttar Pradesh. Dit onderzoek bracht enige structurele barrières aan het licht, die het beslissingsproces van landbouwers over gewenste veranderingen op hun bedrijf beïnvloedden. Barrières lagen vooral in het vlak van een gelimiteerde toegang tot fondsen en faciliteiten, waarbij de persoonlijke bemiddeling van dorpsleiders een grote rol speelde.

Uit diverse innovatie-onderzoekingen is een positief verband aangetoond tussen de grootte van het bedrijf als adoptie-eenheid en de vernieuwing (Rogers & Shoemaker, 1971:186). Bij de interpretatie van deze samenhang wordt er op gewezen dat de leiders van grote bedrijven in de meeste gevallen vermogender zijn dan kleine boeren en om die reden beter in staat zijn bepaalde vernieuwingen op hun bedrijf toe te passen. Ook wordt de positie van de boer in belangrijke mate bepaald door zijn bezit aan land en goederen. Het aanzien dat hij hierdoor geniet zou een reden zijn dat hij meer in contact komt met de voorlichters dan een boer met een klein bedrijf.

De studies van Schultz (1964) en Mellor (1966) hebben aangetoond dat vooral de kleine boeren in ontwikkelingslanden grote risico's lopen bij het overgaan tot nieuwe toepassingen. Het is voor hen meestal een veiliger weg extra inkomsten buiten de landbouw te zoeken. Op zeer kleine bedrijven zijn deze neven-inkomsten overigens noodzakelijk om te kunnen voorzien in het dagelijks levensonderhoud van het gezin. Het verschijnsel van de 'part-time farming' is in de meeste ontwikkelingslanden dan ook zeer algemeen, vooral in de nabijheid van steden. Voor landbouwvoorlichtingsdiensten vormt deze categorie een probleem op zichzelf, daar men er meestal vanuit gaat dat zij geen bijdrage van betekenis levert aan het bruto nationaal produkt. Welke betekenis de bedrijfsgrootte ook heeft voor de mogelijkheid bepaalde vernieuwingen toe te passen, deze zal steeds in relatie tot andere factoren bezien moeten worden. Het zal immers ook van deze andere factoren afhangen, zoals de algehele omstandigheden van de streek, de afzetmogelijkheden, de aanwezigheid van diensten en het ondernemerschap van de boer, of de vernieuwingen tot de gewenste resultaten zullen leiden.

Na voltooiing van het manuscript werd de schrijver opmerkzaam gemaakt op enige recente publikaties van Rogers (1976) en andere auteurs. Hierin wordt een grote betekenis toegekend aan situationele factoren bij de verspreiding van vernieuwingen. Aanvankelijk heeft Rogers de oorzaken van een trage toepassing van de resultaten van het landbouwkundig onderzoek vooral gezocht bij de persoonlijke eigenschappen van de boeren. De laatste tijd is hij echter tot het inzicht gekomen dat de situatie, waarin de boeren verkeren vaak van grotere betekenis is. Hij denkt hierbij o.a. aan de grondbezitsverhoudingen, de prijzen die zij voor hun produkten ontvangen en voor hun produktiemiddelen moeten betalen.

3.5.2 *Leiderschap*

Bij het verspreiden van vernieuwingen wordt in het algemeen veel waarde gehecht aan de rol van de plaatselijke leiders. In dit verband is in het communicatieonderzoek de hypothese opgeworpen van de 'two-step flow of communication'. Hierbij gaat men terug op een vroege stelling van Lazarsfeld (in: Katz, 1957): 'Ideas often flow from radio and print to opinion leaders and from these to the less active sections of the population'. Personen met een groot aanzien of status zouden door hun overredingskracht bekendheid kunnen geven aan een bepaalde vernieuwing. Bij een nadere beschouwing van de hypothese blijkt deze te berusten op de volgende assumpties: (1) er is een bruikbaar idee over een nieuwe toepassing ontwikkeld; (2) massa-media worden ingeschakeld bij het lanceren van het nieuwe idee; (3) er bestaan opinieleiders die een belangrijke rol vervullen in hun gemeenschap. Hierbij moet worden aangetekend, dat het van de specifieke situatie per land of streek zal afhangen, of alle drie veronderstelde gegevens aanwezig zijn.

Tegen de algemene geldigheid van Lazarsfeld's hypothese zijn enige bedenkingen aan te voeren, zoals van den Ban (1963:181 e.v.) op grond van zijn studie in drie landbouwgebieden in Nederland heeft gedaan. Hij constateerde namelijk dat boeren, afhankelijk van hun behoefte aan informatie, de neiging hadden gesprekspartners te kiezen, die ongeveer evenveel contact met de landbouwvoorlichtingsdienst hadden als zij zelf. De indruk werd verkregen dat nieuwe ideeën zich alleen volgens een 'two-step flow' zullen verspreiden, indien de boeren bewust naar kennis op dit gebied zoeken. Van den Ban besluit dat de hypothese onjuist is en in een genuanceerder vorm gesteld moet worden. Zo spelen de massa-media vooral in de beginfase een rol bij het wekken van belangstelling voor een nieuwe methode. In een later stadium zijn het meer de persoonlijke contacten, die invloed uitoefenen op de beslissing de nieuwe methode al dan niet toe te passen.

Ook voor ontwikkelingslanden zal men aan de geldigheid van de genoemde hypothese moeten twijfelen, daar meestal een van de drie genoemde voorwaarden geheel ontbreekt. Zo is het een veel gehoorde klacht, dat nieuwe vindingen onvoldoende zijn beproefd op hun praktische toepassingen in de bevolkingslandbouw (FAO, 1975). Verder worden in lang niet alle gevallen radiouitzendingen en publikaties gebruikt voor het bekend maken van nieuwe toepassingen.

Tenslotte zal het nuttig zijn te onderzoeken wie de opinieleiders zijn en in hoeverre zij ingeschakeld kunnen worden bij het doorgeven van informatie. Deze opinieleiders zijn personen die bereid en in staat zijn anderen te helpen met het oplossen van problemen, die dezen belangrijk vinden. In een zich snel moderniserende samenleving zijn het gewoonlijk boeren, die veel contacten met de buitenwereld hebben en die goed op de hoogte zijn met moderne landbouwmethoden. In andere samenlevingen waar andere opvattingen over de landbouw heersen, beschikken opinieleiders dikwijls over eigenschappen die in belangrijke mate kunnen afwijken van de hierboven genoemde. Zij kunnen zelfs de invoering van vernieuwingen in de landbouw tegenwerken. Men zal dus de sociaal-culturele situatie, waarin het leiderschap functioneert, in beschouwing dienen te nemen. Zo heeft Banfield (1958) in Zuid-Italië kunnen constateren, dat leiderscapaciteiten niet tot ontwikkeling kunnen komen door de grote mate van jaloezie en wantrouwen onder de bevolking. Daar iedereen slechts geïnteresseerd is in zaken waardoor men zijn eigen positie kan verbeteren, wordt de persoon die enige belangstelling toont voor zaken van algemeen belang, met grote achterdocht bezien.

Een van de uitvoerigste commentaren op het gebied van leiderschap, ditmaal in verband met het uitvoeren van een community development programma in India, is afkomstig van Dube (1958). Hij beschrijft hoe de veldwerkers zich in hun contacten tot de kring van plaatselijke leiders beperkten, die bij dorpsstemming tot verschillende functies waren gekozen. Het bleek echter dat deze personen weliswaar bepaalde leiderscapaciteiten bezaten, maar niet in alle opzichten als leiders werden geaccepteerd. Zo traden zij wel op als bemiddelaars tussen het dorp en de wereld daarbuiten, maar werden op grond daarvan niet als toonaangevende leiders op landbouwgebied beschouwd. 'Een voortreffelijk dorpspoliticus is zelden een uitstekende boer; de laatste is gewoonlijk een onopvallende en niet-politieke persoon die zich met zijn eigen zaken bezighoudt. Wanneer het erop aankomt nieuwe landbouwmethoden te aanvaarden, zal men eerder geneigd zijn diens voorbeeld te volgen dan dat van de plaatselijke politieke leiders' (Dube 1958:125).

Sen (1969) komt op grond van zijn gedetailleerde studie naar opinieleiderschap in India tot enige gedifferentieerde conclusies. Hij maakt hierbij het onderscheid tussen polymorfisch leiderschap, dat zich uitstrekt over enige levensterreinen, en monomorfisch leiderschap, dat zich tot één gebied bepaalt. In de nog betrekkelijk weinig gedifferentieerde dorpsamenlevingen in ruraal India ziet hij het polymorfisch leiderschap op de voorgrond treden. In een sociometrische analyse van onderzoekmateriaal, afkomstig uit acht dorpen, betreft hij variabelen van sociaal-demografische, economische en sociaal-psychologische aard. Opinieleiders blijken zich van andere personen te onderscheiden wegens een hogere sociaal-economische status, een hoger ontwikkelingspeil en een betere bedrijfsvoering. Op grond van deze kenmerken verwerven zij zich gezag en prestige en worden eerder benaderd om advies dan andere personen. Sen voegt hier aan toe, dat het van de aard van de dorpsamenleving afhangt in hoeverre deze opinieleiders een vernieuwende invloed uitoefenen op hun omgeving. In dorpen met een zekere graad van vooruitstrevendheid was er eerder sprake van een dergelijke invloed dan in de traditioneel georiënteerde dorpen. In deze laatste dorpen constateerde hij dat opinieleiders zich verzetten tegen het invoeren van veranderingen, die afweken van de in gebruik zijnde gewoonten.

Een soortgelijke samenhang vonden Rogers & Van Es (1964) in hun studie van vijf buurtschappen in Columbia. Opinieleiders bleken over het algemeen over meer contacten met informatiebronnen te beschikken dan de andere boeren. De kwaliteiten van deze leiders reflecteerden echter in hoge mate de normen van het sociale systeem waarbinnen zij functioneerden. In buurtschappen met een modern normenpatroon waren de leiders meer vernieuwingsgezind; in de traditionele buurtschappen waren er slechts geringe verschillen tussen leiders en andere boeren.

Uit bovenstaande voorbeelden wordt het duidelijk dat men zich rekenschap moet geven van de specifieke situatie waarin het soort leiderschap optreedt. Bij de hierboven-aangehaalde studie van Banfield blijkt zelfs dat men de mogelijke voordelen van een nieuwe toepassing vóór zich houdt, om geen gevoelens van jaloezie bij anderen op te wekken. Hale (1974) noemt daarentegen de factor macht, die plaatselijke leiders uitoefenen bij het verlenen en het onthouden van hun bemiddeling bij het verwerven van schaarse hulpmiddelen. Foster geeft enige voorbeelden van een culturele situatie waarin men andermans vooruitgang uitlegt als iets dat ten koste gaat van de eigen positie. 'Elk blijk van verandering ten goede in zijn situatie is een bewijs van schuld, alles wat nodig is om aan te tonen dat hij op de een of andere manier zijn bureu heeft benadeeld' (Foster,

1966:60). Deze waarnemingen heeft hij gebruikt bij de ontwikkeling van zijn theorie over de 'image of limited good'. Deze behelst in het kort, dat volgens het gezichtspunt van de kleine boer alle begerenswaardige zaken zoals land, status, zekerheid en dergelijke, in zeer beperkte mate voorhanden zijn, terwijl de boer ook niet bij machte is zich in bezit te stellen van zulke zaken. Vanuit deze beschouwingswijze kan hij alleen zijn positie verbeteren, indien dit ten koste gaat van anderen. Kernpunt van Foster's theorie is het bestaan van jaloezie en wedijver tussen boeren, hetgeen hij heeft uitgewerkt in een latere publikatie (1972). Dit complex van structurele en psychologische factoren draagt bij tot nivelleringsmechanismen, die er toe leiden dat boeren zich in sommige situaties weinig coöperatief gedragen. Voor onze bespreking van het doorgeven van vernieuwingen binnen de landbouwbevolking is dit laatste van belang, daar we er niet zonder meer van mogen uitgaan dat boeren zich zullen inspannen om anderen waardevolle inlichtingen te verstrekken, tenzij zij zich daarmee verzekeren van een tegenprestatie.

Uit deze bespreking kan worden geconcludeerd dat een voorlichtinggevende instantie zich voortdurend rekenschap dient te geven van de bijzondere omstandigheden waarin de publiekgroep verkeert. Toegepast sociaal onderzoek zal hiertoe in belangrijke mate kunnen bijdragen; ook kan dit de mogelijke knelpunten aangeven die zich voordoen in het communicatieproces en behulpzaam zijn bij het ontwikkelen van verbeterde werkwijzen.

3.5.3 Fysieke omgeving

Het milieu waarbinnen de vernieuwingen zich verspreiden, dient volgens Hofstee (1953) ook in zijn geografische hoedanigheid te worden aangegeven. Het landbouwgebied of landbouwareaal is op te vatten als een dergelijke specifieke geografische eenheid, geschikt gemaakt voor agrarische produktie en menselijke bewoning. De natuurlijke factoren die de kwaliteit van het gebied nader bepalen, worden gevormd door de grondsoorten, de bodemgesteldheid, hoogteverschillen, de waterhuishouding en klimatologische omstandigheden. Deze factoren, gevoegd bij de bestemmingen die de mens aan zijn natuurlijke omgeving heeft gegeven, maakt de teelt van bepaalde landbouwgewassen mogelijk. In dit opzicht kan men denken aan de bevoeiings- en afwateringssystemen die tot ontwikkeling zijn gebracht. Zo werden door middel van terrasserings van berghellingen en aanleg van irrigatiewerken in vele zuid-oost Aziatische landen de typische sawahlandschappen geschapen.

De wisselwerking tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving is het speciale thema van de sociale ecologie. Geertz (1971) heeft in zijn boeiende studie van de agrarische ontwikkeling in Indonesië een ecologische analyse toegepast. Door het begrip 'ecosysteem' werd het samenspel van natuurlijke gegevenheden — zoals bodem, water en rijstplant — met het gedrag van de landbouwer een nieuwe dimensie gegeven. Het is bekend dat deze systemen een essentiële rol vervullen bij de natte rijstcultuur in de humide tropen. Bij de analyse hiervan is het noodzakelijk de samenhang van de verscheidene factoren in het oog te houden, die de situatie van de boer bepalen.

In hun bedrijfseconomisch onderzoek hebben Ruttan et al. (1966) aangetoond hoezeer de productiecapaciteit van rijstbedrijven in zuid-oost Azië wordt beïnvloed door de aanwezigheid van een irrigatiestelsel. Het is op grond van deze waarnemingen aanmerkelijk, dat een dergelijk stelsel van grote invloed is op de mogelijkheden van landbouwers bepaalde vernieuwingen op het gebied van de moderne rijstcultuur toe te passen.

Ook in ander opzicht is het geografische milieu van betekenis voor het verspreiden van vernieuwingen, bijvoorbeeld met betrekking tot de ligging van de verschillende bedrijven ten opzichte van elkaar en de toegankelijkheid van het gebied voor de landbouwvoorlichting. Zo zal het onderlinge contact van landbouwers in een gebied met dichte bebouwing veelvuldiger kunnen voorkomen dan in een waar de bedrijven verspreid liggen. De ontsluiting van het areaal in de zin van de aanwezigheid van een wegennet en de aansluiting ervan op verbindingswegen met de markt is voor het transport van landbouwmiddelen en de afzet van producten van veel belang.

3.6 Positie, taak en rol van de voorlichter

Indien personen in het maatschappelijk verkeer met elkaar in contact treden, hebben zij in het algemeen bepaalde verwachtingen van elkaars gedragingen. Deze verwachtingen berusten op de positie die zij in de maatschappij innemen. De term positie wordt hier gebruikt ter aanduiding van de plaats die een actor in een systeem van sociale relaties inneemt. Aan deze plaats wordt door anderen een zekere waardering gegeven. Linton (1936) maakte in dit verband een onderscheid tussen de toegeschreven en de verworven status of positie. Sommige posities vallen iemand toe op grond van zijn leeftijd, geslacht of etnische herkomst, andere posities worden verworven door een bepaalde prestatie te leveren. Bij het vervullen van zijn positie zal een persoon zich gedragen zoals de situatie dat van hem eist en zoals hij denkt dat zijn medemensen dat van hem verwachten; ook zijn vroegere ervaringen en zijn eigen mening zullen zijn gedragingen mede beïnvloeden. Aan zijn positie ontleent iemand ook bepaalde rechten en verplichtingen. Zo heeft in een organisatie iedere functionaris een bepaalde plaats met de daarbij behorende plichten, bevoegdheden en verantwoordelijkheden.

Alle dienstverlenende instellingen zullen op grond van hun functie in contact dienen te staan met hun publiekgroepen. Degenen die deze contacten onderhouden, bevinden zich bijna allen op het laagste niveau van hun organisatie. Daar voorlichters meestal op een tamelijk grote afstand van hun hoofdkwartier werkzaam zijn, kan men stellen, dat zij een *perifere positie* in hun organisatie innemen. De uit hun taak en positie voortvloeiende interpersoonlijke verhoudingen met het publiek leiden dikwijls tot een aantal specifieke rolrelaties van de functionaris in kwestie. In de eerste plaats zijn er relaties die voortvloeien uit de positie van de functionaris met betrekking tot de personen met wie hij in aanraking komt. Merton (1957:203) heeft opgemerkt dat, vooral bij overheidsinstanties, de dienstverlenende functie van de ambtenaar als 'civil servant' dikwijls onvoldoende tot uitdrukking komt in zijn feitelijk gedrag tegenover het publiek. Deze discrepantie kan aanleiding geven tot een schijnbare of werkelijk dominerende houding, die het uitoefenen van zijn taak in feite benadeelt. Een en ander hangt samen met de opvatting dat de relaties met het publiek van onpersoonlijke aard zouden moeten zijn. Volgens Weber (in: Gerth & Wright Mills, 1948) zou een bureaucratische instantie gekenmerkt moeten worden door een samenhangend systeem van algemeen geldende regels. Bij het toepassen van deze regels zouden de functionarissen alle zuiver persoonlijke voorkeuren moeten uitschakelen. De behoefte aan een dergelijke opstelling is gebaseerd op de overtuiging dat de functionaris op gezag van de instantie zal handelen en niet naar eigen goeddunken. Men kan zich echter voorstellen dat een dergelijk onpersoonlijk optreden kan leiden tot het negeren van de bijzondere omstandigheden waarin de publiekgroepen of de cliënt zich

bevindt. Indien de instantie tot doel heeft zich tot achtergebleven groeperingen of individuen te wenden, zal een onpersoonlijk optreden gemakkelijk tot onbegrip en wantrouwen aanleiding geven. Omgekeerd kan het tonen van persoonlijke belangstelling een basis voor het vertrouwen geven, dat noodzakelijk is om het gewenste effect bij de hulpverlening te bereiken.

In het voorafgaande is gesproken over verwachtingen ten aanzien van het wederzijdse gedrag in het sociale verkeer en over positie. Deze begrippen worden gecombineerd in de definitie van het rolbegrip dat veelvuldig in de sociale analyse wordt toegepast. Van Doorn & Lammers (1964:105) wijzen er op dat voor een rol niet doorslaggevend is wat er aan normen en verwachtingen op papier staat, maar wat in de praktijk door de leden van een groepering van het lid in kwestie verwacht wordt. Zo zal men in een organisatie bepaalde verwachtingen hebben over de wijze waarop iemand zijn taak moet vervullen. Deze behoeven echter niet samen te vallen met de verwachtingen van de zijde van het publiek. Wanneer er onduidelijkheid bestaat over iemands taak is de kans nog groter dat men – zowel binnen als buiten de organisatie – uiteenlopende verwachtingen van iemand heeft. Dit zal gemakkelijk tot misverstanden aanleiding kunnen geven.

Zo kan de voorlichter bijvoorbeeld in conflict raken wanneer de verwachtingen van zijn publiek van geheel andere aard zijn dan de verwachtingen die vanuit de organisatie worden gesteld. Martin & van Doorn (1974:62) wijzen er op, dat er een rolconflict ontstaat wanneer de actor ten gevolge van eisen van de maatschappij twee onverenigbare rollen moet vervullen. Kampfraath (1970:15, 16) stelt, dat de verwachtingen die men van de ander heeft, bijvoorbeeld bij het nakomen van bepaalde afspraken, meestal te hoog gespannen zijn. Door middel van een goede communicatie tussen de verschillende functionarissen en tussen de functionele instellingen en de maatschappij zouden de onderlinge afstemming en het onderlinge begrip verbeterd kunnen worden.

Uit hoofde van zijn functie is de voorlichter bij uitstek de persoon die in contact treedt met het voor te lichten publiek. Hij neemt daarbij een tussenpositie in tussen het publiek en de voorlichtinggevende instantie. Enerzijds staat hij in dienst van deze instantie en moet hij de hem opgedragen taken naar behoren vervullen, en medewerking verlenen aan de uitvoering van een programma dat niet noodzakelijkerwijs is gebaseerd op de behoeften van de landbouwbevolking. Aan de andere kant dient hij rekening te houden met de behoeften en verwachtingen van zijn publiek. Uit dit voorbeeld blijkt dat hij weliswaar met een aantal taken is belast, maar dat hij bij het vervullen daarvan aan verschillende verwachtingen moet voldoen. In dit opzicht kan men van een 'rollenstel' spreken, daarmee doelend op het geheel van rolrelaties dat aan het vervullen van één positie gekoppeld is (Merton, 1957:369).

3.6.1 Brugfunctie

Met zijn positie tussen organisatie en publiek vervult de voorlichter een brugfunctie (= linkage role; Havelock, 1969): kennis en advies afkomstig van onderzoekinstellingen stelt hij beschikbaar aan de boeren. Hij overbrugt daarmee de kloof tussen het reservoir van kennis over nieuwe landbouwmethoden en het gemis aan kennis over deze methoden dat bij het publiek wordt verondersteld. In zijn bemiddelende taak bestrijkt hij een grote scala van onderwerpen. Naast het geven van advies over nieuwe landbouwmethoden dient hij praktische informatie te kunnen geven bij bijvoorbeeld het herkennen van ziekten en

plagen in de diverse gewassen. Ook moet hij op de hoogte zijn van de mogelijkheden voor het verkrijgen van krediet. Uit deze voorbeelden blijkt dat de toerusting van de voorlichter — vooral in informatief opzicht — van fundamenteel belang is voor het uitoefenen van zijn taak. Daarnaast moet hij de beschikking hebben over de benodigde middelen om de informatie over te brengen en te verduidelijken. De brugfunctie van de voorlichter komt ook tot uiting in omgekeerde richting, wanneer hij bijvoorbeeld inlichtingen verstrekt aan de leiding van zijn organisatie over de omstandigheden van de boeren en over de wijze waarop zij op de voorlichting reageren. De voorlichter vervult dan een functie bij het terugkoppelingsmechanisme van het communicatieproces.

Daar men van de voorlichter mag veronderstellen dat hij globaal op de hoogte is van de vele landbouwkundige onderwerpen, kan men hem typeren als een generalist. De meer specifieke kennis vindt men bij de specialist, wiens hulp ingeroepen kan worden bij het oplossen van bepaalde moeilijke problemen. De algemene taak van de voorlichter in vele ontwikkelingslanden komt bijvoorbeeld ook tot uiting in het verrichten van vele andere werkzaamheden. Zo is hij dikwijls belast met de distributie van het zaaizaad en andere benodigheden onder de landbouwers. Goodenough (1963:377) voegt hier aan toe dat de veldwerker behulpzaam moet zijn met het opzetten van plaatselijke organisaties, die de verschillende ontwikkelingsactiviteiten op dorpsniveau kunnen ondernemen. Geconfronteerd met een dergelijk uiteenlopend aantal vraagstukken zal de voorlichter de nodige flexibiliteit moeten bezitten om in overleg met anderen adequate oplossingen te vinden.

Is de taakverdeling van de generalist tot de specialist hiermee geschetst, de werkrelatie als zodanig is echter dikwijls onduidelijk. Uit de gegeven voorbeelden blijkt immers, dat de generalist in bepaalde gevallen een beroep op de specialist zal moeten doen. Hij zal bij ieder voorkomend geval moeten beslissen, wanneer het juiste moment gekomen is om de hulp van de specialist in te roepen. Ook de bereidwilligheid van de specialist om tijdig de gevraagde hulp te verschaffen, speelt een rol. In het algemeen zullen een goed begrip van elkaars bevoegdheden en duidelijke afspraken de werkrelatie bevorderen. De wijze van samenwerking tussen de diverse specialisten onderling laat echter dikwijls te wensen over. Van den Ban (1974:211) wijst in dit verband op het feit dat de samenwerking bemoeilijkt wordt, als iedere specialist aan zijn eigen vakgebied een relatief te grote betekenis toekent. De generalist zou in dit geval de specialist voor overdrijving moeten behoeden. Dit is echter geen eenvoudige opdracht, daar in ontwikkelingslanden de specialist meestal op grond van zijn functie en kennis een hogere positie inneemt dan de generalist. De verhouding van de generalist tot de specialist verkrijgt een andere dimensie, wanneer men het door Blau (1964) ontwikkelde gezichtspunt erin betreft. Deze stelt namelijk dat degene die raad verstrekt kan rekenen op erkenning en waardering van de persoon die de raad ontvangt. De status van de specialist wordt hiermede bevestigd, waardoor tevens de contactrelatie tussen de twee personen wordt vergemakkelijkt. We mogen veronderstellen dat de raad die ongevraagd wordt gegeven, in veel mindere mate wordt gewaardeerd en de contactrelatie eventueel kan verstoren.

In het voorgaande zijn we er van uitgegaan dat een aantal specialisten inderdaad beschikbaar is om de generalisten van de benodigde vakkundige kennis te voorzien. In bepaalde landen is de situatie echter niet denkbeeldig dat de specialisten slechts in beperkte mate aanwezig, en in de praktijk soms zelfs niet beschikbaar zijn. In vele ontwikkelingslanden is er een gebrek aan goed opgeleid personeel. Daarbij komt ook, dat vele overheidsinstanties zich wegens budgettaire redenen niet kunnen veroorloven voor

ieder vakgebied een deskundige in dienst te hebben. Meestal doet men dan een beroep op een instelling die op grond van een specialistisch werkterrein over deze deskundigen beschikt. Zo kan een landbouwvoorlichtingsdienst de hulp inroepen van de onderzoekers van een landbouwproefstation. Organisatorisch gezien verkeert men in een zwakke positie, daar het van het werkprogramma van de onderzoekers afhangt of zij op het juiste moment beschikbaar zijn. Veel zal afhangen van de taakgerichtheid van het onderzoekstation, de coördinatie tussen de twee instanties en de bereidheid om elkaar, waar nodig, te assisteren. In dit verband acht Rölting (1975) het van belang, dat de verschillende personen, belast met onderzoek- en ontwikkelingswerk, meer 'utilizer oriented' moeten worden gemaakt. Door zich bewust op de praktijkproblemen van de kleine boeren te richten, zouden zij tot beter bruikbare adviezen kunnen komen dan tot nog toe het geval is.

Een probleem van meer praktische aard is gelegen in de grote afstanden die de specialist moet afleggen om bij de plaats te komen waar zijn hulp nodig is. Ook de gebrekkige staat waarin transportmiddelen dikwijls verkeren, is een niet te verwaarlozen factor bij het uitblijven van specialistisch advies. De generalist staat in deze gevallen in een geïsoleerde positie, zonder de steun van gespecialiseerde krachten. Het zal dan grotendeels van zijn eigen ervaring en vindingrijkheid afhangen in hoeverre hij bepaalde problemen kan helpen oplossen. In een dergelijke situatie is het aan te bevelen uit het bestaande kader van generalisten enige geschikte personen te selecteren en deze een extra opleiding in een bepaald vakgebied te geven. Op deze wijze krijgt men de beschikking over enige krachten, die dan weliswaar niet over hooggespecialiseerde kennis beschikken, maar het voordeel hebben van een goede aansluiting met de praktijk.

De perifere positie van de voorlichter is tamelijk kwetsbaar. Zo wordt van hem verwacht dat hij bepaalde werkzaamheden zal ondernemen, die op den duur aanwijsbare resultaten zullen opleveren. Deze resultaten zijn voor de leiding van de dienst belangrijk omdat deze een indicatie vormen van de effectiviteit van de dienst in zijn geheel. De leiding zal dan ook aan de voorlichter vragen om regelmatig de resultaten van zijn werk mee te delen. Een geijkte procedure is het indienen van periodieke rapporten en verslagen. In de praktijk komt het dikwijls voor dat deze schriftelijke berichtgeving in te algemene termen is vervat en dat zij een te rooskleurig beeld geeft; dit nog afgezien van het feit of zij wel wordt gelezen.

3.6.2 Rolverwachtingen

Pieper (1968:66) wijst op de rolverwachtingen welke er over het gedrag van de voorlichter bestaan. In de praktijk zal van hem verwacht kunnen worden dat hij de cliënt informatie zal geven en adviezen zal verstrekken, inzicht zal verschaffen en hem tenslotte zal helpen bij de voorbereiding van een beslissing. Men zou kunnen stellen: hoe beter de verschillende rollen van de voorlichter op elkaar zijn afgestemd, des te beter kan deze zijn taken uitvoeren. Wanneer van de voorlichter verwacht wordt dat hij meewerkt aan een plan dat niet direct voortkomt uit de behoefte van het publiek, maar aan een van hogerhand bepaald programma, kan hij in diskrediet raken bij zijn publieksgroep.

Ook kunnen verwachtingen bestaan van de zijde van het publiek waaraan de voorlichter niet kan voldoen. Zo komt het in ontwikkelingslanden dikwijls voor dat de landbouwbevolking andere zaken van de overheidsfunctionaris verwacht dan hem door de organi-

satie zijn opgedragen (Goodenough 1963:54). Daar de voorlichter op grond van zijn dienstbetrekking bepaalde taken dient uit te voeren en anderzijds aan de wensen van de landbouwers tegemoet wil komen, bevindt hij zich in een spanningsveld tussen zijn organisatie en de landbouwbevolking. Dit spanningsveld geeft een dynamische dimensie aan de positie en de rol van de voorlichter. Dit impliceert dat de leidinggevende functionarissen terdege rekening dienen te houden met de situatie van de voorlichter, willen zij hem op de juiste wijze en op het juiste tijdstip daadwerkelijk steunen bij het uitvoeren van zijn taak.

3.6.3 Perifere positie van de voorlichter

Bij het typeren van de positie van de voorlichters als een perifere, stellen wij deze impliciet tegenover de centrale positie van de leidinggevende functionarissen op het hoofdkantoor. Op dit vraagstuk, dat de verhouding van centrale tot meer perifere delen van een organisatie aan de orde stelt, zullen wij hier niet dieper ingaan. In deze studie kan worden volstaan met een korte verkenning naar de bruikbaarheid van deze benadering in communicatief opzicht.

Zoals hierboven uiteengezet, zijn de voorlichters in een veldsituatie werkzaam, die een uitgesproken ruraal en lokaal karakter draagt. Zij opereren niet alleen in geografisch opzicht in een achterland, maar verkeren ook in organisatorisch opzicht in een ondergeschikte positie. De leidinggevende functionarissen zijn daarentegen op bureaus werkzaam, die een centrale positie in de organisatie innemen; het hoofdkantoor is bovendien in de hoofdstad gevestigd. Naar woon- en werkgebied verkeren de functionarissen in een uitgesproken urbane omgeving. Deze zeer uiteenlopende referentiekaders hebben uiteraard belangrijke gevolgen voor de aard van de oriënteringen van de onderscheiden categorieën ten opzichte van hun werk. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het uitvoeren van de verschillende werkzaamheden, waarbij sprake is van een zekere dominantie van de zijde der staffunctionarissen. De voorlichters worden dikwijls als 'veldwerkers' getypeerd; zij kunnen uitvoerders zijn van een programma dat grotendeels is opgesteld door de leidinggevende functionarissen van het hoofdkantoor. In het geval dat de voorlichters zelf een werkprogramma hebben opgesteld, dan nog zullen de uitgangspunten zijn ontleend aan nationale doeleinden ten aanzien van de gewenste rurale ontwikkeling. Het algemene programma zal op zijn beurt onderdeel vormen van een nationaal programma van ontwikkeling. Deze ideale situatie treft men overigens zelden aan. In de meeste gevallen beschikken veldwerkers niet over een dergelijk werkprogramma en hebben zij een grote mate van bewegingsvrijheid.

Willen de voorlichters iets presteren dat enerzijds voldoet aan de verlangens van de landbouwers en anderzijds in overeenstemming is met de richtlijnen van het algemene programma, dan is het niet denkbeeldig dat zij activiteiten ondernemen die een tamelijk neutraal karakter vertonen. Voorlichters die bewust andere dan de geijkte werkzaamheden willen ondernemen, zullen dikwijls geen belangstelling en medewerking van het hoofdkantoor ondervinden. De kans is niet uitgesloten, dat zij zich tegenover hun publiekgroep voor een rolconflict geplaatst zien en dat hun isolement tegenover de organisatie nog wordt versterkt.

Wil men tot een blijvende verandering in het werkprogramma komen, dan zal er tussen de voorlichters en beleidsfunctionarissen overeenstemming moeten komen over de doel-

stellingen en werkmethoden. Bij het afstemmen van ontwikkelingsactiviteiten op de problemen van de middelgrote en kleine bedrijven, zullen speciale programma's en projecten opgezet moeten worden. Ascroft et al. (1973) geven een uitvoerige beschrijving van zulk een project in Kenya.

Bij het opstellen en uitvoeren van dergelijke projecten zal de voorlichters een belangrijker rol worden toegedacht, op grond van het feit dat zij zich het dichtst bij de publieksgroep bevinden en het best bekend zijn met de plaatselijke omstandigheden. Ter vergroting van de slagingskansen van de nieuw te ondernemen projecten dienen vertegenwoordigers van boerenorganisaties bij het overleg te worden betrokken. Een voorbeeld van een dergelijke overlegstructuur is beschreven in een studie over Taiwan, waar een goede communicatie tussen overheids- en boerenorganisaties duidelijke resultaten voor de algehele landbouwonwikkeling heeft afgeworpen (Lionberger & Chang 1970). Wanneer de voorlichters behulpzaam zijn met het voorbereiden en uitvoeren van praktische projecten, die duidelijke voordelen aan de boeren bieden, zal hun aanzien worden vergroot. Deze rolversterking zal tegelijkertijd de afstand tot de staffunctionarissen verkleinen. Hierbij wordt aangetekend, dat naast deze programma's die een resultaat op korte termijn beogen, maatregelen getroffen dienen te worden, die ook op langere termijn de achtergebleven groeperingen ten goede komen. We noemen in dit verband structurele hervormingen naar grondbezit, kredietvoorzieningen, het scheppen van werkgelegenheid en dergelijke.

3.7 Interne communicatie

Is het van belang te weten hoe een voorlichtingsinstantie informatie aan het publiek verstrekt, het is van even groot belang na te gaan op welke wijze de communicatie binnen de instantie zelf verloopt. Deze vorm van communicatie wordt in het algemeen met de term 'interne communicatie' aangeduid. Wij willen deze term omschrijven als een proces binnen een organisatorische eenheid, waarbij personen elkaar kennis en gevoelsinhouden mededelen.

De meeste onderzoeken op het gebied van de voorlichting hebben zich bezig gehouden met de vraag op welke wijze het publiek de voorgestelde vernieuwingen aanvaardt en welke variabelen van invloed zijn op het communicatieproces (Rogers & Shoemaker, 1971). Daarentegen is er tot nog toe betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar de wijze waarop de communicatie zich voltrekt binnen de voorlichtinggevende instantie zelf. Wel is dit reeds ettelijke jaren onderwerp van studie in industriële ondernemingen. Sommige van de daaruit verkregen inzichten zijn bruikbaar voor analyse van het communicatieproces binnen overheidsinstellingen.

Het communicatieproces is vooral met betrekking tot voorlichtingsdiensten zo belangrijk omdat, via de bestaande communicatiekanalen, voortdurend nieuwe landbouwkundige informatie doorgegeven moet worden aan de voorlichters, die op hun beurt weer in contact staan met hun publiek. Het is immers de voornaamste taak van de landbouwvoorlichters de boeren op de hoogte te stellen van nieuwe landbouwmethoden en hen te helpen bij het nemen van beslissingen over de toepassing ervan op hun bedrijven. Tijdens de bedrijfsbezoeken kunnen de voorlichters zich een beeld vormen van de omstandigheden waaronder de landbouwers hun bedrijf uitoefenen. Bij het geven van inlichtingen kunnen zij opmerken, hoe de boeren hierop reageren. Ook is het regel dat de boeren uit

zichzelf bepaalde wensen en verlangens kenbaar maken. Hiermee is aangegeven dat er een informatiestroom van het (voor te lichten) publiek via de voorlichtende instantie naar de onderzoekers plaats behoort te vinden. Het is echter nog de vraag of en in welke mate de verschillende functionarissen van deze informatie gebruik zullen maken.

Het feit dat de voorlichters met het oog op hun taakuitoefening in de nabijheid van het publiek zijn gestationeerd, impliceert dat zij zich op een grote afstand van het hoofdkwartier van de voorlichtingsdienst bevinden. De voor voorlichtingsdiensten typische structuur van lange communicatielijnen tussen staf en voorlichters is daarmee een structureel gegeven, dat van betekenis zal zijn voor het verloop van de interne berichtgeving. Bij het overbruggen van grote geografische afstanden is het mogelijk dat er een vertraging in de communicatie optreedt. Een andere bron van vertraging of zelfs vervorming van de berichtgeving wordt veroorzaakt, indien een bericht vele communicatielijnen en vele snijpunten in het netwerk moet passeren. In het algemeen is het proces van de interne berichtgeving gebaat bij een gering aantal communicatielijnen, weinig snijpunten en kleine distanties tussen organisatie-eenheden (Mayntz, 1965:115, 116).

Eerder in dit hoofdstuk hebben we het begrip communicatie behandeld als de van een instantie uitgaande berichtgeving naar de publiekgroep. Daarbij werd verondersteld dat de voorlichting verstreckende eenheid of instantie zich daar speciaal op toelegt. Alvorens een nieuwe landbouwmethode bekend te maken, zal deze instantie zich op de hoogte moeten stellen van de aard van de nieuwe toepassing. Ook zal nagegaan moeten worden of de nieuwe toepassing bruikbaar is onder de omstandigheden waaronder de landbouwers werken.¹⁵ Dit uittesten zal in het algemeen door een landbouwproefstation uitgevoerd moeten worden, in samenwerking met de voorlichtingsdienst. Belangrijkste punt van overweging is echter, dat er contact en overleg plaats moet vinden voordat de eigenlijke voorlichtingscampagne wordt ondernomen.

Ten aanzien van het verloop van de interne communicatie onderscheidt men de inlichtingen die van beneden af aan de leiding worden verstrekt (opwaarts) en de overdracht van informatie en aanwijzingen van de top naar andere delen van de organisatie (neerwaarts). Daarnaast vindt er communicatie in zijwaartse richting plaats, bijvoorbeeld bij de informatiestroom tussen afdelingen en personen onderling. Deze communicatie, die zich in de onderscheiden richtingen voortplant, maakt gebruik van formele en informele communicatiekanalen. Vooral voor sterk hiërarchisch gestructureerde organisaties is het volgen van formele communicatiekanalen in verticale zin kenmerkend. Binnen een dergelijke structuur kan de communicatie echter ook in horizontale zin plaats vinden, bijvoorbeeld bij het uitwisselen van kennis en gegevens tussen collega's onderling. Havelock (1969: 6-5) stelt dat de aldus gevormde interrelaties van grote betekenis zijn voor het interne communicatieproces. Hij verwijst ook naar onderzoeken waarin speciale aandacht wordt geschonken aan deze zijwaartse en opwaartse stroom van informatie. Zo gaat men er van uit, dat lager geplaatsten dikwijls over kennis beschikken die essentieel is voor het functioneren van de organisatie in kwestie. Likert (1970) stelt bijvoorbeeld dat voor ieder bedrijf een vrije stroom van informatie noodzakelijk is, waarbij het verschil tussen hoger en lager geplaatsten vervaagt. Hiertegen valt echter in te brengen dat een zekere

15. Hun omstandigheden wijken nl. in de meeste gevallen sterk af van die waaronder de nieuwe vindingen tot stand zijn gekomen.

stroomlijning gewenst is, willen de organisatieleden niet bedolven worden onder een lawine van inlichtingen en meningen.

Een der grondleggers van de bedrijfsorganisatieleer, Barnard, kende aan het interne communicatieproces een cruciale betekenis toe. Hij stelde dat bij een effectief functionerende organisatie de communicatiekanalen bekend moeten zijn, dat ieder personeelslid verbonden moet zijn met het communicatie-netwerk en dat de communicatielijnen zo kort mogelijk moeten zijn (Barnard, 1953). In het ideale geval zou ieder personeelslid moeten beschikken over de informatie die hij nodig heeft om zijn specifieke taak te kunnen vervullen, terwijl hem niet ter zake doende informatie bespaard zou moeten blijven.¹⁶ Deze laatste toevoeging impliceert dat er een zekere selectie moet worden toegepast bij het verzenden van inlichtingen. Hierbij kan worden aangetekend, dat de selectie plaats zou moeten vinden naar de betekenis voor de ontvanger en niet naar de status van de zender.

Behalve naar richting kan men de communicatie naar inhoud onderscheiden, zoals mededelingen, aanbevelingen, klachten en informaties van zakelijke of persoonlijke aard. Deze kunnen op verschillende wijzen doorgegeven worden. Veel gebruikte communicatiemedia binnen een organisatie zijn het gesproken woord en de schriftelijke berichtgeving in de vorm van brieven, nota's en rapporten. Het verloop van schriftelijke communicatie is in de meeste organisaties aan bepaalde afspraken onderhevig, zoals het in behandeling nemen van de correspondentie. Dit illustreert hoe deze vorm van communicatie volgens het patroon verloopt, dat door de structurering van de organisatie wordt bepaald. Men kan verwachten dat bij een strak hiërarchisch gestructureerde organisatie de communicatie de neiging vertoont de formele communicatiekanalen te volgen. Bij een losser gestructureerde organisatie zal de communicatie daarentegen een vrijer verloop hebben. Kampfraath (1972) wijst in dit verband op het belang van de gemaakte afspraken, die het verloop van de communicatie mede bepalen. Deze afspraken, opgevat als organisatorische regelingen, beschouwt hij als condities die van invloed zijn op het 'organisatorisch gebeuren'. Daarbij wordt aangetekend, dat deze afspraken niet de enige condities zijn voor dit gebeuren. Ook de geaardheid van de mensen, de beschikbare kennis, de gebruikte middelen en de doelstellingen vormen condities voor het verloop van het communicatieproces.

Hiernaast is de communicatie die op informele wijze tot stand komt ook van groot belang voor het gehele communicatieproces. Deze vormt dikwijls een belangrijke aanvulling op de langs formele weg lopende berichten. De informele communicatie wordt voor een belangrijk deel bepaald door de sociale relaties tussen de verschillende leden van de organisatie (Simon, 1967:207).

Communicatiestoornissen ontstaan bij tegengestelde taakopvattingen, bij onduidelijkheden in het communicatienetwerk of bij moeilijkheden van meer persoonlijke aard. Nog afgezien van deze stoornissen kan het algemeen bekende verschijnsel optreden, dat een bericht vervormd wordt wanneer het vele personen of vele afdelingen moet passeren. Ook kan het bericht bij het rapporteren over een bepaalde activiteit gunstiger worden weergegeven dan in werkelijkheid het geval is. Dit hangt dikwijls samen met het belang van de zender om bijvoorbeeld de eigen prestatie zo gunstig mogelijk voor te stellen (Pffiffer

16. Tot een dergelijke conclusie komen Rogers en Agarwala-Rogers (1976) in hun zojuist verschenen boek 'Communication in organizations.'

& Sherwood, 1966; Taub, 1969). Ernstige communicatiestoornissen kunnen de taakuitoefening van het personeel in niet geringe mate belemmeren, wat op zijn beurt nadelige gevolgen heeft voor de dienstverlening aan het publiek.

3.7.1 Gedecentraliseerde besluitvorming en werkwijze

De traditionele opvatting van de formele communicatie was gebaseerd op de mening dat alle beslissingen door de top genomen dienden te worden. Tegenwoordig wordt in vele organisaties de nadruk gelegd op een gedecentraliseerde besluitvorming waarbij aan de topleiding een meer algemeen gerichte supervisie en coördinerende functie wordt toegekend (Pffiffer & Sherwood, 1966:155, 157). Waar afdelingen en bijkantoren verspreid zijn over een groot gebied is er behoefte aan een centraal orgaan dat erop toeziet dat de verschillende activiteiten zijn afgestemd op het gemeenschappelijke doel van de organisatie. Deze coördinerende functie is volgens Thompson (1967:69) vooral van betekenis bij complexe organisaties met een veelzijdige taakuitoefening. In hoeverre coördinatie in feite is te verwezenlijken, is mede afhankelijk van de structuur van de organisatie. Deze coördinerende functie is volgens Thompson (1967:69) vooral van coördinatie en de institutionele factoren. Hij constateerde, dat gebreken in de coördinatie bij een voorlichtingsdienst in de eerste plaats te wijten waren aan de institutionele kenmerken van de instantie, en niet zozeer aan de persoonlijke kwaliteiten van de individuele voorlichters.

In hoeverre een grotere decentralisatie van beslissingen en bevoegdheden plaats kan hebben, is voor een deel afhankelijk van de opvattingen over de wijze waarop een organisatie behoort te functioneren. Ook kan men een gedecentraliseerde werkwijze bij een bepaald type organisatie verwachten. Zo zou men bij een instantie voor community development veronderstellen een gedecentraliseerde beslissingswijze en een vrije gezagsverhouding aan te treffen. Van den Ban & Thorat (1968) merkten echter tijdens hun onderzoek in India op, dat de verhouding tussen de community development functionarissen zeer autoritair van aard was. Dit stemt overeen met Dube's opmerking dat vele hoge community development ambtenaren wegens vroegere ervaringen in het ambtelijk apparaat niet in staat waren zich anders voor te doen dan als inspecterende functionarissen. Zij beoordeelden het werk van hun ondergeschikten op traditionele manier, waardoor zij aan hun functie een duidelijk autoritair karakter verleenden (Dube, 1958:91). Een dergelijke verhouding is voor het uitvoerend personeel bepaald niet stimulerend om met suggesties naar voren te komen of eigen initiatieven te ontplooien; men wacht liever richtlijnen en instructies van hogerhand af.

3.7.2 Belang van opleidingen

Wanneer eenmaal gekozen is voor een open communicatiestructuur en een gedecentraliseerde werkwijze, dan zal men speciale maatregelen moeten treffen om deze te verwezenlijken. Een van de bekende mogelijkheden hiertoe ligt op het vlak van opleidingen en cursussen. Dit geldt vooral voor die personeelsleden die reeds langere tijd in dienst zijn. Men maakt hierbij wel onderscheid tussen een opleiding die plaats vindt direct vóór de in diensttreding ('pre-service training') en cursussen voor degenen die reeds langere tijd in dienst zijn ('in-service training'). Wanneer we ons hier beperken tot de

laatste categorie, dan is het van belang, dat de cursisten met nieuwe denkbeelden worden toegerust, die zoveel mogelijk aansluiten op hun praktijkervaring. Bij het stimuleren van een gedecentraliseerde werkwijze biedt bijvoorbeeld een oefening met het opstellen van individuele werkprogramma's goede mogelijkheden. Hierdoor wordt voor iedere deelnemer een duidelijk herkenbare situatie geschapen. In dit geval is overigens sprake van het samengaan van een structurele verandering (gedecentraliseerde werkwijze) en het organiseren van een cursus. Deze laatste vormt daarbij een leerelement binnen de nieuwe structuur. Een dergelijke combinatie zal effectiever zijn dan het treffen van één van deze maatregelen. De Sitter (1970) acht het op grond van zijn onderzoek naar leiderschapsvorming weinig zinvol nieuwe kenniselementen te ontwikkelen indien binnen de feitelijke werksituatie de benodigde organisatorische speelruimte ontbreekt.

Men kan zich echter afvragen wat het resultaat van een dergelijke cursus is. In dit opzicht kan gewezen worden op de veldexperimentele studie van Van der Vegt (1973) naar de uitkomsten van een bedrijfsopleiding. Zo vroeg hij de deelnemers aan het einde van hun opleiding een lijstje samen te stellen van plannen die tijdens de opleiding bij hen waren opgekomen en die zij in hun werk wilden realiseren. Zeven tot acht maanden later vroeg hij hen aan te geven in hoeverre zij hun voornemens hadden verwezenlijkt. Het bleek dat er een positief verband bestond tussen de ervaring tijdens de opleidingsperiode en het realiseren van plannen. Van der Vegt geeft de volgende verklaringen voor dit verband: de deelnemers hebben realistische plannen of hebben plannen opgesteld die zich gemakkelijker laten verwezenlijken. 'De gevonden positieve samenhang kan ook begrepen worden vanuit de veronderstelling dat de voorafgaande training de deelnemer beter instrumenteerde, ofwel toeruste, voor het verwezenlijken van zijn plannen. De twee factoren — realistischer voornemens en betere toerusting — liggen in feite in elkaars verlengde'(van der Vegt, 1973:210).

Ook de rol van deelnemer in zijn organisatie zou door middel van cursussen en trainingen versterkt kunnen worden. Van der Vegt noemt in dit verband de 'zelf-toegekende autonomie', dit is de mate waarin de persoon zichzelf mogelijkheden en macht toekent om zijn directe werkomgeving te beïnvloeden. Uit zijn onderzoek bleek een positief verband te bestaan tussen de subjectief ervaren autonomie en het vermogen dat aan een training in tussenmenselijke verhoudingen wordt toegeschreven. Daarenboven bleek het veel moeilijker te zijn duidelijke verbanden aan te geven tussen de opleidings- en de feitelijke werksituatie. We wijzen op het hierboven gegeven voorbeeld van de community development organisatie in India, waarbij de structurele gegevenheden van een centralistisch georiënteerde overheidsbureaucratie ernstige belemmeringen vormen voor de effectieve uitvoering van gedecentraliseerde werkwijzen.

Bij de voorgaande theoretische verkenning is gebleken dat we niet over een vastomlijnde organisatie-theorie beschikken, die voldoende houvast biedt bij een studie naar het organisatorische verband waarin de communicatie plaats vindt. Wel zijn er bruikbare stukken theorie, die ons deel-inzichten verschaffen in het complexe verschijnsel van de wisselwerking tussen de dienstverlenende instelling en haar taakomgeving. Mede hierdoor heeft dit onderzoek een explorerend karakter gekregen; op bepaalde facetten is tot toetsing overgegaan. In het volgende hoofdstuk hebben we ten aanzien van de communicatie tussen landbouwers en voorlichters een viertal hypothesen kunnen formuleren. Bij de exploratie van het functioneren van de voorlichtingsdienst zelf hebben we

ons laten leiden door enige veronderstellingen over de problemen, die zich hierbij kunnen voordoen.

4 Onderzoeksopzet en methoden

In dit hoofdstuk wordt eerst aangegeven hoe de periode van oriëntering er toe heeft geleid het onderzoek in twee gedeelten uit te voeren. Vervolgens worden enige hypothesen en veronderstellingen aan de orde gesteld, die als richtinggevende elementen binnen de studie zijn ingebouwd. Hierop volgen enige overwegingen over de begrenzing van het gebied van onderzoek en de bepaling van de steekproef. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de voornaamste onderwerpen die in de gebruikte vragenlijsten zijn opgenomen; tenslotte volgen enige evaluerende opmerkingen over de interviewperioden.

4.1 Oriëntering

Ter algemene oriëntatie werd de vakliteratuur geraadpleegd over onderzoeken op het gebied van de landbouwvoorlichting en de organisatiesociologie. Mede aan de hand hiervan werd de probleemstelling van dit onderzoek opgesteld. De onderzoeksopzet, de voorlopige hypothesen en de te gebruiken onderzoeksmethoden werden in een werkprogramma neergelegd.

Bij aankomst in Suriname werd contact opgenomen met het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij (LVV), de Stichting Planbureau Suriname en het Bureau Landelijke Opbouw. Naast enige oriënterende gesprekken met stafleden van de landbouwvoorlichtingsdienst, werden de beschikbare rapporten van de dienst geraadpleegd. Voorts werden twintig uitvoerige vraaggesprekken gehouden met landbouwers in de districten Suriname en Nickerie om een indruk te verkrijgen van hun werk- en leefomstandigheden. Door middel van deze informele gesprekken en waarnemingen ter plaatse werd belangrijk materiaal verzameld, dat aanleiding gaf tot het verdiepen van de vraagstelling van het onderzoek.

Tijdens deze oriënterende periode ontstond het idee de veldstudie in twee gedeelten uit te voeren. Het eerste deel had betrekking op de landbouwers en hun omstandigheden, de contacten met de landbouwvoorlichting en de toegepaste vernieuwingen op kleine rijstbedrijven. Aangezien het onderzoek op een betrekkelijk groot aantal gegevens zou moeten berusten, leek de survey-methode het meest in aanmerking te komen. Dit gedeelte van het onderzoek droeg zowel een beschrijvend als een toetsend karakter. Hiertoe werden een viertal werkhypothesen opgesteld, die grotendeels werden ontleend aan de literatuur over de verspreiding van vernieuwingen. Aanzetten tot de hypothesen zijn indertijd vastgelegd in het voorlopige programma van onderzoek dat vóór de veldwerkfase werd opgesteld. De overwegingen van theoretische aard zijn op deze plaats zeer summier gehouden; voor een uitvoeriger beschouwing wordt verwezen naar het vorige hoofdstuk.

Het tweede deel van het onderzoek was op de landbouwvoorlichters gericht, waarbij vooral aandacht werd besteed aan hun werkomstandigheden en het verloop van de communicatie binnen hun dienst. Dit onderzoeksgedeelte was meer explorierend van aard. Ter beperking van de vraagstelling werd het onderzoek toegespitst op een aantal deel-

onderwerpen. Hierbij werden enige veronderstellingen geformuleerd, die betrekking hadden op onderwerpen van deels communicatieve en deels organisatorische aard. In grotere mate dan de hypothesen van het eerste deel-onderzoek hadden deze veronderstellingen het karakter van uitspraken, die een zekere richting aan het onderzoek moesten geven. Voorts werden naar aanleiding van de vraaggesprekken met de voorlichters enige nieuwe denkbeelden ontwikkeld. Het is duidelijk dat deze eerst in een nader onderzoek geverifieerd kunnen worden.¹⁷

4.2 Hypothesen met betrekking tot het communicatie- en innovatieproces

Willen wij een overzicht krijgen over de verschillende factoren die een rol spelen bij het communicatie- en verspreidingsproces van vernieuwingen, dan kunnen deze in een drietal categorieën worden onderscheiden: factoren van sociaal-culturele, sociaal-economische en fysisch-geografische aard.

4.2.1 Sociaal-culturele factoren

Albrecht (1969) pleit er voor, het innovatieproces op te vatten als een verschijnsel, dat zich afspeelt in een ruimtelijke context van sociaal-culturele aard. Met betrekking tot het land van onderzoek is deze context nader aan te duiden als een meervoudige (plurale) samenleving, die is opgebouwd uit verschillende bevolkingsgroepen. De twee bevolkingsgroepen, die zich in Suriname voornamelijk op de rijstteelt toeleggen, laten zich onderscheiden in één van Hindostaanse en één van Javaanse herkomst. Deze groepen kenmerken zich door een eigen culturele achtergrond, taal en sociaal gedrag. Verschillen komen ook tot uiting in de wijze waarop de leden zich in de loop van de jaren hebben ontwikkeld en zich aan het nieuwe land hebben aangepast. In dit opzicht is men algemeen van oordeel dat de Hindostaanse Surinamers door het ontplooiën van diverse activiteiten er duidelijk op gericht zijn zich een plaats in de Surinaamse samenleving te verwerven. Van Lier (1971:302) stelt, dat Surinamers van Javaanse herkomst zich daarentegen het minst adequaat aan het nieuwe land hebben aangepast en in een zeker sociaal isolement verkeren. Dit zou bijvoorbeeld tot uiting komen in de wens terug te willen keren naar het land van herkomst.

Voor wat de voorlichtingssituatie betreft mogen we veronderstellen dat deze verscheidenheid in sociaal-cultureel opzicht complicerend werkt. Zo zouden er verschillen kunnen optreden in de bereidheid van vertegenwoordigers van de verschillende bevolkingsgroepen in contact te treden met de voorlichtingsdienst. Deze verscheidenheid in beschouwing nemend, wil deze studie nagaan in hoeverre bij het communicatieproces de etnische herkomst van de landbouwers een rol speelt. Men kan immers veronderstellen, dat eventuele verschillen in taal en communicatiegedrag in verband gebracht kunnen worden met de geaardheid van de groep waartoe de betrokken personen behoren. Er is in het kader

17. Wellicht ten overvloede wordt de lezer er opmerkzaam op gemaakt, dat – ook al wordt dit niet expliciet geformuleerd – de hypothesen en veronderstellingen betrekking hebben op de specifieke situatie van Suriname. Na gebleken geldigheid willen we echter de generaliseerbaarheid van sommige hypothesen niet uitsluiten. Daarvoor zal dan aanvullend onderzoek in andere landen noodzakelijk zijn.

van dit onderzoek dan ook verondersteld, dat vertegenwoordigers van de twee genoemde bevolkingsgroepen in verschillende mate gebruik maken van informatie verstrekt door de landbouwvoorlichting.

Personen behorend tot een groep die er duidelijk op gericht is zich te ontplooiën en in sociaal en economisch opzicht een opwaartse mobiliteit vertoont, zullen waarschijnlijk in hoge mate gebruik maken van openbare instellingen, zoals een landbouwvoorlichtingsdienst. Vertegenwoordigers van een bevolkingsgroep die in een zeker sociaal isolement verkeert, zullen daarentegen weinig in contact treden met dergelijke instellingen. In dit verband is bij wijze van werkhypothese gesteld:

H-1 Surinaamse landbouwers behorend tot de Hindostaanse bevolkingsgroep treden frequenter in contact met de landbouwvoorlichting dan Surinaamse landbouwers van Javaanse herkomst.

Indien deze hypothese juist is, zou dit kunnen betekenen dat de landbouwers van Hindostaanse origine wegens de verkregen informatie ook eerder en op ruimer schaal de verschillende vernieuwingen op hun bedrijf zouden toepassen dan de landbouwers van Javaanse achtergrond. Wel moet hierbij worden aangetekend, dat andere factoren, zoals de bedrijfsgrootte en het bezit van landbouwmachines dit proces in sterke mate beïnvloeden. Ook zal de getalsverhouding een rol spelen: de Javaanse bevolkingsgroep neemt ten opzichte van de Hindostaanse een duidelijke minderheidspositie in. Bij de uitvoering van het veldonderzoek bleek verder, dat de Hindostaanse Surinamers ook binnen de landbouwvoorlichtingsdienst in een groter aantal waren vertegenwoordigd dan de Javanen.

4.2.2 Variabelen van sociaal-economische aard

De omgeving waarin vernieuwingen plaatsvinden, wordt in belangrijke mate bepaald door zijn gegevenheden van sociaal-economische aard. Zo is door diverse innovatie-onderzoekingen een positief verband aangetoond tussen de invloed van de grootte van een landbouwbedrijf en de vernieuwing (Rogers & Shoemaker, 1971). Leiders van grote bedrijven gaan eerder over tot het toepassen van een bepaalde vernieuwing dan kleine boeren, onder meer wegens het feit dat de eersten in een krachtiger economische positie verkeren. Kleine boeren lopen daarentegen vele risico's bij het overgaan tot nieuwe toepassingen.

De grootte van een landbouwbedrijf vormt niet alleen in technisch en economisch opzicht een factor van betekenis bij het toepassen van vernieuwingen; in sociaal opzicht vertegenwoordigt zij een indicatie voor de status van de landbouwer. In het algemeen wordt de status van de boer bepaald door zijn bezit aan grond en goederen. Verschillende onderzoekers, o.a. van den Ban (1963) hebben aangetoond dat er een positieve relatie bestaat tussen de sociaal-economische positie van de boer en zijn contacten met de buitenwereld. Deze contacten strekken zich uit tot degenen die nieuwe informatie over specifieke landbouwonderwerpen kunnen geven: voorlichters en leiders van bedrijven in de omgeving die al enige tijd experimenteren met nieuwe middelen en methoden.

H-2 Landbouwers met grote bedrijven (8–20 ha) maken meer gebruik van informatiebronnen dan landbouwers met kleine bedrijven (1–2 ha).

H-3 Landbouwers met grote bedrijven ontvangen meer bezoek van de landbouwvoorlichters dan kleine landbouwers.

4.2.3 Fysisch-geografische omstandigheden

In hoofdstuk drie werd gesteld, dat het milieu waarbinnen vernieuwingen zich verspreiden, een duidelijk geografische component vertegenwoordigt. Hofstee (1953) heeft in dit verband er op gewezen, dat het landbouwgebied of areaal is op te vatten als een eenheid met een specifiek geografisch karakter, geschikt gemaakt voor agrarische produktievormen en menselijke bewoning. Het zal van de hoedanigheid van het landbouwgebied afhangen, in hoeverre bepaalde landbouwgewassen de gewenste opbrengsten kunnen opleveren.

Voor wat de natte rijstteelt betreft, vormt de waterhuishouding een belangrijk gegeven. In gebieden die geheel afhankelijk zijn van de regenval is in het algemeen slechts één rijsttoogst mogelijk. Bij voldoende watertoevoer door middel van irrigatievoorzieningen bestaat de mogelijkheid twee rijsttoogsten per jaar te verkrijgen, mits gebruik wordt gemaakt van nieuwe rassen en het daarbij behorende pakket van teeltmaatregelen.

Een voorwaarde tot de intensieve verbouw van rijst is gelegen in de beschikbaarheid over een geregelde toevoer van water. Deze wordt in het algemeen verkregen door middel van een bevoeiingsstelsel, in combinatie met een afwateringssysteem. Een dergelijk stelsel of systeem vormt een essentieel onderdeel van de produktieomstandigheden waaronder rijstboeren moeten opereren. Het vergelijkende onderzoek van Ruttan et al. (1966) heeft aangetoond, hoezeer de produktiecapaciteit van rijstbedrijven in Zuid-oost Azië wordt beïnvloed door de aanwezigheid van een irrigatiestelsel. Het is aannemelijk dat gebieden met dergelijke stelsels een gunstige basis vormen voor het geven van voorlichting, gericht op het introduceren van vernieuwingen op het gebied van de rijstcultuur. Daar komt nog bij, dat het onderzoek naar verbeteringsmogelijkheden in de rijstcultuur vrijwel altijd is uitgevoerd onder omstandigheden van een goed functionerend irrigatiestelsel. Op grond van deze overwegingen komen we tot de volgende hypothese:

H-4 Landbouwers in een gebied met irrigatievoorzieningen zijn meer geneigd vernieuwingen op hun rijstbedrijven toe te passen dan degenen die werkzaam zijn in een gebied waar dergelijke voorzieningen ontbreken.

In overleg met enige deskundigen werd de vraagstelling vooral gericht op mogelijke toepassingen van nieuwe rijstrassen en de daarbij behorende teeltmaatregelen. Op zichzelf belangrijke vernieuwingen op het gebied van de machinale grondbewerking en oogstwerkzaamheden bleven buiten beschouwing, aangezien deze indertijd als a-typisch werden beschouwd voor de bevolkingslandbouw.

4.3 Veronderstellingen met betrekking tot de communicatie binnen de voorlichtingsdienst

Zoals reeds eerder is uiteengezet, heeft het tweede gedeelte van het onderzoek betrekking op de organisatorische aspecten van de landbouwvoorlichting. Dit exploratief gedeelte van de studie neemt enige aspecten van het communicatieproces in beschouwing voor zover zich dit binnen de voorlichtinggevende instantie zelf afspeelt. Als algemene overweging geldt hierbij dat de wijze waarop de voorlichting is georganiseerd, van invloed is op de aard en het verloop van de informatieve dienstverlening. Meer specifieke veronderstellingen hebben betrekking op het doel (en de mogelijke doelverandering) van de voorlichting, en op het interne communicatieproces tussen de verschillende categorieën medewerkers van de voorlichtingsdienst.

4.3.1 Doel en doelverschuiving

Uit de oriënterende gesprekken met de landbouwers was naar voren gekomen, dat velen geen duidelijk beeld hadden van de landbouwvoorlichting. Deze onduidelijke beeldvorming zou er op kunnen wijzen dat (a) de landbouwers op de een of andere wijze niet in staat waren zich een bepaalde voorstelling te vormen van wat de landbouwvoorlichting beoogt, en (b) de voorlichters zelf weinig specifieke activiteiten ondernamen op het gebied van informatievoorziening en advisering. Voor de laatstgenoemde mogelijkheid werden enige aanwijzingen gevonden door waarnemingen ter plaatse en door oriënterende gesprekken met de voorlichters. De indruk werd verkregen dat zij zich met zeer uiteenlopende taken bezighielden, waarbij het accent niet in de eerste plaats op het verstrekken van landbouwkundige informatie lag. Verder bleek dat velen geen duidelijke inhoudsbepaling van hun taak konden geven; men was ingeschakeld bij het uitvoeren van werkzaamheden van zeer verschillende aard.

In de literatuur op sociologisch-organisatorisch gebied komt naar voren dat vele organisaties in de loop van de jaren onderhevig zijn aan een zekere doelverandering. Merton (1957) stelt bijvoorbeeld dat bij bureaucratische instanties het afhandelen van procedures en routinezaken de overhand kan krijgen, terwijl de inhoudelijke zaken naar de achtergrond verschuiven. Dit algemene verschijnsel in verband brengend met de onduidelijke taakstelling van Surinaamse landbouwvoorlichters werd de volgende veronderstelling geformuleerd:

V-1 In Suriname besteedt het personeel van de landbouwvoorlichtingsdienst een groot deel van de beschikbare tijd aan het uitvoeren van routinewerkzaamheden. Dit hangt samen met een doelverschuiving in organisatorisch opzicht.

Voor een adequate analyse van het begrip doelverschuiving is het gewenst waarnemingen op meerdere tijdstippen en/of plaatsen te verrichten. Dit is minder noodzakelijk, indien kan worden aangetoond dat de doelstellingen zoals gereflecteerd in de werkzaamheden van het voorlichtingspersoneel in belangrijke mate afwijken van de 'officiële' doelen, die zijn neergelegd in het voorlichtingsprogramma. Indien een doelverschuiving is opgetreden, kan dit belangrijke gevolgen hebben voor de wijze waarop het voorlichtingswerk tot zijn recht komt.

4.3.2 Communicatie

Voor het functioneren van iedere organisatie is de communicatie en de structuur ervan van groot belang. Eén van de uitgangspunten van deze studie is, dat de interne communicatie een essentieel element vormt bij het functioneren van een organisatie. Door middel van onderlinge communicatie krijgen samenwerkingsbanden en taken een zinvolle inhoud, zoals werd uiteengezet in de beschouwingen van hoofdstuk drie. Het communicatieproces is wel in het bijzonder van belang voor voorlichtingsdiensten, daar deze instellingen er immers speciaal op gericht zijn kennis en informatie over te dragen aan het publiek. Voorlichtingsfunctionarissen moeten dan over de nodige kennis beschikken, willen zij hun publieksgroep doeltreffend inlichten. Meer algemeen geformuleerd: externe communicatie is in sterke mate afhankelijk van de wijze waarop de informatiestroom binnen de instelling plaatsvindt. In de vorm van een veronderstelling:

V-2 Indien de voorlichtinggevende instantie geen nieuwe informatie ter beschikking stelt aan de voorlichters in het veld, wordt de informatieverstrekking aan landbouwers bemoeilijkt.

Deze uitspraak geeft een oorzakelijk verband aan tussen interne en externe communicatie; als voorwaarde voor informatieverstrekking aan derden wordt immers aangenomen dat de voorlichters zelf worden geïnformeerd. Preciezer gesteld, deze interne informatieverstrekking wordt als een noodzakelijke en voldoende voorwaarde opgevat, indien we in de interne communicatie ook de communicatie met onderzoekers van het proefstation verdisconteren. Indien we er echter van uit willen gaan, dat voorlichters daarnaast ook behoefte zullen hebben aan informatie afkomstig van externe bronnen (zoals grote landbouwondernemingen, vakbladen en dergelijke), dan is de gestelde voorwaarde noodzakelijk, maar niet voldoende.

De informatiestroom wordt gewoonlijk in een neerwaartse, opwaartse en horizontale richting onderscheiden. In de klassieke organisatietheorie wordt vooral de communicatie in *neerwaartse* richting belicht, die zich voordoet in het geven van aanwijzingen en richtlijnen van de top aan het uitvoerend personeel. Voor bureaucratische instellingen met een sterk hiërarchische structuur is deze stroom kenmerkend. Omgekeerd zal in dergelijke instellingen minder sprake zijn van communicatie in opwaartse richting (Likert, 1970).

Evenals het van belang is dat voorlichters op de hoogte worden gehouden van nieuwe ontwikkelingen op landbouwkundig gebied, dienen stafleden geïnformeerd te zijn over de wijze waarop het programma van voorlichting wordt uitgevoerd. Deze informatie wordt in de regel door het uitvoerend personeel verstrekt in de vorm van mondelinge of schriftelijke berichten; ook kunnen stafleden zich ter plaatse op de hoogte stellen. Een dergelijke informatiestroom in *opwaartse* richting valt in de regel samen met de beoogde 'terugkoppeling' (feedback). Indien de leiding te weinig bekend is met de wijze waarop de voorlichters hun activiteiten ondernemen, is de kans groot dat men zich ook geen duidelijk beeld kan vormen van de wijze waarop het publiek reageert op de gegeven voorlichting. Wanneer de communicatie gebrekkig functioneert en de noodzakelijk geachte terugkoppeling uitblijft, kan dit tot misverstanden aanleiding geven. Daarbij komt nog, dat indien weinig belangstelling wordt getoond voor inlichtingen van onderaf, het betrekkelijk isolement van de voorlichters in het veld wordt geaccentueerd. Bij wijze van veronderstelling kan nu worden gesteld:

V-3 Indien leidinggevende functionarissen weinig contactrelaties onderhouden met voorlichters in het veld, zal dit de geïsoleerde positie van de laatsten versterken.

Wanneer personen van gelijke rang of positie informatie uitwisselen, of wanneer sub-systemen met elkaar in verbinding staan, is er sprake van communicatie in *horizontale* zin. In het algemeen kunnen we twee typen onderscheiden. Het eerste type speelt zich af binnen de organisatorische eenheid zelf, bijvoorbeeld tussen collega's. Van het tweede type is er sprake, wanneer twee of meer organisatorische eenheden met elkaar in verbinding staan. Dit laatste type horizontale communicatie is voor alle dienstverlenende organisaties van groot belang, daar deze gebaat zijn bij het verkrijgen van informatie waarover andere instellingen beschikken. Ook bij het onderling afstemmen van werkzaamheden en het coördineren van werkprogramma's is er sprake van horizontale communicatie.

Uit het voorgaande volgt dat landbouwvoorlichtingsdiensten bij uitstek gebaat zijn bij een dergelijke communicatiestroom. Deze instellingen zijn immers op grond van infor-

matieverstrekkende functies in sterke mate afhankelijk van inlichtingen die door andere instanties of dienstonderdelen worden verschaft: Kennis over nieuwe of verbeterde rassen en cultuurmethoden wordt grotendeels ontwikkeld op landbouwproefstations en andere instellingen van onderzoek. Op hun beurt zijn deze instellingen gebaat bij het onderhouden van goede relaties met voorlichtingsdiensten, die door hun wijdvertakte netwerk over de plaatselijke contacten beschikken. Informatie, afkomstig van goed geïnformeerde voorlichters, is dan ook van groot nut voor onderzoekers, daar deze zich hierdoor een beeld kunnen vormen van de omstandigheden waaronder de boeren hun bedrijf uitoefenen (van den Ban, 1974:212).

In omgekeerde zin zal een gebrekkig functionerende communicatiestroom in horizontale zin het voorlichtingswerk nadelig beïnvloeden. Nuttige informatie blijft achterwege en er is weinig kans dat nieuwe ideeën worden ontwikkeld, die er op zijn gericht een effectief antwoord te geven op vragen afkomstig van landbouwerszijde. Bovendien zal bij geringe contacten tussen functionarissen van twee instellingen afbreuk worden gedaan aan de onderlinge afstemming op de beoogde ontwikkelingsproblematiek. Wegens het gebrek aan duidelijke theoretische verhandelingen in de destijds beschikbare literatuur, zijn geen veronderstellingen opgesteld, die betrekking hebben op de horizontale communicatie. Wel werden de relaties en contacten tussen de voorlichters (als generalisten) en de onderzoekers van het Landbouwproefstation (als specialisten) in beschouwing genomen. Hierbij werd aangenomen, dat grote verschillen in opleiding en positie weinig bevorderlijk zouden zijn voor de onderlinge verhoudingen tussen deze twee categorieën.

4.4 Gebiedsbepaling en steekproef

Het doel van het onderzoek — het bestuderen van de factoren die een rol spelen bij het toepassen van vernieuwingen in de bevolkingslandbouw — bepaalde in eerste instantie het gebied waar het onderzoek kon worden uitgevoerd. Als zodanig kwam de kustvlakte van Suriname in aanmerking (zie kaart nr. 1 achterin het boek). Weliswaar wordt in het binnenland door boslandbewoners ook landbouw uitgeoefend, maar deze vorm van zwerfbouw ('shifting cultivation') wordt in het algemeen niet tot de gevestigde vorm van marktlandbouw gerekend.

Daar verondersteld werd dat de omstandigheden waaronder de landbouwers en voorlichters werken, van grote invloed zouden zijn op het al of niet toepassen van vernieuwingen in de natte rijstteelt, werd gezocht naar landbouwgebieden die van elkaar verschilden in landbouwkundig opzicht. De keuze viel in de eerste plaats op het district Nickerie (West-Suriname), dat over een redelijk functionerend irrigatiestelsel beschikt en een vooraanstaande plaats inneemt in de rijstproductie van Suriname. Verder kwamen de districten Suriname, Saramacca en Commewijne (Midden-Suriname) in aanmerking. Wat deze laatste gebieden betreft werd voor de combinatie Suriname-Commewijne gekozen, aangezien hierdoor naar populatie en landbouwgebied een grotere verscheidenheid werd verkregen dan de combinatie Suriname-Saramacca. Beide districten missen irrigatievoorzieningen; in Suriname is de situatie van de loosleidingen echter wat gunstiger dan in Commewijne.¹⁸

18. Voor een nadere beschrijving van de gebieden van onderzoek wordt verwezen naar de inleiding van hoofdstuk 5.

Tabel 5. Produktie van rijst in de bevolkingslandbouw in Suriname (in tonnen).

District	1966	1967
Nickerie	32.555	34.947
Coronie	1.233	1.082
Saramacca	8.483	9.580
Suriname	15.856	18.786
Commewijne	4.471	4.301
Marowijne	72	131
	----- ⁺	----- ⁺
	62.670	68.827

Bron: Landbouwcijfers, juni 1968 No. 15.

De rijstproduktie van de verschillende districten is af te lezen uit tabel 5.

Een verdere beperking werd gemaakt door alleen landbouwers in de 'vrije' landbouwsector in het onderzoek te betrekken. Landaanwinningsprojecten zoals Santo Boma en Groot Henar, waar de landbouwvoorlichting dikwijls gekoppeld is aan perceeluitgifte en kredietverlening, werden dus buiten beschouwing gelaten.

4.4.1 Gestratificeerde steekproef

Wat betreft de vraag welke bedrijven in het onderzoek te betrekken, die een goed beeld zouden opleveren van de verschillende variabelen optredend bij het overgaan tot vernieuwingen in de bevolkingslandbouw, werd besloten een steekproef toe te passen. Het was immers zinvol noch mogelijk de gehele landbouwbevolking in het onderzoek te betrekken. Aangezien het onderzoek naast het toetsende ook een beschrijvende functie had, moest voldoende aandacht aan de formele aspecten van de steekproef worden besteed.¹⁹

De opzet van het onderzoek leidde er toe enige voor de Surinaamse bevolkingslandbouw specifieke kenmerken in de steekproef tot hun recht te laten komen. Belangrijke kenmerken zijn in dit opzicht: de geografische structuur van het landbouwgebied (en in het bijzonder de ligging van de bedrijven ten opzichte van een irrigatiestelsel) en de grootte van de landbouwbedrijven. In een plurale samenleving is het onderscheid naar etnische herkomst een ander gegeven van belang. Op grond van de overweging dat in deze categorieën belangrijke karakteristieken van de landbouwbevolking liggen opgesloten, werd besloten een gestratificeerde steekproef toe te passen. Stratificatie berust namelijk op het denkbeeld een op zichzelf heterogene bevolking (populatie) te onderscheiden naar deelpopulaties, die ieder voor zich homogener van aard zijn (Derksen, 1963:33). Voor dit onderzoek werden de deelpopulaties derhalve vastgesteld op grond van (a) de fysisch-geografische omstandigheden van landbouwgebieden, (b) de grootte van de bedrijven en

19. Volgens Philipsen (1969) kan men bij een steekproef voor toetsend onderzoek minder formeel te werk gaan, mits men zorg draagt dat voldoende variatie in de waarnemingen optreedt en de invloed van bekende, maar irrelevante oorzaken uitschakelt.

(c) de etnische herkomst van de bedrijfshoofden. Voor nadere bijzonderheden over de populatie en de samenstelling van de steekproef wordt verwezen naar bijlage 1.

4.5 De interviews

Het eerste deel van het onderzoek bestond uit een survey waarbij 304 landbouwers in West- en Midden-Suriname werden geïnterviewd. In aansluiting hierop werden 20 case-studies uitgevoerd van geselecteerde landbouwers in Nickerie. Het was oorspronkelijk de bedoeling ook enige case-studies in Midden-Suriname uit te voeren; deze zijn wegens tijdgebrek niet gerealiseerd. In West-Suriname zijn ook een twintigtal Creoolse landbouwers geïnterviewd. Een voorlopige analyse van de vragenlijsten brachten weinig verschillen met die van de twee andere bevolkingsgroepen aan het licht. Aangezien in Midden-Suriname het aantal Creoolse landbouwers met rijstbedrijven minimaal was, is deze groep in zijn geheel buiten beschouwing gebleven.

De problematiek van de voorlichtingsdienst werd in het tweede deel van het onderzoek belicht. Hiertoe werden 50 voorlichters geïnterviewd en gegevens verzameld die betrekking hadden op de werkwijze van de voorlichtingsdienst.

4.5.1 *Vragenlijst voor de survey onder de landbouwers*

Aan de hand van de oriënterende gesprekken met landbouwers werd een vragenlijst opgesteld, die tijdens het eerste deel van het onderzoek zou worden gebruikt. De meeste vragen waren van het gesloten type en gecodeerd; zij werden in het Hindi en Javaans vertaald.

De voorlopige vragenlijst werd eerst door de onderzoeker zelf in Nickerie getest. Vervolgens werden door vijf enquêteurs van het Bureau Landelijke Opbouw 21 proef-interviews gehouden in het landbouwressort B van het district Suriname. Hierna werden de nodige correcties in de vragenlijst aangebracht en werd de definitieve vragenlijst samengesteld. Het aantal vragen werd enigszins teruggebracht, terwijl ook de volgorde van de vragen op sommige plaatsen werd gewijzigd.

De vragenlijst bestond uit vier delen:

1. *vragen naar de achtergrond van de landbouwer* (zoals genoten onderwijs, leeftijd, nevenberoep), zijn levensniveau en sociaal-economische status;
2. *de bedrijfsvoering*, speciaal met betrekking tot de bedrijfsfactoren (landbouwareaal, bezit van landbouwmachines en dergelijke), de verbouwde rijststrassen en gebruikte teeltmethode;
3. *contactvariabelen*, zoals de frequentie en aard van het ontvangen bedrijfsbezoek, de afgelegde bezoeken aan de padischuur en aan grote ondernemingen;
4. *kennis en attitudes*, zoals houding, wensen over de voorlichting en verworven kennis via de voorlichting.

In de lijst waren vragen opgenomen die speciaal betrekking hadden op de hypothesen, genoemd in de vorige paragraaf. De vragenlijst is opgenomen als bijlage 2.

4.5.2 Uitvoering van de survey

De uitvoering van het eerste gedeelte van het onderzoek viel in de periode september 1967 – februari 1968. Het onderzoek in Nickerie werd voorafgegaan door een radio-bericht via de plaatselijke zender RANI. Tevoren was een bespreking op het districts-kantoor van LVV gehouden, waarbij aan de ressortleider, sub-ressortleiders en rayon-assistenten het doel van het onderzoek werd toegelicht.

Aanvankelijk voerden vier enquêteurs van het Bureau Landelijke Opbouw de interviews uit. In de loop van het onderzoek bleek dat per dag een kleiner aantal interviews werd afgenomen dan verwacht was. Hierdoor dreigde vertraging te ontstaan in het voltooien van het veldwerk. Daar de oogsttijd binnenkort zou beginnen, moesten op korte termijn maatregelen getroffen worden om het onderzoek tijdig te beëindigen. Met het oog hierop werd de hulp ingeroepen van enige enquêteurs van het CELOS, die bij het onderzoek van ir. Sital in Nickerie werkzaam waren. Deze personen waren reeds bekend met de vragenlijst, daar zij in de eerste fase van het onderzoek enige oriënterende interviews hadden gehouden. Ook werden vijf onderwijzers bereid gevonden aan het onderzoek mee te werken. Voor hen werd een speciale interview-training gehouden. Met medewerking van deze extra krachten werd het veldonderzoek tijdig vóór de oogstwerkzaamheden beëindigd.

Het inschakelen van een dergelijk aantal enquêteurs van verschillende achtergrond en ervaring heeft zijn bezwaren. Zo kunnen zij mogelijke vooroordelen hebben over de personen die zij moeten interviewen. Een dergelijke 'bias' t.a.v. landbouwers werd nagegaan in gesprekken met de hoofden van de instelling waartoe de enquêteurs behoorden en in gesprekken met henzelf. Verder werden alleen personen van Hindostaanse en Javaanse herkomst in dienst genomen; hun leeftijd varieerde van 30–40 jaar. Het aantal interviews per persoon werd zoveel mogelijk gelijk gehouden. Hoewel na afloop van het veldwerk niet formeel werd getoetst op intervieweffect, werd aan de hand van de ingevulde vragenlijsten de indruk verkregen, dat de afgenomen interviews van een redelijk homogene kwaliteit waren.

In de districten Suriname en Commewijne werden, na selectie, veertien onderwijzers in dienst genomen voor het uitvoeren van de interviews. Zij waren allen werkzaam op districtsscholen in het gebied van onderzoek. Zij moesten deelnemen aan een trainingscursus waarbij mondelinge en schriftelijke instructies werden gegeven over de te volgen interviewmethoden. Bovendien werd door ieder van hen een proefinterview gehouden. De vragenlijst zelf werd enigszins aangepast aan de heersende landbouwomstandigheden in de twee districten. Enkele vragen over de specifiek in Nickerie toegepaste methoden van rijstverbouw kwamen hierbij te vervallen. Daarvoor in de plaats werden enige vragen opgenomen over nieuwe toepassingen in de groenteteelt, citrusverbouw en veeteelt.

Van de zijde van de landbouwers werd in alle drie districten goede medewerking ondervonden. Slechts in enkele gevallen hield men zich niet aan te voren gemaakte afspraken. Er werd dan een nieuwe afspraak gemaakt, die altijd werd nagekomen. Eén interview moest halverwege afgebroken worden; de persoon in kwestie bleek niet geheel toerekeningsvatbaar te zijn. De interviews namen gemiddeld vijf kwartier in beslag.

Voorzover er zich moeilijkheden voordeden, waren deze van onderzoek-technische aard. Er bleken namelijk enige veranderingen te zijn opgetreden in de bedrijfsgrootten, vergeleken met de basisgegevens uit de areaalopnamen verstrekt door LVV. Ook bleken

enkele bedrijfsleiders verhuisd of overleden te zijn. In plaats van deze uitvallers werden — na overleg met de onderzoeker — andere bedrijfsleiders geïnterviewd, die tevoren als reserve-elementen aan de steekproef waren toegevoegd. Met name wegens wijzigingen in éénjarige pachtverhoudingen was de in het veld aangetroffen verdeling naar bedrijfs-grootte niet geheel congruent aan de van LVV verkregen verdeling. De aselekt getrokken steekproef gaf dus in feite een enigszins vertekend beeld.

Tijdens de periode van veldwerk voerde de onderzoeker regelmatig controles uit. Dankzij de grotendeels geprecodeerde vragenlijst werden weinig moeilijkheden onder-vonden bij het noteren van de antwoorden. Bij de 'field-editing' konden enige omissies of onduidelijkheden tijdig worden achterhaald en aangevuld.

4.5.3 Vragenlijst voor de interviews met de voorlichters

Na beëindiging van het eerste deel van het onderzoek werd overgegaan tot een eerste verwerking van de gegevens. Mede aan de hand hiervan werd de vragenlijst voor het tweede deel-onderzoek opgesteld. Voor het landbouwkundige en voorlichtingstechnische gedeelte werd advies ingewonnen bij enige staffunctionarissen van LVV. De voorlopige vragenlijst werd door de onderzoeker in het district Saramacca getest. Hierna werden enige belangrijke correcties in de vraagstelling en volgorde van de vragen aangebracht. De definitieve vragenlijst bevatte 117 vragen; de meesten waren van het 'gesloten' en gepre-codeerde type. Bij de vraagstelling werd rekening gehouden met de functie van de verschillende categorieën voorlichters. Zo werden bepaalde vragen uitsluitend aan voor-lichters van het lagere en middenkader gesteld. Wanneer gevraagd werd naar de mening van de respondent over een bepaald onderwerp werd het antwoord met behulp van een taperecorder vastgelegd. Dit laatste gebeurde alleen na verkregen toestemming van de betrokkene. Door de vlotte beantwoording werd de indruk gewekt, dat dit niet als een bezwaar werd gevoeld.

De vragenlijst bestond uit de volgende onderdelen:

1. *Algemeen* Gegevens van persoonlijke aard, zoals het genoten schoolonderwijs en voortgezet (landbouw)onderwijs, de doorlopen rangen bij LVV, eventuele ervaring vóór indiensttreding. Voorts gegevens over de burgerlijke staat, lidmaatschap van verenigingen en de woonomstandigheden in het district.
2. *Werkterrein* Omvang van het werkgebied (ressort, sub-ressort, rayon of telgebied), aantal landbouwbedrijven en het landbouwareaal. De omstandigheden van het gebied, zoals de waterhuishouding, bodemvruchtbaarheid, perceelsindeling en ontsluiting. Voorts de belangrijkste landbouwgewassen en de toegepaste landbouwmethoden.
3. *Contacten met de landbouwers* Aard van de bedrijfs- en perceelsbezoeken, plaatsen waar adviezen worden verstrekt, voorbeelden van opgevolgde en niet-opgevolgde adviezen. Aard van de door de landbouwers gevraagde raad en hulp. Verschillen tussen Hindo-staanse en Javaanse landbouwers. Bemoeienis met landbouwbelangengroepen en krediet-coöperaties. Ondervonden moeilijkheden bij het geven van voorlichting.
4. *Wijze van voorlichten* Voornaamste onderwerpen van voorlichting. Gevolgde werk-wijzen: demonstraties, vergaderingen, praatavonden, excursies en tentoonstellingen. Gebruik van landbouwwerktuigen en audio-visuele hulpmiddelen. Kwaliteit en bevoorradings van het verstrekte plantmateriaal en bestrijdingsmiddelen.
5. *Kennis* Gevolgde cursussen, deelname aan in-service trainingsdagen. Behoefte aan

verdere kennis. Informatie over de nieuwe ontwikkelingen in de landbouw. Het lezen van publikaties over de landbouw en voorlichting.

6. *Uitvoering van de werkzaamheden* Werkindeling naar dag en seizoen. Ter beschikking staand personeel en middelen. Richtlijnen bij de aanstelling, werkprogramma, rapportering, contact met stafleden en onderzoekers van het proefstation. Samenwerking met de andere afdelingen van de Dienst Landbouw en met andere overheidsdiensten.

7. *Satisfactie* Voldoening in het voorlichtingswerk, werkomstandigheden, ondervonden waardering voor de verrichte werkzaamheden, promotiemogelijkheden, overplaatsingen.

8. *Suggesties* ter verbetering van de werkindeling en activiteiten.

De volledige vragenlijst is opgenomen in bijlage 3.

4.5.4 Het interviewen van de voorlichters

De uitvoering van het tweede gedeelte van het onderzoek vond plaats in de periode februari–mei 1969; de interviews werden door de onderzoeker zelf afgenomen. Alle voorlichters in de drie districten werden in het onderzoek betrokken, voorzover zij tenminste één jaar praktijkervaring hadden. Er waren twee uitvallers, die beiden door ziekte verhinderd waren. De voorlichters konden in de volgende categorieën worden ondergebracht (tabel 6).

Verschillen in functie en rang stonden in verband met de gevolgde vooropleiding van de betrokken voorlichters. Ressortleiders en sub-ressortleiders hadden bijna allen een diploma van de Rijks Hogere School voor de Tropische Landbouw te Deventer. De meeste rayon-assistenten hadden een tweejarige assistentencursus in Suriname gevolgd en de hoofdvoorlieden een landbouwcursus, variërend van $\frac{1}{2}$ tot 1 jaar. Tijdens het overleg dat de onderzoeker op het hoofdkantoor voerde over de in het onderzoek te betrekken personen, was een leidinggevende functionaris van mening, dat de hoofdvoorlieden niet tot het voorlichtingspersoneel gerekend mochten worden, omdat zij voornamelijk met routinezaken waren belast. Een andere functionaris bracht echter naar voren dat sommige van deze personen werden ingeschakeld bij het uitvoeren van voorlichtingswerkzaamheden. Op grond hiervan werd besloten deze personen bij het onderzoek te betrekken.

De betrekkelijk grote groep van voorlieden en arbeiders werd niet in het onderzoek betrokken, omdat zij niet met een voorlichtinggevende taak waren belast. Wel werden zeven voorlieden geïnterviewd, die door de ressortleiders tot het voorlichtingspersoneel gerekend werden op grond van een jarenlange ervaring bij de dienst en door een bijzondere taak, zoals het beheer van een padischoor.

Tabel 6. Voorlichtingspersoneel naar functie en district.

	Nickerie	Suriname	Commewijne	Totaal
(Sub)ressortleiders	3	5	1	9
Rayon-assistenten	5	8	5	18
(Hoofd)voorlieden	4	15	4	23
	— +	— +	— +	— +
Totaal	12	28	10	50

Uit bovenstaande gegevens volgt dat het voorlichtingspersoneel boven het niveau van ressortleider niet in de interviews is betrokken. Wel zijn in de loop van het onderzoek uitvoerige gesprekken gevoerd met de leidinggevende functionarissen van de dienst; ook kreeg de onderzoeker toestemming enige ressortleidersvergaderingen op het hoofdkantoor bij te wonen.

Van de zijde van LVV werd alle medewerking gegeven voor een vlot verloop van het onderzoek. Vóórdat met het interviewen werd begonnen, was in ieder ressort – in overleg met de ressortleider – een bespreking gehouden met de betrokken voorlichters. Tijdens deze bijeenkomst werden het doel en de opzet van het onderzoek besproken. Ook werd de verzekering gegeven, dat alles wat tijdens het interview ter sprake kwam, anoniem gehouden zou worden. Tenslotte werd de gelegenheid gegeven tot het stellen van vragen. Deze besprekingen bespaarden de interviewer later veel tijd, daar een afzonderlijke introductie per vraaggesprek overbodig werd. De interviews duurden gemiddeld drie en een half uur. Afhankelijk van de beschikbare tijd en af te leggen afstand werden door de onderzoeker één tot twee interviews per dag afgenomen, die dan dezelfde dag werden uitgewerkt. De responsie was in het algemeen goed, met uitzondering van twee gevallen. Het betrof hier een man die reeds de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt, en een persoon die blijkbaar om politieke redenen bij LVV in (tijdelijke) dienst was gekomen.

Alle interviews waren van het gestructureerde type, de vragen werden aan de hand van de vragenlijst gesteld. Over het algemeen werden de vragen vlot beantwoord. Slechts in enkele gevallen moest een vraag herhaald worden, hetzij omdat hij niet direct begrepen werd, hetzij om tijd te winnen voor het antwoord. De lange duur van het interview werd door niemand als een bezwaar gevoeld; sommigen verklaarden het op prijs te stellen dat zo uitvoerig op de verschillende zaken kon worden ingegaan. De vraaggesprekken werden in overleg met de betrokkenen bij de voorlichter thuis of op het ressortkantoor gevoerd. De gesprekken met de padischuurbeheerders vonden plaats in de padischuur, waarbij de onderzoeker zich een beeld kon vormen van de situatie ter plaatse.

5 Patronen van communicatie en vernieuwing in twee landbouwgebieden

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. Eerst wordt een korte beschrijving van de twee landbouwgebieden gegeven, waar het onderzoek heeft plaats gevonden. Vervolgens wordt aangeduid op welke wijze de verzamelde gegevens zijn geanalyseerd, waarbij de onderzochte variabelen de revue passeren. Hierna volgt de bespreking van de resultaten die betrekking hebben op de communicatiepatronen en vernieuwingstendenzen op kleine rijstbedrijven in West- en Midden-Suriname. Bij deze bespreking komt ook aan de orde in hoeverre de in hoofdstuk vier ontwikkelde hypothesen werden bevestigd of verworpen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvattende beschouwing over de belangrijkste resultaten uit de survey.

De schrijver wijst er nadrukkelijk op dat de gegevens verkregen uit de survey betrekking hebben op het landbouwjaar 1966/'67. In deze periode was de ontwikkeling in de rijstcultuur in West-Suriname goed op gang gekomen, een ontwikkeling die zich in de volgende jaren zou consolideren. Ook in voorlichtingskundig opzicht is er veel veranderd, mede door het landbouwbedrijfsontwikkelingsproject dat vanaf 1969 een nieuwe impuls aan het landbouwonderwijs en de voorlichting zou geven.²⁰ In de meest recente jaren is er opnieuw een grote verandering opgetreden wegens het verkrijgen van de onafhankelijkheid van Suriname. De hieraan voorafgaande migratiebeweging naar Nederland heeft ook voor de bevolkingslandbouw belangrijke gevolgen gehad, die nog niet op hun betekenis geschat kunnen worden.

5.1 De gebieden van onderzoek

De survey onder 304 rijstverbouwende boeren vond plaats in de periode september 1967 – februari 1968 in twee landbouwgebieden in de kustvlakte van Suriname. Deze gebieden zullen voortaan worden aangeduid met *West- en Midden-Suriname*.

5.1.1 West-Suriname

Het eerste gebied betreft *Nickerie*, Suriname's meest westelijke district, begrensd door de Corantijnrivier, die de natuurlijke grens met het naburige Guyana vormt.²¹ Oostwaarts wordt het gebied begrensd door het district Coronie. Landschappelijk gezien tekent zich een typisch poldergebied af, met langgerekte rijstpercelen, de woningen gemarkeerd door kokospalmen en vruchtbomen. In dit homogene kleiareaal met slechts geringe hoogteverschillen is de bevolkingslandbouw gesitueerd. De hoofdplaats Nieuw Nickerie met

20. In het kader van de Nederlandse ontwikkelingshulp aan Suriname is in 1969 een samenwerkingsverband aangegaan tussen de Surinaamse en Nederlandse ministeries van landbouw, waarbij in de jaren zeventig enige projecten zijn uitgevoerd op agrarisch-educatief gebied.

21. Zie kaartblad No. 2 in de map achter in het boek.

ongeveer 7170 inwoners is een belangrijk streekcentrum met vele sociale en economische voorzieningen, waaronder de plaatselijke dienst van LVV. In de onmiddellijke omgeving van de hoofdplaats ligt de (verlaten) suikerplantage Waterloo. De bevolkingspolders worden begrensd door de Corantijn rivier, het Nannibekken en de Nickerie rivier. In het zuid-oosten is het proefbedrijf Prins Bernhardpolder van de Stichting Experimentele Landbouw gelegen. Meer oostwaarts ligt de grote rijstonderneming van de Stichting tot Ontwikkeling van de Machinale Landbouw in Suriname, met de woonkern Wageningen.



Fig. 3. Westelijk poldergebied van Nickerie, met rijstpercelen, polderwegen en lintbebouwing. Copyright C.B.L., schaal 1 : 15.000. Opname 1959.

De bevolkingspolders zijn voorzien van irrigatie- en lozingskanalen, die van het grootste belang zijn voor de ontwikkeling van de natte rijstbouw. Het irrigatiestelsel wordt gevoed door het Nannibekken, een zwampgebied ten zuiden van de polders. Een ander zwampgebied is gelegen tussen de Nickerierivier en de kustlijn; dit zwamp staat onder invloed van het getij van de Atlantische Oceaan, waardoor een weelderige mangrove-vegetatie is ontstaan. Grote open watervlakten als 'Bigi Pan' en de riviermonding van de Nickerie rivier worden bevestigd.

De voornaamste ontsluitingsweg loopt parallel aan de Nickerie rivier; het wegennet van Nieuw Nickerie geeft aansluiting op de polderwegen van de bevolkingspolders. Aan deze meest onverharde wegen zijn de woningen van de landbouwers gelegen, waardoor een lintbebouwing is ontstaan (zie fig. 3). De rijstpercelen, van het opstrekken kaveltype, bevinden zich direct achter de woningen. De veeteelt is in dit district van geringe betekenis; het vee van de boeren wordt bijeen gehouden in twee gemeenschappelijke stalweiden.

Wat de samenstelling van de landbouwbevolking betreft, deze bestaat grotendeels uit Surinamers van Hindostaanse en Javaanse origine. Vertegenwoordigers van de eerste groep wonen in de westelijke en oostelijke polders. Concentraties landbouwers van Javaanse oorsprong treft men aan in de polders van Paradise, Longmay, Karang Anjar en Sidoredjo. De concentratie van Sidoredjo is het gevolg van een maatregel van het koloniale bestuur, waarbij men indertijd Javaanse arbeidscontractanten bijeen liet wonen in 'dorpsgemeenten', die zoveel mogelijk op de hen bekende Javaanse dorpsamenlevingen (dessa's) zouden lijken. Bij de verkaveling van oude plantages door het Gouvernement konden voormalige arbeidscontractanten ongeveer een hectare bevoeid land huren. De Hindostanen hebben er indertijd de voorkeur aan gegeven grotere stukken land in eigendom te krijgen, wat mogelijk was bij regelmatige bebouwing gedurende twee jaar. Dergelijke vrije vestigingspatronen zijn — mede door tussenkomst van Districtscommissarissen — bijvoorbeeld tot stand gekomen in de Boonacker- en van Drimmelpolder. Een betrekkelijk grote concentratie Creoolse Surinamers bevindt zich in Nieuw Nickerie, die daar zijn gevestigd als kleine neringdoenden of werkzaam zijn bij overheidsinstellingen. Zij die nog een landbouwbedrijfje hebben, wonen bijeen in de polders Margarethenburg en Henar.

Wegens zijn uiterst westwaartse ligging is Nickerie tamelijk geïsoleerd van de overige districten van Suriname; de Oost-West verbinding vormt de enige verbindingsweg met de hoofdstad Paramaribo en was tot voor kort in de regentijd slecht berijdbaar. Wellicht heeft dit isolement, gevoegd bij de gerichtheid van de bevolking op de rijstcultuur en de gunstige omstandigheden van deze cultuur, ertoe bijgedragen dat het district zich kenmerkt door een rurale ontwikkeling, die sterk afwijkt van die in de andere districten.

Vormde de aanwezigheid van rijstpolders en een irrigatiestelsel al een gunstige uitgangssituatie voor nieuwe toepassingen in de rijstverbouw, de vestiging van grote gemechaniseerde rijstondernemingen was een verdere impuls tot technologische vernieuwingen in de bevolkingslandbouw. Een eerste aanzet werd hiertoe gegeven door de Nederlandse pionier Van Dijk, die in de jaren dertig een proefbedrijf voor de machinale rijstverbouw had opgezet. In de jaren veertig ontwikkelde het bedrijf zich tot een commerciële onderneming met een rijstpellerij, een importhandel en een service station voor landbouwmachines. De demonstraties, in samenwerking met de landbouwvoorlichtingsdienst, trokken de aandacht van de landbouwers in de omgeving. Bij de import van dieseltrekkers direct na de tweede wereldoorlog gingen enige landbouwers met middel-

grote bedrijven ertoe over zelf machines aan te schaffen voor de grondbewerking, die toentertijd met behulp van ossen werd uitgevoerd.

Waren de verwachtingen over de toepassingsmogelijkheden van de gemechaniseerde rijstverbouw in de bevolkingssector aanvankelijk laag geschat (bijv. Panday, 1959:199), de ontwikkeling in de jaren zestig bleek een periode te zijn waarin de verschillende vernieuwingen in versneld tempo werden toegepast. De aanleg van de Prins Bernhard Polder (500 ha) en het bedrijf van de Stichting tot Ontwikkeling van de Machinale Landbouw in Suriname (9000 ha), die in de jaren vijftig in bedrijf waren genomen, vormden diepte-investeringen die indirect ook de bevolkingslandbouw in Nickerie ten goede zijn gekomen. Vooral het ter beschikking komen van nieuwe rijststrassen (met kortere groeiduur dan de oude rassen) is van groot belang geweest voor deze ontwikkeling. Hierdoor werd namelijk een tweede rijstoogst mogelijk. Nieuwe methoden, zoals het breedwerpig inzaaien van de padi en het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen kwamen geleidelijk in gebruik. De mechanisering in deze sector werd ingezet met de trekker en de dorsmachine, in een latere fase gevolgd door de maaidorser. Sital schat de verkregen produktieverhoging op 60% van de rijstopbrengst op het bestaande landbouwareaal, met inbegrip van de tweede rijstoogst.²²

5.1.2 Midden-Suriname

Het tweede gebied van onderzoek was gesitueerd in Midden-Suriname; het werd gevormd door die gedeelten van de districten Suriname en Commewijne, waar de rijstbouw wordt beoefend.²³

In het district *Suriname* zijn de rijstvelden voornamelijk gelegen in de Uitkijkpolder, het Leidingengebied ten westen van Paramaribo en de gebieden ter weerszijden van het Pad van Wanica en de Weg naar Domburg. In het ritsenlandschap ten zuiden van Paramaribo is de bewoning voornamelijk geconcentreerd op de hoger gelegen zandige ruggen. Hierop worden ook droge gewassen geteeld, afgewisseld met lange perioden van braak. Op de laag gelegen zwampgronden liggen kleine rijstvelden, gemarkeerd door de bekende rechthoekige dijkes. Geheel afhankelijk van de regenval, verbouwt men de rijst eenmaal per jaar. Na de oogst laat men het vee op de braakliggende velden grazen. De ontwatering van het gehele gebied laat veel te wensen over: in de grote regentijd kampen de boeren dikwijls met een teveel aan water op de velden. Het verkavelingsbeeld is weinig overzichtelijk, dit houdt verband met het onvoldoende geregistreerde grondenrechten-systeem.

De voornaamste wegen worden gevormd door de Kwattaweg, de Leysweg, het Pad van Wanica en de Weg naar Domburg. Talrijke smalle zijwegen doorsnijden het gebied en geven toegang tot de landbouwperceeltjes. Deze wegen geven alle aansluiting op het wegnnet van Paramaribo.

Naar ligging en voorzieningenpeil neemt de stad een dominerende plaats in ten opzichte van het omringende landbouwgebied. Alle departementen en overheidsdiensten

22. Mondelinge mededeling, gebaseerd op het door hem in Nickerie verzamelde materiaal in de periode 1967/'68 t/m 1969/'70.

23. Zie kaartblad No. 1 achter in het boek.

zijn daar gevestigd. Ook zijn de handel en het bankwezen er geconcentreerd. Verder vormt Paramaribo het politieke centrum van Suriname; de politieke partijen en het vakbondswezen hebben er hun hoofdkwartier. De stad met 113.000 inwoners is het belangrijkste afzetgebied voor de binnenlandse produkten, zoals is waar te nemen aan de bevoorrading van de centrale markt. Ook voor de verwerking van de agrarische produkten is men op Paramaribo aangewezen, bijv. bij de melkcentrale. De verhandeling en verscheping van meer duurzame produkten als rijst, copra, palmolie, citrus en aardvruchten vinden eveneens in Paramaribo plaats.

Het district *Commewijne* ligt aan de rechteroever van de Suriname rivier. Dit is het gebied waar de plantagelandbouw zich het langst staande heeft gehouden. Oude sluizen, overwoekerde plantbedden, dammen en trenzen vormen thans restanten van de eens welvarende plantages. Aan de samenvloeiing van de Commewijne rivier en de Suriname rivier is het fort Nieuw Amsterdam gelegen, nu openluchtmuseum, waar ook het bestuursapparaat van het district is gevestigd. Een van de weinige wegen die het district rijk is, voert van Meerzorg naar Nieuw Amsterdam en Alkmaar; het hoekige tracé volgt de oude voordammen der plantages. De veel recentere Oost-West verbinding naar Moengo en Albina vertoont daarentegen een rechte lijnig verloop. Aansluiting op het nabijgelegen Paramaribo wordt verzorgd door een veerdienst en talrijke motorkorjalen.

De suikeronderneming Mariënborg, verkregen uit de samenvoeging van een vijftal plantages, vormt de belangrijkste bron van werkgelegenheid in het district (ca. 1300 werknemers). In de 'Kampong' en in de nederzetting Tamanredjo zijn de meeste arbeiders, grotendeels van Javaanse origine, gehuisvest. Ook wonen enige arbeiders verspreid op een aantal oude plantages aan de rechteroever van de Commewijne, die indertijd zijn aangewezen als vestigingsplaatsen. Kleine landbouwpercelen leveren wat rijst, groenten en vruchten, hoofdzakelijk bestemd voor eigen gebruik. De zwampen in de buurt van de vestigingsplaatsen worden vooral in de lange droge periode bevestigd. De bevolkingslandbouw wordt hier, sterker dan in de andere districten gekarakteriseerd door part-time farming. De opbrengsten zijn laag wegens de betrekkelijk lage vruchtbaarheid van de bodem, veroorzaakt door langdurige bebouwing, — zonder toevoeging van meststoffen —, en verzilting (vooral aan de rechteroever van de Commewijne). Verder heeft men tijdens de regenperioden met wateroverlast te kampen, daar de aanwezige hoofdlozingen niet voldoende worden onderhouden.

De zeer kleine omvang van de bedrijven en het teruglopen van de plantages dragen bij tot het probleem van de open en verborgen werkloosheid in het district. In vroeger jaren vormden de plantages een belangrijk werkterrein; vooral tijdens de oogsttijd konden vele seizoenarbeiders worden geplaatst. Met het afnemen van het aantal grote citrusondernemingen is deze mogelijkheid tot bijverdiensten sterk teruggelopen. Andere mogelijkheden, buiten het werk op het eigen landbouwperceel en wat losse arbeid bij de overheid en bij andere landbouwers, zijn er in het district vrijwel niet. Vooral voor de jongeren heeft het district zowel naar werk- als woonomstandigheden zeer weinig te bieden. Het nabijgelegen Paramaribo oefent in dit opzicht, ook op onderwijsgebied, een grote aantrekkingskracht op hen uit.

5.2 Analyse van onderzochte variabelen

De uit de survey verkregen gegevens werden geanalyseerd met behulp van de clusteranalyse. Doel van deze methode is te komen tot een a posteriori overzichtelijke groepering variabelen, waarbij groepen (clusters) worden gevormd van onderling sterk correlerende variabelen. Door middel van deze analyse kan op tamelijk eenvoudige wijze een duidelijk beeld worden verkregen van de structuur van het stelsel van correlerende variabelen (Swanborn, 1971:129, 130). In vergelijking tot de componenten-analyse en factor-analyse wordt van deze methode betrekkelijk weinig gebruik gemaakt. Hij sluit echter goed aan bij het doel van het onderzoek de verschillende variabelen in hun onderlinge samenhang te belichten. In tegenstelling tot de gebruikelijke analyse van onafhankelijke en afhankelijke variabelen wordt hier de structuur van het complete stel variabelen geanalyseerd. Er wordt op deze wijze een goed overzicht verkregen van mogelijke samenhangen van optredende variabelen. In mindere mate wordt betekenis toegekend aan het significantieniveau per tweetal variabelen.

Bij het uitvoeren van de analyse werd om redenen van overzichtelijkheid en vereenvoudiging besloten de oorspronkelijke geografische tweedeling binnen het onderzoeksgebied van Midden-Suriname op te heffen. Aangezien gestratificeerd was naar geografisch gebied is de steekproefgrootte ($n = 204$) van dit gebied aanzienlijk groter dan dat van West-Suriname ($n = 100$).²⁴

De clusters van variabelen zijn in correlatiematrices door omlijning herkenbaar gemaakt (zie tabel 7 en 8, los achterin het boek). De correlatie-coëfficiënten beneden de grenswaarde van $\chi = 15$ zijn ter wille van de overzichtelijkheid uit de matrices verwijderd. Bij deze methode blijft materiaal behouden, dat op zichzelf te verwaarlozen zou zijn, maar in combinatie met andere variabelen nog interessante gezichtspunten kan opleveren. Enige opmerkingen over de bewerkingen bij de clusteranalyse zijn opgenomen in bijlage 5.

Bij de interpretatie wordt gebruik gemaakt van gegevens verkregen uit aanvullende vraaggesprekken met de landbouwers en uit waarnemingen in het veld.

5.3 Communicatie en vernieuwingstendenzen in West-Suriname

5.3.1 Contactvariabelen en attitudes

Bij de beschouwing van de gegevens die betrekking hebben op West-Suriname richten we de aandacht eerst op de cluster van variabelen, die zich in de top van de correlatiematrix bevinden (zie tabel 7). De kern van deze cluster wordt gevormd door twee contactvariabelen (bekendheid met voorlichters [nr. 3] en bezoek aan padischoor [nr. 4]) en twee attitude-variabelen (beeld van het voorlichtingswerk [nr. 1] en wensen op het gebied van de voorlichting [nr. 2]), die in hoge mate met elkaar correleren. Met deze kern blijkt een tamelijk groot aantal variabelen van dezelfde dimensies (te weten contact-variabelen en attitude-variabelen) samen te hangen, waarbij zich tevens enige variabelen van sociaal-culturele aard hebben gevoegd [nr. 10 en 11].²⁵

24. De effectieve steekproefomvang zou gezocht moeten worden ergens tussen het aantal strata en de uiteindelijke steekproefomvang.

25. De nummers verwijzen naar de corresponderende variabelen in tabel 7.

De mate waarin de landbouwers bekend waren met de voorlichters [nr. 3] en het beeld dat zij zich hadden gevormd van het algemene voorlichtingswerk [nr. 2] bleken sterk met elkaar te correleren ($\chi = 55$). Degenen die meer dan drie voorlichters bij naam kenden, waren goed op de hoogte van hun werkzaamheden. Gevraagd naar de aard van het voorlichtingswerk brachten de meeste boeren (42%) dit in verband met het verstrekken van landbouwbenodigdheden en het uitvoeren van controles op de stand van het gewas. Het is opvallend dat slechts 11% van de boeren het werk van de voorlichters in verband brachten met de voorlichting, in de zin van het geven van inlichtingen en adviezen. Dit beeld blijkt overigens in hoge mate overeen te komen met de informatie die de voorlichters zelf gaven over de aard van hun werkzaamheden (zie hoofdstuk 6).

Daar tijdens de interviews gevraagd werd de voorlichters die men kende bij naam te noemen, werd tegelijkertijd een indruk verkregen over de categorie voorlichters waarmee men het best bekend was. Dit bleek de categorie van de hoofdvoorlieden te zijn; het ging vooral om degenen die tenminste 10 jaren in een rayon werkzaam waren en soms de functie van rayonassistent vervulden, zonder daar de aanstelling (en salariëring) voor te hebben. Dit personeel is afkomstig uit de landbouwstreek zelf, heeft meestal een perceel landbouwgrond en woont tussen de andere landbouwers. De beheerders van de padischuren waren ook algemeen bekend. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de meeste landbouwers daar de benodigde zaaipadi, kunstmest en bestrijdingsmiddelen komen kopen, waarbij zij in contact komen met de beheerder. Wat de bekendheid met de ressortleider betreft, waren er aanzienlijke verschillen tussen de oostelijke en westelijke polders. De grotere bekendheid van boeren uit de westelijke polders met de ressortleider staat waarschijnlijk in verband met de nabijheid van het ressortkantoor in Nieuw Nickerie; de oostelijke polders liggen verder weg. Opvallend was de zeer geringe bekendheid met de twee sub-ressortleiders, die slechts door enkele boeren werden genoemd. De onduidelijke taken en de frequent optredende overplaatsing van deze functionarissen zullen daarbij een rol hebben gespeeld.

De landbouwers die betrekkelijk veel voorlichters bij naam kenden, hadden de meest uitgesproken wensen op het gebied van de voorlichting ($\chi = 43$). Deze hadden speciaal betrekking op duidelijke inlichtingen over de moderne rijstverbouw: groeiduur en andere eigenschappen van nieuwe rijstrassen, directe inzaaimethode ("broadcast") en bemesting. Ook had men behoefte aan adviezen over de juiste toepassing van bestrijdingsmiddelen tegen insectenplagen en onkruidvorming op de rijstvelden. Verder had men wensen van meer algemene aard: verbeteringen aan de irrigatie- en loosleidingen en een juistere verdeling van het beschikbare irrigatiewater. Deze wensen liggen weliswaar niet direct op het voorlichtingsterrein, maar houden verband met een speciale taak van de landbouwvoorlichtingsdienst, die in overleg met de bestuursdienst (Binnenlandse Zaken) toezicht houdt op de verdeling van het water. Andere wensen hadden betrekking op de uitgifte van landbouwpercelen, de verstrekking van zaaizaad en landbouwmiddelen, het egaliseren van rijstvelden en het verstrekken van landbouwkredieten. Het is opvallend dat opmerkingen over een betere prijsafpraak voor de padi en de afzet er van achterwege bleven. Deze zouden eerst in het begin van de jaren zeventig een knelpunt vormen, met het beschikbaar komen van grotere hoeveelheden padi door meer-opbrengsten per hectare cultuuroppervlak. Hierbij kwam dat het gebrek aan voldoende drogerscapaciteit in het district een ongunstige invloed had op de kwaliteit van de geoogste padi, waardoor de plaatselijke opkopers geneigd waren de padi tegen betrekkelijk lage prijzen af te nemen.

Het is opmerkelijk dat al deze wensen betrekking hadden op zeer concrete verbeteringen van voorzieningen, die direct verband houden met de moderne rijstverbouw. Foster (1966:139) wijst in dit opzicht op de behoefte van kleine boeren aan zeer concrete zaken en diensten, terwijl zij minder belangstelling zouden hebben voor landbouwkundige adviezen van abstracte aard. Uit het specifieke vragenpakket blijkt overigens ook, dat de tot nu toe gegeven voorlichting weinig was afgestemd op de behoeften van de landbouwbevolking. Aan de andere kant moet worden opgemerkt, dat men met betrekking tot sommige wensen, zoals de landuitgifte en de egalisatie van de rijstvelden, wel eens te grote verwachtingen had over de rol van LVV. Tijdens de interviews maakte men dikwijls opmerkingen als 'Lantie (de overheid) moet ons helpen'. Dit verwachtingspatroon sluit overigens goed aan op de tamelijk optimistische uitspraken die dezelfde categorie boeren deed over de toekomst van hun landbouwbedrijf. Er treden namelijk hoge correlatiewaarden op tussen de toekomstverwachtingen en de attitudes ten opzichte van de voorlichting. Wel moeten we in dit verband wijzen op de neiging van vele respondenten zich in positieve zin uit te laten, omdat dit hun eigen positie nooit kan schaden. Ook zijn we geneigd deze uitspraken en het verwachtingsniveau in verband te brengen met de gunstige omstandigheden van de rijstverbouw ten tijde van het onderzoek.

Degenen die specifieke wensen op het gebied van de voorlichting hadden, bleken ook duidelijke voorkeuren te hebben over de wijze waarop de voorlichting gegeven zou moeten worden. Ruim de helft van de boeren (54%) bleek een sterke voorkeur voor het bedrijfsbezoek te hebben. Bij een dergelijk bezoek kan men immers over concrete zaken van het eigen bedrijf of bedrijfsonderdeel praten. De landbouwdemonstratie is daarentegen niet direct op het bedrijf van iedere deelnemer afzonderlijk gericht en vraagt om abstractievermogen. In het algemeen kan men zich echter nog moeilijk losmaken van het eigen bedrijf met zijn speciale omstandigheden. Ook is men tot nog toe maar weinig in aanraking gekomen met deze wijze van voorlichting. Verder sluit deze wijze van voorlichting in groepsverband niet zo goed aan bij de sterk individualistische inslag van de Surinaamse landbouwers. Tijdens de oriënterende interviews was reeds gebleken dat de boeren behoefte hadden aan éénduidige adviezen; zij hadden geen belangstelling voor alternatieve adviezen, waaruit een keuze gemaakt moest worden. Dit wijst in de richting van een directieve benadering vanuit de voorlichting, die aansluiting gaf op hun situatie. Verder had bijna 70% van de boeren een voorkeur voor een voorlichter afkomstig uit het (eigen) district. Degenen die dit minder belangrijk vonden, of zelfs de voorkeur gaven aan iemand uit de stad, voegden hier wel aan toe 'dat zij dan veel van de landbouw af zouden moeten weten'.

Interessant zijn de zogenaamde meervoudige antwoorden die door een aantal boeren werden gegeven. Deze boeren bleken namelijk een voorkeur te hebben voor een combinatie van voorlichtingsactiviteiten. Dit verdient bijzondere aandacht, daar een dergelijke combinatie voorlichting-technisch gezien de beste kansen biedt op het behalen van resultaten. Het waren voornamelijk landbouwers met bedrijven van 8–20 ha die deze wens naar voren brachten. Zij waren door hun veelvuldiger contact met de voorlichting ook meer op de hoogte van de verschillende mogelijkheden. Het grootste deel van degenen, die niet wisten welke voorlichtingsmethode te kiezen, bestond uit overwegend kleine landbouwers (1–2 ha).

Bij een nadere beschouwing van de data-matrix treden tamelijk sterke correlaties op tussen kennisvariabelen [nrs. 6 en 7] en de contactvariabelen nrs. 3 en 4 ($X = 35, 29, 34$

en 28). Landbouwers die veelvuldig in contact waren gekomen met de voorlichtingsdienst drukten zich tamelijk positief uit over de kennis die zij via de voorlichters hadden verworven. Zij bleken bijvoorbeeld niet alleen redelijk goed op de hoogte gebracht te zijn van nieuwe toepassingen bij de rijstverbouw, maar ook op het gebied van andere gewassen. In de meeste gevallen betrof het inlichtingen over de toepassing van nieuwe rijstrassen, die tijdens het bezoek aan de padischuur werden verkregen. Ook bleek men redelijk goed op de hoogte te zijn van de geldende kwaliteitseisen voor de geoogste padi, zoals het breukpercentage en de zuiverheid (geen wankleur, rode padikorrels en vreemde bestanddelen). In mindere mate was men op de hoogte gebracht van de toediening van kunstmest en bestrijdingsmiddelen, belangrijke produktiemiddelen bij de verbouw van nieuwe rijstrassen.

Omgekeerd hadden landbouwers met weinig contactrelaties met voorlichters zelden duidelijke ideeën over de moderne rijstteelt. Degenen die zelf toch met een nieuw rijstras experimenteerden, hadden rondgekeken bij andere bedrijven of hadden iets van een buurman gehoord. Dezelfde landbouwers konden zich moeilijk een voorstelling maken over het werk van de voorlichtingsdienst; zij maakten opmerkingen als 'we weten niet wat LVV doet'. Hiermee ging gepaard dat zij geen bepaalde wensen ten aanzien van de voorlichting naar voren konden brengen.

We concluderen dat het voorstellingsvermogen van de landbouwers over het voorlichtingswerk in sterke mate blijkt samen te hangen met het al of niet hebben van contacten en ervaringen met de voorlichtinggevende instantie.

5.3.2 Etnische achtergrond

Bij de opzet van het onderzoek werd verondersteld, dat de etnische herkomst van de landbouwers een belangrijke rol zou spelen in het communicatieproces. De eerste cluster van de matrix blijkt deze factor [nr. 10] te bevatten, die enige significante samenhangen met andere variabelen vertoont. De correlatie van deze factor met variabelen als de bekendheid met de voorlichters (nr. 3, $X = 33$), het bezoek aan de padischuur (nr. 4, $X = 31$), het beeld van het voorlichtingswerk (nr. 2, $X = 40$) en de wensen op het gebied van de voorlichting (nr. 1, $X = 57$) wijzen op duidelijk significante samenhangen. Uit deze correlaties blijkt dat landbouwers van Hindostaanse origine meer van de voorlichting afweten en vaker in de padischuur komen dan landbouwers van Javaanse herkomst.

Ook de uitkomsten van de enkelvoudige tabelleringswijzen wijzen op een duidelijk verschil van de mate waarin de twee bevolkingsgroepen van de diensten van LVV gebruik maakten: 60% van de landbouwers van Hindostaanse landaard had in de periode van een jaar een van de instellingen van de voorlichtingsdienst bezocht, tegen 35% van landbouwers van Javaanse origine. In deze resultaten menen wij bevestigingen te vinden voor de hypothese (H-1), dat *Surinaamse landbouwers behorend tot de Hindostaanse bevolkingsgroep frequenter in contact treden met de landbouwvoorlichting dan Surinaamse landbouwers van Javaanse herkomst.*

Het verschil tussen vertegenwoordigers van de twee bevolkingsgroepen bij het leggen van contacten dient in de eerste plaats geïnterpreteerd te worden als gevolg van de bijzondere samenstelling van de plaatselijke voorlichtingsdienst. Van de negen voorlichters van de midden-categorie (rayon-assistenten en hoofdvoorlieden met een speciale taak) behoorden namelijk acht tot de Hindostaanse bevolkingsgroep. Eén Javaanse voorlichter

had tot taak de Javaanse landbouwers in de oostelijke polders voor te lichten. De Javanen in de westelijke polders waren aangewezen op Hindostaans sprekende voorlichters, wat vooral voor de oudere boeren een belemmering vormde (taalbarrière). De getalsverhouding binnen de voorlichtingsdienst wijst er overigens op, dat de Hindostanen met meer succes hebben weten door te dringen tot deze overheidsinstantie dan de Javanen. Mogelijk komt dit mede door politieke invloeden bij het gevoerde personeelsbeleid.

Het is echter ook mogelijk deze variatie in communicatiegeneigdheid te interpreteren als een specifiek verschijnsel van de bijzondere samenstelling van de Surinaamse samenleving. Een nadere bespreking van dit verschijnsel volgt in de analyse van de situatie in Midden-Suriname.

Wat het toepassen van vernieuwingen betreft treedt er geen significante correlatie op tussen het gebruik van een nieuw rijstras en de etnische herkomst van de toepasser. Waarnemingen in het veld bevestigden dit: er waren geen noemenswaardige verschillen in de wijze waarop Hindostanen en Javanen nieuwe rijstrassen verbouwden, onder gelijke omstandigheden. Ook Sital (1969) constateerde tijdens zijn bedrijfseconomisch onderzoek in Nickerie geen noemenswaardige verschillen in de verbouw van nieuwe rijstrassen op bedrijven van Hindostaanse en Javaanse landbouwers in de grootteklassen 1-2 en 4-6 hectare. Het is interessant te concluderen, dat ondanks hun geringe contacten met de voorlichtingsdienst de Javaanse landbouwers blijkbaar even vernieuwingsgezind zijn als de Hindostanen. Bij navraag bleek, dat de Javanen onderling geneigd zijn nieuwe kennis uit te wisselen. Het interne communicatie-netwerk functioneert bij hen blijkbaar goed.

Uit de gegevens over de contacten van de landbouwers met overheidsfunctionarissen die belast zijn met toezicht op het waterbeheer, is af te leiden dat vooral degenen van Hindostaanse origine meer geneigd zijn deze contacten op te nemen (nrs. 10 en 15, $\chi = 34$). Hetzelfde geldt ten aanzien van het luisteren naar het landbouwnieuws (nrs. 10 en 14, $\chi = 33$). Bij een nadere interpretatie van dit verschil in communicatiegedrag moeten we naast het feit dat Hindostanen gemakkelijk contacten leggen met dienstverlenende instanties ook naar andere verbanden zoeken. Het blijkt namelijk dat de bestuursdienst uit een tamelijk groot aantal personen van Hindostaanse afkomst bestaat. Het is voor de boeren dan ook gemakkelijker zich tot personen van eigen landaard te wenden, daar zij zich in dezelfde taal kunnen uitdrukken. Wat de plaatselijke radiouitzendingen betreft, deze dragen een uitgesproken Hindostaans karakter, vooral wat de muziekprogramma's betreft. Het plaatselijk landbouwnieuws wordt ook grotendeels in het Hindostaans uitgezonden, wat begrijpelijk maakt dat de Javanen daar niet bij voorbaat op afstemmen; niet één van de Javaanse respondenten had in het afgelopen jaar naar dit nieuws geluisterd.

5.3.3 Ontvangen bedrijfsbezoek

Het bedrijfsbezoek geldt als een van de voornaamste wijzen waarop de voorlichting gegeven kan worden. Alhoewel het een betrekkelijk kostbare methode is, is deze bij een aantal voorlichtingsdiensten toch de meest gebruikelijke. Van den Ban (1974:138) noemt als voornaamste reden hiervoor, dat individuele gesprekken, mits goed gevoerd, de beste methode vormen om cliënten te helpen bij het nemen van beslissingen. Tijdens zijn bezoek kan de voorlichter zich op de hoogte stellen van de toestand van het bedrijf; door het persoonlijk contact raakt hij ook bekend met de boer. Verder kan hij hem

Tabel 9. Ontvangen bedrijfsbezoek naar bedrijfsgrootte (n = 100).¹

	1-2 ha (%)	4-6 ha (%)	8-20 ha (%)	Totaal
Bezoek ontvangen	35 (14)	39 (13)	70 (19)	(46)
Geen bezoek	65 (26)	61 (20)	30 (8)	(54)
(Aantal bedrijven)	100 (40)	100 (33)	100 (27)	(100)

1. Samenvoeging van de bedrijfsgrootteklassen 1-2 ha en 4-6 ha tegenover bedrijfsgrootteklasse 8-20 ha levert een 2×2 tabel met $\chi^2 = 8,84$; $P < 0,0025$ (eenzijdig).

specifieke inlichtingen verschaffen die van nut zijn bij het type bedrijf. Van zijn kant kan de boer ook om bepaalde inlichtingen vragen, zodat de voorlichter op de behoeften van zijn cliënt kan inspelen. Op zijn beurt kan dit leiden tot een zeker vertrouwen in de voorlichter. Het effect van dergelijke bezoeken hangt voor een groot deel af van de aard van het bezoek en de bereidheid (en mogelijkheid) van de boer het gegeven advies op te volgen. Ook speelt de vakbekwaamheid en directiviteit van de voorlichter een grote rol.

Uit de vraaggesprekken kwam naar voren dat ruim 45% van de landbouwers in de periode van een jaar één of meer bezoeken van een voorlichter had ontvangen. Tabel 9 geeft een overzicht van de ontvangen bezoeken per bedrijfsgrootte. De tamelijk hoge percentages van boeren die een bezoek ontvangen hebben, brengen we in verband met de hoge bezettingsgraad van voorlichters (1 op ongeveer 350 boeren).

Getoetst aan de resultaten van de survey kunnen we stellen, dat deze een bevestiging inhouden van de hypothese (H-3) dat *landbouwers met grote bedrijven meer bezoek ontvangen van de landbouwvoorlichters dan kleine landbouwers*. Een nadere inspectie van tabel 9 brengt aan het licht dat de hypothese ook geldig is voor het verschil in ontvangen bedrijfsbezoek tussen boeren met grote (8-20 ha) en middelgrote bedrijven (4-6 ha). Voor een verklaring van het aangetoonde verschil willen we in de eerste plaats wijzen op de aard van het afgelegde bezoek aan de bedrijven. Aangezien de voorlichters dikwijls bezoeken afleggen om gegevens te verzamelen voor de landbouwstatistiek, worden de grote bedrijven meer bezocht, daar deze betrekkelijk grote verschillen te zien geven. Deze houden hoofdzakelijk verband met optredende schommelingen door zich wijzigende huur- en pachtverhoudingen. Een andere, hypothetische verklaring is te zoeken in de omstandigheid dat grote boeren meer geneigd zijn advies te vragen, waardoor het bezoek van voorlichters aan hun bedrijven gestimuleerd zou worden. Op grond van nadere inlichtingen van boeren en voorlichters achten wij deze mogelijkheid tamelijk klein.

Het feit dat men al of niet een bezoek van een voorlichter heeft ontvangen, zegt overigens nog niets over de aard van het bezoek. Men zou op grond van bovenstaande gegevens kunnen concluderen, dat de bezoeken werden gebracht voor specifieke voorlichtingsdoeleinden. Bij de vraag naar de aard van het ontvangen bezoek verklaarde ruim de helft van de geïnterviewden, dat dit in verband stond met een opname van gegevens over het bedrijf. Hierbij ging het meestal om het verrichten van proefsnitten (voor een schatting van de oogst) en het uitvoeren van areaalopnamen. Ook kwamen de voorlichters wel naar de stand van de gewassen kijken, zonder dat zij daarbij enige inlichtingen verstrekten. Slechts in enkele gevallen werd een bezoek ontvangen in verband met het optreden van insectenplagen; dit werd dan gecombineerd met het geven van inlichtingen over de bestrijdingswijze ervan.

Er blijkt geen relatie te bestaan tussen het ontvangen bedrijfsbezoek en de aan LVV gebrachte bezoeken. Er bestond dan ook geen duidelijk wederkerig verband tussen deze bezoeken: bijna de helft van degenen die LVV hadden bezocht, had geen tegenbezoek van een voorlichter ontvangen. Wel moet hierbij worden opgemerkt, dat bij het aan LVV gebrachte bezoek niet uitdrukkelijk om een bedrijfsbezoek was gevraagd. Ook de aard van het gebrachte bezoek — het ging meestal om het kopen van zaaipadi en bestrijdingsmiddelen — werkte een tegenbezoek niet in de hand.

5.3.4 Bedrijfsfactoren

De kern van de tweede cluster in de matrix bestaat geheel uit factoren van bedrijfs-economische aard: de bedrijfsgrootte [nr. 18], het bezit van een trekker [nr. 17] en dat van een dorsmachine [nr. 19]. Deze factoren geven een indicatie van het aanwezige bedrijfskapitaal van de boeren. Significante correlaties treden op tussen de bedrijfsgrootte en het trekkerbezit (nrs. 18 en 17, $X = 40$), zo ook tussen de bedrijfsgrootte en het bezit van een dorsmachine (nrs. 18 en 19, $X = 59$). Veel betekenis dient te worden toegekend aan deze bedrijfsfactoren daar zij een gunstige combinatie vormen voor het overgaan tot een moderne bedrijfsvoering (Mellor, 1966:178). Het toepassen van een aantal vernieuwingen vereist immers dat men over enige kapitaalgoederen beschikt, waardoor men tijdig de diverse maatregelen kan nemen, bijvoorbeeld bij de gemechaniseerde grondbewerking, de verzorging van het gewas en de oogstwerkzaamheden. Landbouwers met grote bedrijven verkeren in dit opzicht in een gunstiger positie dan kleine boeren.

Van de drie bedrijfsfactoren verdient die van de bedrijfsgrootte [nr. 18] onze speciale aandacht, daar deze een belangrijk gegeven vormt voor onze hypothesen. Wat het aantal 'actieve' (van de boeren uitgaande) contacten betreft, levert deze factor de volgende correlaties op: bezoekt padischuur (nr. 4, $X = 23$), betreft zaaipadi (nr. 8, $X = 26$), bezoekt rijstonderneming (nr. 20, $X = 23$) en luistert naar landbouwnieuws (nr. 13, $X = 20$). Met betrekking tot de 'passieve' contacten zijn er correlaties met het ontvangen bedrijfsbezoek (nr. 16, $X = 16$) en het ontvangen voorlichtingsboekje (nr. 22, $X = 20$). Deze reeks correlaties wijst erop, dat landbouwers met grote bedrijven over meer contactrelaties beschikken — zowel in actieve als in passieve zin — dan landbouwers met kleine bedrijven. Hoewel hierbij kan worden opgemerkt dat het hier correlatiewaarden betreft van betrekkelijk laag niveau, levert het materiaal in zijn geheel een bevestiging voor de hypothese (H-2): *landbouwers met grote bedrijven (8–20 ha) maken meer gebruik van informatiebronnen dan landbouwers met kleine bedrijven (1–2 ha)*. Deze conclusie sluit overigens goed aan op het theoretische denkbeeld van Sjoberg (1973) dat personen van betrekkelijk hoge sociaal-economische status beter zijn toegerust op hun contactrelaties met de buitenwereld dan personen van betrekkelijk lage status.

Terugkerende naar de data-matrix merken we op, dat in de tweede cluster van variabelen de bedrijfsfactoren samenhang vertonen met een vijftal indicatoren van de sociaal-economische status van de landbouwers, zoals het bezit aan vee (nr. 23) en de wijze van huisvesting (nr. 25). Deze samenhang is niet verwonderlijk, aangezien de bedrijfsfactoren zelf ook opgevat kunnen worden als indicatoren voor de status van de boeren als agrariër. Dit is bijvoorbeeld het geval met het trekkerbezit, dat voor Nickeriaanse landbouwers een onmiskenbaar statusverhogende functie heeft. Van landbouwkundige zijde wordt erop gewezen, dat gezien de tamelijk geringe omvang van de landbouw-

percelen in verhouding te zware landbouwmachines in gebruik zijn. Hoe dit ook zij, de meeste landbouwers geven de voorkeur aan zware trekkers met een groot motorvermogen (tenminste 35 pk).

5.3.5 Bezoek aan grote rijstondernemingen

De bedrijfsfactoren [nrs. 17, 18 en 19] blijken te correleren met het bezoek aan grote rijstondernemingen in Nickerie (nr. 20; $X = 36, 20$ en 28). Uit de vraaggesprekken bleek, dat bijna een derde van alle landbouwers — voornamelijk de middelgrote en grote boeren — in de periode van onderzoek naar een van die ondernemingen was geweest om zich op de hoogte te stellen van de daar toegepaste methoden bij de machinale rijstverbouw. Vooral de Prins Bernhardpolder trok belangstelling, onder meer door de gunstige ligging ten opzichte van de bevolkingspolders. Daar kon men in de planttijd ook zaaipadi kopen indien de voorraad van de padischuren niet toereikend was. Tijdens zo'n bezoek werd er wel eens een praatje met een personeelslid gemaakt. Op grond van de door sommige respondenten gemaakte positieve opmerkingen en enige waarnemingen ter plaatse zijn wij geneigd veel betekenis toe te schrijven aan de invloed van dergelijke bezoeken. Zij bieden namelijk de gunstige combinatie van het waarnemen van een bepaalde methode, het voeren van een gesprek met iemand die behoorlijk op de hoogte is en eventueel de aankoop van het benodigde zaaizaad. In dit opzicht wordt het demonstratie-effect van grote rijstondernemingen vergroot, al moet hierbij worden aangetekend, dat deze het niet tot hun taak rekenden doelbewuste voorlichting aan omwonende landbouwers te verzorgen.

Ook hechtte men veel waarde aan de ervaringen van bedrijfsleiders van de zogenaamde middenstandsbedrijven van 24 ha in de directe omgeving van de rijstonderneming 'Wageningen' (SML). Deze personen genieten een groot prestige onder de landbouwers. In sociaal opzicht staan zij tamelijk dicht bij hen, doordat zij zelf zijn voortgekomen uit de kleinlandbouwersstand. Het feit dat zij zijn opgeklommen en nu over grote bedrijven beschikken draagt bij tot hun hoge status. Aan hun uitspraken wordt dan ook veel gewicht toegekend. Daarbij komt, dat zij door hun opleiding bij de SML en hun ervaring met moderne rijstbouwmethoden als geloofwaardige informanten worden gezien. Tot een goede informatieuitwisseling draagt bij, dat de contacten op bekend terrein plaatsvinden: de middenstandsboeren gaan namelijk dikwijls naar Nieuw Nickerie voor het doen van inkoop, waarbij zij dan meestal hun familieleden en bekenden in de bevolkingspolder opzoeken.

5.3.6 Achtergrondvariabelen

De derde cluster omvat enige achtergrondvariabelen, zoals leeftijd, aantal jaren bedrijfshoofd en nevenberoep. Deze variabelen vertonen weinig samenhang met andere variabelen in de matrix. In dit opzicht is het opmerkelijk dat de schoolopleiding zeer zwakke bindingen vertoont met andere variabelen. Uit het overzichtswerk van Rogers & Shoemaker (1971:352 e.v.) blijkt namelijk dat de meeste innovatie-onderzoekingen wel een duidelijke samenhang aantonen tussen de schoolopleiding en de adoptie-index. Deze uitkomsten betreffen onderzoekingen uitgevoerd in geïndustrialiseerde- en ontwikkelingslanden. Het is echter de vraag of dit in zijn algemeenheid geldt. In Suriname hebben bijvoorbeeld vele landbouwers de lagere school slechts gedeeltelijk doorlopen; boeren met

een voortgezette schoolopleiding behoren tot de hoge uitzondering. In het onderzoek is dan ook alleen gebruik gemaakt van de tweedeling: gehele, geen of slechts gedeeltelijke lagere schoolopleiding. Wel moet in dit verband worden opgemerkt, dat oudere zoons met een volledige schoolopleiding dikwijls een belangrijke stem hebben bij het nemen van beslissingen op het bedrijf. Deze factor is in deze studie niet verder onderzocht.

Ook wordt in het algemeen aan de landbouw een geringe status toegekend. Tijdens de interviews gaven bijvoorbeeld bijna alle boeren te kennen dat zij hoopten dat hun zoons met enige aanleg een betrekking buiten de landbouw zouden vinden. Het voortgezet onderwijs wordt meestal aangegrepen als een mogelijkheid om de landbouw te verlaten. Een verdere bespreking van dit verschijnsel volgt in het hoofdstukgedeelte over Midden-Suriname.

5.3.7 Toepassing van een nieuw rijstras

De belangrijkste vernieuwing in de rijstcultuur – het gebruik van nieuwe, hoogwaardige rijstrassen met een korte groeidiur – is reeds eerder ter sprake gekomen, toen werd aangetoond dat er geen duidelijk verschil was tussen de categorieën landbouwers naar hun etnische herkomst. We willen nu op enkele andere aspecten ingaan, waarna een bespreking volgt van de overige moderne toepassingen in de rijstcultuur.

Het is opvallend dat de clusteranalyse geen significant verband oplevert tussen het gebruik van een nieuw rijstras en de grootte van het bedrijf. In ongeveer tweederde van de innovatieonderzoekingen is een dergelijk verband immers aangetoond (Rogers & Shoemaker, 1971). Dit ligt voor de hand: boeren met grote bedrijven verkeren in het algemeen in een betere positie vernieuwingen toe te passen dan kleine boeren, daar de eersten in het algemeen een groter risico kunnen dragen dan laatstgenoemden. Gezien dit onverwachte resultaat hebben we dit verschijnsel in tabel 10 nader geanalyseerd. Daaruit blijkt dat een veel hoger percentage grote bedrijven was overgegaan tot het verbouwen van nieuwe rassen (naast de oude) dan kleine en middelgrote bedrijven (78% respectievelijk 38% en 33%). De ontbrekende correlatie-coëfficiënt in de data-matrix schrijven wij toe aan de bij de clusteranalyse gehanteerde tweedeling in bedrijfsgrootteklassen, waarbij de middelgrote en grote bedrijven tesamen zijn genomen. Overigens is het geringe verschil tussen de gebruikers van nieuwe rassen op middelgrote en kleine bedrijven niet erg duidelijk. Wel hebben we de indruk, dat landbouwers met kleine bedrijven niet voldoende land hebben om de nieuwe rassen eerst op hun waarde te beproeven.

Tabel 10. Bedrijven naar rijstras en bedrijfsgrootte (n = 100).¹

	1–2 ha (%)	4–6 ha (%)	8–20 ha (%)	Totaal
Nieuwe en oude rassen	38 (15)	33 (12)	78 (21)	(48)
Oude rassen	62 (25)	67 (21)	22 (6)	(52)
(Aantal bedrijven)	100 (40)	100 (33)	100 (27)	(100)

1. Samenvoeging van de bedrijfsgrootteklassen 1–2 ha en 4–6 ha tegenover bedrijfsgrootteklasse 8–20 ha levert een 2 x 2 tabel met $\chi^2 = 13,14$; $P < 0,0025$ (eenzijdig).

Bij het verbouwen van de verschillende rijstrassen ging het enerzijds om de van ouds bekende rassen 'Skrivimankoti' (Skk) en D 110, en anderzijds om de nieuwe rassen Alupi (SML 242), Temerin (SML 359-4) en Apura (SML 467).²⁶ Uit tabel 10 blijkt dat een aanzienlijk percentage grote boeren in de periode van onderzoek nog in een overgangsstadium was van oude naar nieuwe rijstrassen. We wijzen er in dit verband nogmaals op, dat in de jaren 1966-1967 de gehele landbouwontwikkeling in Nickerie in een versneld tempo verkeerde bij het overnemen van de verschillende technologische vernieuwingen op het gebied van de rijstverbouw.

Het hoge percentage boeren dat tijdens het onderzoek zowel nieuwe als oude rassen verbouwde, biedt overigens een interessant gegeven voor de invloed van de factor bedrijfsgrootte op het overgaan naar vernieuwingen. Leiders van grote bedrijven verkeren namelijk in de gunstige omstandigheid het mogelijke voordeel van een nieuwe toepassing eerst op het eigen bedrijf op zijn waarde te kunnen beproeven. Zij kiezen hiertoe een perceel, dat naar ligging en gelijkheid van bodemoppervlak de beste kansen biedt. Eerst als de proefneming geslaagd is, gaat men in een volgend seizoen ertoe over alle percelen met het nieuwe rijstas te beplanten. Tijdens het hernieuwde bezoek van de schrijver in 1974 bleek dat alle betrokken boeren inmiddels waren overgegaan tot de verbouw van de hoogwaardige rassen. Een andere gevolgtrekking is, dat al kan de kleine boer zich een dergelijke proefneming niet veroorloven, hij beslist niet zal nalaten bepaalde vernieuwingen op zijn bedrijf toe te passen, die bij anderen tot goede resultaten hebben geleid.

De beschikbaarheid over voldoende irrigatiewater was een andere belangrijke factor bij het overgaan op nieuwe rijstrassen. In dit verband was er in de jaren 1967-1968 een opmerkelijk verschil tussen de bedrijfssituatie van de oostelijke en de westelijke bevolkingspolders in Nickerie. Boeren in de westelijke polders bleken eerder geneigd te zijn nieuwe rassen te verbouwen dan hun collega's in de oostelijke polders. Bij navraag bleek het irrigatiestelsel in de westelijke polders beter te functioneren dan het stelsel in de oostelijke polders, waar indertijd geregeld watertekorten optraden. We zullen op de betekenis van de invloed van het irrigatiestelsel op de toepassing van vernieuwingen terugkomen in het slot van dit hoofdstuk.

Bij het overgaan op een nieuw rijstas is de beschikbaarheid van het benodigde zaaizaad een eerste vereiste. In dit opzicht geeft het gebruik van nieuwe rijstrassen een duidelijke samenhang te zien met het bezoek aan de padischuur (nrs. 9 en 4, $\chi = 30$). Dat dit bezoek nog niet inhoudt, dat men dan ook altijd zaaipadi koopt, blijkt uit de ontbrekende correlatie tussen de toepassing en het betrekken van zaaipadi. Wel blijkt dat vooral grote boeren de padischuur bezoeken bij de aankoop van de benodigde hoeveelheden (nrs. 18 en 4, $\chi = 23$). *We mogen concluderen dat de padischuur niet alleen van groot belang is als distributiepunt van landbouwmiddelen, maar ook als oriënteringspunt bij het introduceren van vernieuwingen.* Waarnemingen in het veld tijdens het plantseizoen bevestigden dit: het bleek dat de padischuren tamelijk druk bezochte plaatsen waren. Het feit dat de boeren elkaar daar ontmoetten, gaf ook aanleiding tot het maken van een praatje, waarbij

26. Uit de code-aanduidingen van de nieuwe rassen blijkt overigens dat het rijstveredelingswerk van de onderzoekers van de Stichting tot Ontwikkeling van de Machinale Landbouw in Suriname zijdelings van grote betekenis is geweest voor de bevolkingslandbouw.

men enig nieuws uitwisselde. Ook was het mogelijk enige inlichtingen in te winnen bij de beheerder van de padischuur en de aanwezige voorlichters.

In dit verband kan worden opgemerkt dat de voorlichtingsdienst deze padischuren, tot nog toe gebruikt als opslagruimten en distributiepunten, op tamelijk eenvoudige wijze zou kunnen uitbreiden tot lokale centra van voorlichting en organisatievorming. Bij een hernieuwd bezoek aan het gebied (in 1974), bleek dat sommige padischuren in het kader van het landbouwbedrijfsontwikkelingsproject werden gebruikt voor het geven van cursussen aan groepen landbouwers. Ook had men voor een aparte kantoorruimte gezorgd voor de padischuurbeheerder. Men was er echter nog niet toe gekomen de schuren als centra voor de plaatselijke belangengroepen te gebruiken.

5.3.8 Nieuwe plantmethode

Bij de bespreking van nieuwe toepassingen in de rijstverbouw moet ook aandacht worden besteed aan toepassingen die verband houden met het gebruik van nieuwe rassen. In Suriname zijn hoofdzakelijk twee plantmethoden in gebruik.²⁷ Bij de traditionele methode worden de jonge rijstplantjes in bosjes van het kweekveld naar de rijstpercelen overgebracht, waar zij met de hand worden ingeplant in de weke bodem. De nieuwe methode houdt in dat de voorgekiemde padikorrels breedwerpig worden ingezaaid; een manier die in Nickerie algemeen bekend staat als 'broadcast'.

De clusteranalyse laat een duidelijke samenhang zien tussen het gebruik van een nieuw rijstras en de directe inzaaimethode (nrs. 9 en 33, $\chi = 32$). Veldwaarnemingen bevestigen dit: bij het breedwerpig inzaaien gebruikte men bijna uitsluitend nieuwe variëteiten, terwijl het bij het overplanten grotendeels om oude rassen ging. Op sommige bedrijven werden beide methoden toegepast; ook hier betrof het een overgangsfase. Parallel aan het gebruik van twee soorten rijstrassen was het gebruik van twee plantmethoden te zien. Vooral op grote bedrijven was dit waar te nemen, waar vele boeren (ruim 20%) in het stadium van de proefneming verkeerden. Bij het uitproberen van de nieuwe plantmethode werd een rijstperceel gekozen dat door de gelijkheid van het bodemoppervlak zich er het beste toe leende. Eerst als de proef geslaagd was, ging men in de loop van de tijd ertoe over alle velden volgens de nieuwe methode in te zaaien.

Uit deze proefnemingen was overigens duidelijk te zien dat men met het overgaan tot vernieuwingen de nodige voorzichtigheid aan de dag legde. De voordelen van nieuwe toepassingen worden zorgvuldig afgewogen tegen mogelijke nadelen. Zo was het de meeste boeren bekend dat het inzaaien van de padi meestal tot een geringere opbrengst per hectare leidde. Volgens berekeningen van Sital (pers. com.) zou het overplanten van nieuwe rassen tijdens het hoofdseizoen, gecombineerd met het inzaaien tijdens het tweede seizoen tot een produktieverhoging van ongeveer 90% hebben geleid, tegen de nu verkregen 60%. Ook merkten sommige landbouwers op, dat men bij de ingezaaide padi meer last had van onkruidvorming dan bij de overgeplante padi. Dit woog echter niet op

27. De derde methode, de z.g. 'gedjig', blijft hier buiten beschouwing. Hierbij prikt men met een pootstok gaten in de grond, waarin enige padikorrels worden gelegd. Dit is een methode die indertijd door Javaanse landbouwers in Commewijne werd toegepast op hoger gelegen delen van hun bedrijfjes, die overigens een sterk zelfvoorzienend karakter vertoonden.

tegen het voordeel van de veel goedkopere en minder arbeidsintensieve inzaaimethode. Het is begrijpelijk dat de vrouwen positief stonden tegenover deze methode; zij waren het tenslotte die tot voor kort het zware werk van het overplanten moesten verrichten. Zij zullen dan ook hebben bijgedragen tot het nemen van de beslissing voortaan de nieuwe plantmethode toe te passen.

Het is overigens interessant te concluderen dat iedere innovatie van landbouwkundige aard niet altijd tot een verhoging van de produktie leidt. De zojuist behandelde gevolgen van de nieuwe inzaaimethode leidt veeleer tot een produktieverlaging op de betrokken bedrijven. Dat de landbouwers desalniettemin overgaan tot het toepassen ervan, vindt zijn oorzaak in de genoemde minder arbeidsintensieve methode. Vooral bij de bedrijfsleiders van de kleinste bedrijven was op te merken, dat zij de vrijgekomen tijd besteedden aan 'buitenwerk', bijvoorbeeld als loonarbeider op de bacovenpolders. De weelde van de vrije tijd was voorbehouden aan de vrouwen van de bedrijfsleiders met grote bedrijven.

Deze en andere arbeidsbesparende methoden zouden ook andere wijzigingen met zich mee brengen. Zo zou de gemeenschappelijke arbeid van gezinsleden bij plant- (en oogst) werkzaamheden sterk afnemen. Hetzelfde geldt voor de wederzijdse hulpverlening (Hindostaans = hūr), die reeds meer en meer plaats moet maken voor loonarbeid. In dit verband is het interessant dat Speckmann (1965:243) tijdens zijn veldstudie in de jaren 1959–1961 heeft geconstateerd dat 57% van zijn Hindostaanse respondenten in Nickerie deze vorm van samenwerking uitoefende tijdens de plant- en oogsttijd.

5.3.9 Andere adoptievariabelen

Andere innovaties, zoals het toepassen van kunstmest (nr. 34), de directe inzaaimethode (nr. 33) en de egalisatie van het rijstperceel (nr. 35), nemen een lage plaats in binnen de correlatiematrix. Het nagenoeg ontbreken van significante correlatie-coëfficiënten wijst op het geringe aantal waarnemingen (positieve antwoorden) tijdens de interviews. Ook bij dit verschijnsel zijn we geneigd een verband te leggen met het betreffende vroege stadium waarin deze toepassingen verkeerden. Zo was in 1966/'67 slechts 17% van alle boeren tot het gebruik van kunstmest (ureum) overgegaan. De beantwoording van de vraag naar de gebruikte hoeveelheden kunstmest leverde enige moeilijkheden op, daar men dit niet precies kon opgeven. De gebruikte hoeveelheden per vierkante ketting (1 ketting = 20 m) bleken sterk uiteen te lopen, afhankelijk van onder meer de ligging van het perceel en het gebruikte rijstras. De indruk werd gewekt dat vele landbouwers nog weinig op de hoogte waren van het juiste tijdstip van kunstmestgift bij de teelt van nieuwe rassen. Het tamelijk geringe gebruik van meststoffen zou in de volgende jaren sterk toenemen, toen men inmiddels algemeen was overgegaan tot de verbouw van nieuwe rassen. Dit zou op zijn beurt aanleiding geven tot de verbouw van een tweede rijstgewas. De 'second crop', waarover men in Nickerie spreekt, werd tijdens het onderzoek op slechts 2% van de bedrijven toegepast. Deze zou in de volgende jaren in belangrijke mate toenemen, vooral op de grotere bedrijven. Sital (1975:259) vermeldt in dit verband dat degenen die over een trekker beschikken, in staat zijn het noodzakelijke water uit de irrigatiekanalen op te pompen.

Het toepassen van bestrijdingsmiddelen had daarentegen bij een aanmerkelijk hoger percentage (32%) ingang gevonden. Dit verschil hangt onder meer samen met het tijdstip waarop men is begonnen met de toepassing van de verschillende middelen. Voor de

Tabel 11. Gebruikers van bestrijdingsmiddelen naar bedrijfsgrootte (n = 100).¹

	1-2 ha (%)	4-6 ha (%)	8-20 ha (%)	Totaal
Bestrijdingsmiddelen	23 (9)	33 (11)	44 (12)	(32)
Geen bestrijdingsmiddelen	77 (31)	67 (22)	56 (15)	(68)
(Aantal gebruikers)	100 (40)	100 (33)	100 (27)	(100)

1. Samenvoeging van de bedrijfsgrootteklassen 1-2 ha en 4-6 ha tegenover bedrijfsgrootteklasse 8-20 ha levert een 2×2 tabel met $\chi^2 = 2,63$; $P < 0,05$ (eenzijdig).

chemische bestrijdingsmiddelen lag dit voorbeeld gemiddeld vijf jaar vroeger dan voor kunstmest. Ook gerekend naar bedrijfsgrootte treden verschillen op naar het eerste jaar van toepassing. Landbouwers met 8-20 ha waren namelijk gemiddeld drie jaar eerder begonnen met het gebruik van insecticiden dan die met 1-2 ha. De toepassing van bestrijdingsmiddelen vertoont hier de karakteristieke opklimming van het percentage gebruikers per grootteklasse (tabel 11). Gelet op het soort bestrijdingsmiddel was bijna uitsluitend sprake van de toepassing van insecticiden; herbiciden behoorden tot de uitzondering. Van de insecticiden was vooral HCH bekend; in veel mindere mate gebruikte men Malathion, Dipterex en Chloordaan. Met de verdere intrede van nieuwe rijstrassen zou het gebruik van deze middelen sterk toenemen. Men bleek de insecticiden vooral te gebruiken bij de bestrijding van bibitvliegjes, rupsen en zaadwantsen, al naar gelang het groeistadium van het gewas. Ook werden bestrijdingsmiddelen gebruikt bij de verdelging van slakken. Het is opvallend dat men niet de bestrijding van rijstboorders en (schimmel)-ziekten noemde. Deze aantastingen zijn moeilijk waar te nemen en men had blijkbaar nog weinig ervaring op dit gebied. Over de wijze waarop men de verschillende bestrijdingsmiddelen toediende kon worden waargenomen, dat men dit met zekere zorg deed. Het bleef onduidelijk of dit voortkwam uit een besef dat men deze middelen met de nodige voorzichtigheid moest toedienen of dat zuinigheidsoverwegingen een rol speelden.

5.3.10 Resterende variabelen

De data-matrix van West-Suriname levert tenslotte een restgroep van variabelen op, die zeer weinig samenhang vertonen met de anderen. De drie bezitsvariabelen (duurzame gebruiksgoederen [nrs. 36, 37 en 40]) geven weliswaar enige samenhang te zien met soortgelijke variabelen in het tweede cluster, maar zijn verder nauwelijks interessant. Het feit dat de factoren lidmaatschap van een belangengroep [nr. 38] en kredietopname [nr. 39] bijna te verwaarlozen coëfficiënten opleveren, vraagt meer aandacht. Aan deze factoren wordt gewoonlijk veel waarde toegekend, daar zij als ondersteunende maatregelen bij de agrarische ontwikkeling van het platteland worden opgevat. Door het verlenen van kredieten worden potentiële vernieuwers in de gelegenheid gesteld tot de noodzakelijke aankopen over te gaan. Coöperatievorming wordt gestimuleerd om onderlinge samenwerkingsverbanden te versterken en de materiële belangen van de leden te behartigen, bijvoorbeeld door aankoop van landbouwbenodigdheden en de afzet van de produkten.

5.3.11 Coöperatievorming

Wat het coöperatiewezen in de bevolkingslandbouw betreft, dit was tijdens het onderzoek nog weinig tot ontwikkeling gekomen. Wel had men in vroeger jaren vanuit LVV in verschillende districten pogingen gedaan kredietcoöperaties op te richten. Na aanvankelijke successen luwde het enthousiasme van de deelnemers snel, toen de in het vooruitzicht gestelde voordelen uitbleven. Dit stond volgens sommige informanten in verband met vroegere ervaringen met malafide bestuursleden en malversaties in de geldhandelingen. Het toch al geringe vertrouwen van de boeren in deze instellingen is toen omgeslagen in een uitgesproken achterdocht en tegenzin in verdere participatie, en wel in die mate, dat het woord coöperatie indertijd allerlei negatieve associaties bij de bevolking opriep (LVV, 1956:56).

Na deze periode is men vanuit LVV de vorming van zogenaamde belangengroepen gaan stimuleren. Met deze neutrale term trachtte men het coöperatiewezen nieuw leven in te blazen, waarbij men de belangenbehartiging van de leden centraal stelde. Met de vorming van deze groepen wilde men bewust een soort pre-coöperatie stimuleren, die zich hoofdzakelijk richtte op de aankoop van landbouwmiddelen. De opkoop en afzet van landbouwprodukten bleven dus buiten beschouwing. In de meeste gevallen werd aan de belangengroepen een LVV functionaris toegevoegd; ook kon men advies vragen van de speciaal hiertoe ingestelde onderafdeling Coöperatiewezen van LVV. Deze vorm van begeleiding, die ongetwijfeld een element van supervisie inhield, bleek men over een langere periode te moeten geven dan aanvankelijk was verwacht. Onder de inspirerende leiding van een van de ressortleiders zijn inderdaad enige belangengroepen tot stand gekomen; zij hebben ook redelijk gefunctioneerd volgens inlichtingen van de deelnemers. Na overplaatsing van de betrokken functionaris hielden deze groepen echter in feite op te bestaan door het ontstaan van interne spanningen en conflicten (Oud, 1974:84).

Ondanks de gelegenheid die de landbouwers werd geboden tegen een zeer gering bedrag tot een belangengroep toe te treden, bleek het animo niet groot. Ook het feit dat men verschillende landbouwbenodigdheden tegen gereduceerde prijs kon kopen, heeft het toetreden tot deze groepen niet blijvend kunnen stimuleren. Bij navraag bleek dat het verloop onder de leden tamelijk groot was; ook werd dikwijls niet de hand gehouden aan het innen van contributies. Het lage ontwikkelingspeil van de boeren, de geringe gemeenschapszin en de matige belangstelling voor deze instellingen hebben er mede toe geleid dat ook deze vorm van organisatievorming ten tijde van het onderzoek niet tot de gewenste resultaten heeft geleid.

Men moet hierbij niet uit het oog verliezen dat de gewenste coöperatievorming moeilijk is te verwezenlijken in de plurale samenlevingsvorm van Suriname. De gewenste samenwerking tussen de leden onderling zal bezwaarlijk tot stand komen gezien de sociale afstand die er in het algemeen bestaat tussen de leden van de verschillende bevolkingsgroepen. Oud (1974:74) wijst op het belang van een dergelijke hechte band, 'omdat de eruit voortvloeiende sociale controle de leden, beter dan welke formele sanctie van bestuurswege dan ook, tot het nakomen van hun verplichtingen jegens de coöperatie aan zou zetten'.

Dat de boeren zelf nog niet tot een duurzame vorm van organisatorisch verband waren gekomen, wil nog niet zeggen dat zij onbekend zouden zijn met het machtsmiddel van een gemeenschappelijk ondernomen actie. Zo worden vanuit de districten wel eens 'deputaties'

afgevaardigd naar de minister van LVV, wanneer men denkt dat via de plaatselijke ressortskantoren niets bereikt kan worden. Het zenden van een delegatie is een effectief middel om tot de hoogste autoriteit door te dringen. Het resultaat laat meestal niet lang op zich wachten. De minister neemt namelijk meestal direct contact op met de ressort-leider van het betrokken landbouwgebied, met de opdracht de zaak snel te regelen. Daar in deze gevallen de stafleden op het hoofdkantoor niet worden geraadpleegd, leidt een en ander tot communicatiestoornissen, daar de betrokkenen zich gepasseerd voelen.

We zien in dit voorbeeld overigens een interessante illustratie van de wijze waarop de landbouwers zelf een voor hen effectieve 'terugkoppeling' teweegbrengen. De geëigende terugkoppeling via het ressortskantoor laat dikwijls lang op zich wachten, of blijft eenvoudig uit. De belanghebbenden grijpen dan naar een middel dat meer kans op slagen biedt en dat tegelijkertijd de voldoening geeft zich te doen gelden. Wel betreft het hier een groepsactie die een sterk ad hoc karakter heeft. Acties in een duurzamer georganiseerd verband die ook op langere termijn resultaten zouden afwerpen, hebben tot nu toe niet plaats gevonden wegens redenen die hierboven uiteen zijn gezet.

5.3.12 Waterschappen

Bij de bespreking van mogelijke samenwerkingsverbanden op plaatselijk niveau is ook een korte beschouwing over de waterschappen op zijn plaats. In Nickerie zijn vijf van dergelijke publiekrechtelijke instellingen aanwezig. Zij vormen een van de weinige instellingen waar de landbouwbevolking haar belangen kan behartigen met betrekking tot de irrigatievoorziening, van vitale betekenis voor de rijstverbouw. Het doen van voorstellen tijdens vergaderingen en het uitoefenen van stemrecht behoren tot dergelijke mogelijkheden.

Gesprekken met enige opgezetenen en bestuursambtenaren brachten echter aan het licht, dat de waterschappen weinig doelmatig functioneerden. Een en ander bleek uit de verwaarloosde staat waarin vele leidingen en dammen verkeerden en uit de waterverliezen die geregeld optraden. Hindorie (1969) komt na een onderzoek ter plaatse tot de conclusie, dat grote tekortkomingen in het functioneren van de waterschappen onder meer zijn gelegen in de onvoldoende naleving van de contributieplicht van de opgezetenen en de weinig op hun taak berekende bestuursleden. Hij pleit voor een intensievere begeleiding van overheidswege, zowel in adviserende als controlerende zin. Hij acht het ook de taak van de overheid de besturen voor te lichten wat de Waterschapsverordening eigenlijk inhoudt. Bij wijze van tussenmaatregel zou een raad van toezicht op de waterschappen zijn in te stellen.

Oud (1974) brengt hier tegen in, dat in dat geval deze instellingen nog sterker op de overheid zouden steunen dan nu reeds het geval is. De bestuursopzichter heeft namelijk een controlerende functie, bijvoorbeeld bij het toezicht op de naleving van de onderhoudsplichten en bij het vaststellen van de begroting. De sterke overheidsbemoeienis komt verder tot uiting in het betrekkelijk grote aantal vakdepartementen, dat bij de irrigatievoorziening is betrokken. Bouwwerken, Waterstaat en Verkeer zorgt voor de aanleg en onderhoud van kunstwerken en polderwegen, Binnenlandse Zaken voor de bestuurlijke aangelegenheden rond de watervoorziening en LVV voor de waterverdeling; een situatie die niet zelden aanleiding heeft gegeven tot verwarring en vertraging bij de uitvoering van werkzaamheden. Een verdere complicatie schijnt te zijn, dat de bestuurs-

leden niet zozeer op grond van hun capaciteiten, maar meer op politieke (en religieuze) gronden worden gekozen.

We volstaan hier met te concluderen, dat indien men de toevoer van het benodigde irrigatiewater aanzienlijk wil vergroten, zoals blijkt uit de plannen rond het Stondansie-project, men de plaats en functie van de waterschappen opnieuw aan een onderzoek zal moeten onderwerpen. Hieruit zal dan moeten blijken op welke wijze men de bevolking actief wil doen participeren in de verschillende aspecten van het waterbeheer, dat overigens de nodige eisen stelt aan het technisch en organisatorisch vermogen van de belanghebbenden.

5.3.13 Kredietvoorziening

Het gebruik van landbouwkredieten is een belangrijk onderdeel van de bedrijfsvoering. Opname van krediet vormt op zichzelf een indicatie over de wijze waarop een bedrijf wordt beheerd. Dit onderzoek was echter niet gericht op het verzamelen van gegevens over de institutionele kredietvoorziening in Suriname. Wij volstaan dan ook met het maken van enkele algemene opmerkingen.

Uit de gevoerde vraaggesprekken bleek, dat boeren met grote bedrijven meer krediet hadden opgenomen dan kleine boeren. Hieruit blijkt onder meer de sterkere positie die de grote boeren innemen bij de kredietaanvraag. Zij worden namelijk door de krediet-verlenende instantie beter in staat geacht de kredieten af te lossen, een overweging die als voorwaarde wordt gehanteerd bij het verstrekken van leningen. Voor een goed begrip van de plaatselijke situatie moet worden vermeld, dat in de periode van onderzoek in het algemeen geen landbouwkredieten werden verleend. De Volkskredietbank (ressortend onder Sociale Zaken) kampte indertijd met grote moeilijkheden, waardoor stagnatie is opgetreden bij het verstrekken van kredieten van overheidswege. Eerst in het begin van de jaren zeventig zou een boerenleenbank worden ingesteld. Tijdens de verslagperiode waren de boeren voornamelijk aangewezen op de plaatselijke vestiging van de Surinaamse Bank, die de hierboven genoemde voorwaarden stelde, waaraan de kleine boeren meestal niet konden voldoen. In dit opzicht was het gemakkelijker krediet op te nemen bij handelaren of een lening aan te gaan bij familieleden. Er werd vooral gebruik gemaakt van leningen (voorschotten) van rijstopkopers, die verstrekt werden op basis van het te velde staand gewas.

Uit het onderzoek bleek, dat de opgenomen kredieten grotendeels werden gebruikt voor plant- en oogstwerkzaamheden, in sommige gevallen ook voor het uitvoeren van machinale grondbewerking. In deze periode moest men op korte termijn over geld kunnen beschikken om arbeiders in loondienst te nemen of landbouwmachines te huren. Ook had men behoefte aan geld bij de aankoop van landbouwmiddelen; in dit opzicht geeft de clusteranalyse een zwakke correlatie voor wat betreft het gebruik van bestrijdingsmiddelen (nrs. 40 en 23, $X = 23$). Naast behoefte aan krediet voor landbouwdoeleinden werd ook een duidelijke behoefte geconstateerd bij het bestrijden van onkosten voor het levensonderhoud, de huisvesting en bijzondere gebeurtenissen als het sluiten van huwelijken.

In sommige landbouwstreken, maar ook in de stad, was men in dit opzicht gekomen tot het instellen van zogenaamde kasmonies, een creoolse term voor een soort informele spaarclub ('rotating credit association'). Hierbij wordt na inleg van een bepaald bedrag van

de leden de gezamenlijke pot in zijn geheel door loting aan een van de leden toegewezen. Uit de opbrengst kan men dan een van de genoemde uitgaven bekostigen.

5.4 Communicatie en het achterblijven van vernieuwingen in Midden-Suriname

De toegepaste clusternalyse op de gegevens met betrekking tot Midden-Suriname (zie tabel 8 in de map achterin het boek) geeft aanleiding tot het maken van de volgende opmerkingen. De kern van de grootste cluster van variabelen aan de top van de matrix wordt gevormd door een achtergrondvariabele (de etnische herkomst [nr. 1]) en twee statusvariabelen (duurzame gebruiksartikelen [nrs. 2 en 3]). Hieromheen hebben zich een contactvariabele (bekendheid met voorlichters [nr. 4]) en enige attitudevariabelen (beeld van het voorlichtingswerk [nr. 5], toekomstverwachtingen [nr. 6]) gegroepeerd. Met uitzondering van enige statusvariabelen leveren andere factoren, lager in de cluster slechts zwakke correlatie-coëfficiënten met de voorgaande op.²⁸

5.4.1 Invloed van de etnische herkomst

De achtergrondvariabele van sociaal-culturele dimensie, de etnische herkomst, geeft een significante correlatie te zien met de bekendheid met de voorlichters (nrs. 1 en 4, $X = 56$). Hierin zien wij een bevestiging van de hypothese (H-1), *dat Surinaamse landbouwers behorend tot de Hindostaanse bevolkingsgroep frequenter in contact treden met de landbouwvoorlichting dan Surinaamse landbouwers van Javaanse herkomst*. Deze hypothese blijkt dus voor beide landbouwgebieden in Suriname op te gaan. Dezelfde factor van etnische aard levert ook een significante correlatie op met het contact dat landbouwers onderhouden met de instantie voor waterbeheer (nr. 12, $X = 43$). Aangezien een soortgelijke correlatie ook in West-Suriname optreedt, zijn we geneigd de hypothese algemener te kunnen stellen, in de zin van: In de meervoudige samenleving van Suriname treden landbouwers behorend tot de Hindostaanse bevolkingsgroep frequenter in contact met *dienstverlenende instanties* dan landbouwers van Javaanse herkomst.

Het is opmerkelijk hoe de groepsrelaties van de twee bevolkingsgroepen zo lange tijd na vestiging in het nieuwe land zijn blijven voortbestaan. In het hoofdstukgedeelte over West-Suriname zijn we reeds ingegaan op enige bijzonderheden over de Hindostaanse groep. Hier willen we een nadere interpretatie geven van de schijnbaar geringe communicatiegeneigdheid van de Javanen met vertegenwoordigers van andere bevolkingsgroepen.

In haar studie over de Javanen in Suriname heeft De Waal Malefijt (1963) gewezen op de belangrijke plaats die het begrip 'rukun' in hun cultuur inneemt. Deze gevoelswaarde, die als zin voor sociale harmonie en evenwicht is aan te duiden (vertalen van deze term is zeer moeilijk, zo niet onmogelijk) trachten de Javanen in hun onderlinge relaties te verwezenlijken. Het zich opgenomen voelen in de eigen groep, en het fijngevoelig normenbesef maken het denkbaar dat men zich afsluit voor invloeden van buiten, die een verstoring van het evenwicht zouden betekenen. Deze naar binnengerichte oriëntatie zou ook voor een deel het sociale en politieke isolement van deze groep kunnen verklaren. Door de grote mate van terughoudendheid en verlegenheid valt het de Javaanse landbouwer niet gemakkelijk in contact te treden met openbare instellingen als de

28. De nummers verwijzen naar de corresponderende variabelen in tabel 8.

landbouwvoorlichtingsdienst. Grijpstra (1968) heeft dit kunnen constateren bij het uitvoeren van enige case studies in Nickerie. Van Wengen (1972) komt tot soortgelijke gevolgtrekkingen met betrekking tot bestuurlijke zaken rond de vestigingsplaatsen in Commewijne. Ook de onbekendheid met deze instellingen zou een reden kunnen zijn dat zij zo weinig geneigd zijn een beroep te doen op deze instellingen.

Een andere reden waarom men zo weinig contact zoekt met de voorlichters is gelegen in de taal. Is de kwestie van een juist taalgebruik en woordkeuze voor iedere voorlichter van grote betekenis, dit geldt temeer in een land als Suriname met zijn vele bevolkingsgroepen, elk met zijn eigen taal en culturele achtergrond. Hoe belangrijk de betrokken landbouwers het ervaren dat de voorlichters hun eigen taal kunnen spreken, blijkt uit de wensen die men daarover heeft. In beide landbouwgebieden achtte een grote meerderheid (90%) het noodzakelijk dat de voorlichters hun taal konden spreken.

Overigens stemmen de wensen van het gros van de landbouwers, althans wat de Hindostanen betreft, reeds overeen met de feitelijke toestand. Het voorlichtingspersoneel in de districten bestaat namelijk hoofdzakelijk uit Hindostanen. Dit impliceert dat de Javaanse landbouwers in het algemeen zijn aangewezen op voorlichters die hun eigen taal niet spreken. De gesprekken worden dan in het Surinaams gevoerd, dat als algemene spreektaal wordt gebruikt tussen de bevolkingsgroepen onderling. Een uitzondering hierop wordt gevormd door de oudere Javanen, die een tamelijk groot deel uitmaken van de totale groep van de Javaanse landbouwers. Velen van hen verstaan het Surinaams slechts in beperkte mate. Mede door het gemis aan mensen die hun eigen taal spreken en hun opvattingen en gewoonten kennen, zullen de landbouwers van Javaanse origine minder gemakkelijk contact zoeken met de voorlichtingsdienst.

Met deze taalkwestie – en dus ook met de etnische herkomst – heeft de voorlichtingsdienst overigens rekening gehouden. Dit blijkt bijvoorbeeld bij het ondernemen van activiteiten op het gebied van de vorming van belangengroepen. Hierbij werd namelijk naast de gemeenschappelijk gevoelde behoeften van zakelijke aard ook gelet op de etnische herkomst van de landbouwers. Zo bestond de coöperatieve vereniging 'Kwatta' bijna geheel uit Hindostanen; aan de Javaweg ging het om Surinamers van Javaanse herkomst. Daar was overigens ook een Javaanse voorlichter aanwezig.

5.4.2 Attituden

In verband met het voorgaande mag worden verondersteld dat naast de taal ook andere vaardigheden op het gebied van de communicatie door de landbouwers wenselijk worden geacht. In dit opzicht is het van belang te weten in hoeverre zij het demonstratievermogen van de voorlichters op prijs stellen en dit te vergelijken met de vlotte mondelinge uitleg. Hier bleek zowel in Midden- als West-Suriname een hoog percentage (circa 90%) de voorkeur te hebben voor een persoon met een goed demonstratievermogen. Dat hij goed kon praten vond men veel minder belangrijk. Ook hier is uit af te leiden dat de boeren concrete handelingen hoger waarderen dan abstract woordgebruik.

Tenslotte werd nagegaan hoe men stond tegenover de politieke achtergrond van de voorlichters. Daar men in Suriname het optreden van overheidsfunctionarissen dikwijls in verband brengt met hun politieke gezindheid, werd de landbouwers hierover een vraag gesteld. De meesten (ruim 85%) bleken in dit opzicht de voorkeur te geven aan een neutrale voorlichter, boven iemand waarvan bekend was dat hij 'aan de politiek deed'. Dat

een dergelijke meerderheid zich uitsprak voor een neutraal ingesteld persoon is te meer opmerkelijk, als men in rekening neemt dat de politiek zo'n grote rol speelt in Suriname. Enige personen gaven hierbij te kennen, dat zij meer baat hadden bij een onpartijdige voorlichter; zij liepen liever niet de kans niet geholpen te worden door 'iemand van de tegenpartij'. Ook werd opgemerkt dat politiek ingestelde figuren dikwijls toezeggingen hadden gedaan zonder deze ooit verwezenlijkt te hebben. Uit deze opmerkingen valt overigens af te leiden dat de politiek wel degelijk een rol speelt bij het verlenen van diensten. Hoe groot die rol is onttrekt zich aan de directe waarneming; wel is het algemeen bekend dat de politieke invloed vooral manifest wordt bij de landuitgifte in nieuwe polders. Een soortgelijke waarneming deed Galjart (1968) in een settlement-project in Brazilië, waar de kolonisten twijfelden aan de onpartijdigheid van overheidsinstanties op grond van hun vroegere ervaringen. Juist waar het hier een van de meest vitale onderdelen van het overheidsingrijpen betreft, is het begrijpelijk dat de boeren de lijn doortrekken naar andere, minder belangrijke sectoren van dienstverlening (*pars pro toto*). Voor wat de voorlichtingsdienst betreft, wordt de in het algemeen voorgestane vertrouwensrelatie tussen boer en voorlichter op deze wijze wel zeer bemoeilijkt.

5.4.3 Beeld van het voorlichtingswerk

De optredende contactvariabele bekendheid met voorlichters blijkt in sterke mate samenhang te hebben met het beeld dat men heeft van het voorlichtingswerk in het algemeen (nrs. 4 en 5, $\chi^2 = 63$). Deze correlatie geeft een nieuwe bevestiging van hetgeen in het vorige hoofdstukgedeelte werd gesteld over het voorstellingsvermogen van de landbouwers, dat in sterke mate blijkt samen te hangen met de wijze waarop men in contact komt met vertegenwoordigers van de voorlichtingsdienst. Ook voor Midden-Suriname geldt, dat landbouwers met weinig contactrelaties met voorlichters zich geen duidelijk beeld konden vormen van het werk van de dienst in zijn geheel. 'Ik weet niet wat ze doen, ze rijden maar wat rond', was een veel gehoorde opmerking onder deze categorie. Daarentegen hadden boeren met veel contactrelaties bijna allen een positiever oordeel over het werk van de voorlichters. We zien hierin een bevestiging van hetgeen we in hoofdstuk drie hebben gesteld over de contactrelaties tussen het publiek en de dienstverlenende instelling. Degenen die behoren tot de laagste inkomensgroepen zouden in een ongunstige positie verkeren om in contact te treden met een dergelijke instelling. In dit opzicht zijn aanknopingspunten te vinden bij talloze andere onderzoeken (o.a. Sjoborg 1973), die hebben uitgewezen dat juist de meest hulpbehoevende grote moeilijkheden ondervinden om zich in verbinding te stellen met dienstverlenende instanties.

Globaal gezien hebben de landbouwers in Midden-Suriname hetzelfde beeld van het voorlichtingswerk als degenen in West. Wel is er hier een groter percentage (23 tegen 5%) dat van mening is dat de voorlichters zich voornamelijk bezighouden met het doen van opnamen en tellingen. Dit verschil in waarneming (en waardering) moet toegeschreven worden aan het groter aantal werkzaamheden dat in Midden-Suriname uitgevoerd moest worden voor de landbouwstatistiek. In dit gebied is namelijk sprake van een grotere diversificatie van landbouwgewassen dan in West-Suriname; ook doet men hier meer aan de veeteelt. De voorlichters hadden de opdracht de noodzakelijk geachte tellingen één maal per kwartaal uit te voeren. Het is niet verwonderlijk dat het beeld van het voorlichtingswerk hierdoor werd beïnvloed.

Ook in dit landbouwgebied is het beeld dat de landbouwers van het voorlichtingswerk hebben gevormd, sterk bepaald door het bedrijfsbezoek (nrs. 5 en 25, $\chi = 36$). Men is blijkbaar geneigd de ander het scherpst te beoordelen op gedragingen in zijn eigen situatie, in dit geval de bedrijfssituatie.

Bij een nadere inspectie van de matrix blijkt een tweetal attitude-variabelen met betrekking tot de voorlichting een ondergeschikte plaats in te nemen. Het betreft hier de algemene wensen over de voorlichting [nr. 34] en de voorkeur over de wijze waarop de voorlichting gegeven zou kunnen worden [nr. 33]. In tegenstelling tot West-Suriname, waar deze variabelen betrekkelijk hoge correlatie-coëfficiënten opleverden, vertonen zij in dit gebied weinig samenhang met andere factoren. De enige positieve correlaties zijn te vinden in het beeld dat men zich van het voorlichtingswerk heeft gevormd (nrs. 5 en 33, $\chi = 24$) en het luisteren naar landbouwnieuws via de radio (nrs. 11 en 34, $\chi = 26$).

Wij zijn geneigd dit lage aspiratieniveau ten aanzien van de voorlichting te interpreteren tegen de achtergrond van de betrekkelijke uitzichtloosheid van de algemene landbouwkundige situatie in dit gebied. Algemeen waren de klachten over de teruglopende opbrengsten van het land, de stijgende kosten van landbouwbenodigheden en de voortdurende wateroverlast tijdens de regentijd. Opmerkingen over het weinig inspirerende gedrag van sommige voorlichters behoorden niet tot de uitzonderingen. Tegen deze achtergrond wordt het duidelijk waarom de landbouwers zich in het algemeen weinig positief uitlieten over mogelijke verbeteringen in voorlichtingskundig opzicht.

5.4.4 Statusvariabelen en de invloed van de stad

De tweede cluster van de matrix van Midden-Suriname bestaat voornamelijk uit indicatoren van de sociaal-economische status van de landbouwers (verlichting [nrs. 15], onderhoud woning [nr. 16] en meubilair [nr. 17 en 18]). Daaronder vormt zich een sub-cluster van variabelen (bezoek LVV [nr. 19], betreft zaaipadi [nr. 20] en krediet-opname [nr. 21]). De twee sub-clusters vertonen enige onderlinge samenhang.

Bij het bezien van de factor bedrijfsgrootte [nr. 30] is het opvallend, dat deze een betrekkelijk lage plaats in de data-matrix inneemt; dit in tegenstelling tot West-Suriname, waar immers sprake is van een centrale positie van deze factor. Weliswaar levert de bedrijfsgrootte in Midden-Suriname een reeks correlaties met contactvariabelen op, zoals het luisteren naar landbouwnieuws (nr. 11, $\chi = 15$), bezoek waterbeheer (nr. 12, $\chi = 20$) en ontvangst bedrijfsbezoek (nr. 25, $\chi = 16$), maar het betreft hier tamelijk zwakke correlatie-coëfficiënten. We kunnen hierin dan ook slechts zwakke bevestigingen vinden voor de hypothese dat *landbouwers met grote bedrijven meer gebruik maken van informatiebronnen dan landbouwers met kleine bedrijven (H-2)*. Hetzelfde geldt voor de derde hypothese: *landbouwers met grote bedrijven ontvangen meer bezoek van de landbouwvoorlichters dan kleine landbouwers* (nrs. 25 en 30, $\chi = 16$).

Bij een verdere analyse van het materiaal blijken de variabelen met betrekking tot de sociaal-economische status van de landbouwers in Midden-Suriname enige markante verschillen op te leveren met die van West. Gaat het in het laatstgenoemde gebied voornamelijk om indicatoren in bedrijfseconomische zin (bedrijfsgrootte, trekker- en dorsmachinebezit), in Midden-Suriname hebben de statusvariabelen voornamelijk betrekking op de levensomstandigheden en het levensniveau van de landbouwers. De voornaamste plaats die de statusvariabelen innemen in de matrix van Midden-Suriname is typerend

voor dit gebied. Op grond van deze omstandigheid zijn we geneigd achteraf hypothese nr. 2 in andere bewoordingen te stellen: *Landbouwers met een hoge sociaaleconomische status maken meer gebruik van informatiebronnen dan laaggesitueerde boeren*. In deze bewoording zijn in beide landbouwgebieden bevestigingen voor een dergelijke hypothese. Bij de bespreking van de data van West-Suriname werd reeds gesteld, dat sommige bedrijfsvariabelen daar tegelijkertijd de functie van statusvariabelen vervullen. Dit geldt met name voor de bedrijfsgrootte en het trekkerbezit. In Midden-Suriname zijn het de statusvariabelen in engere zin, die met de contactvariabelen correleren. Zo leveren duurzame gebruiksartikelen [nrs. 2 en 3] correlaties op met het luisteren naar landbouwnieuws (nr. 11, $X = 22$ en 48). In de tweede cluster zijn het de wijze van huisvesting [nrs. 15 en 16] en duurzame gebruiksartikelen [nrs. 17 en 18], die samenhangen met de contactvariabelen nrs. 20 (betreft zaaipadi, $X = 25$ en 26) en 21 (kredietopname, $X = 27$). De hierboven geformuleerde hypothese komt in grote trekken overeen met de generalisatie van Rogers & Shoemaker (1971:241): 'Change agent contact is positively related to higher social status among clients.' Zij beredeneren deze stelling vanuit het inzicht, dat er een meer effectieve communicatie met cliënten ontstaat, wanneer zender en ontvanger(s) op elkaar zijn afgestemd.

Bij de interpretatie van onze onderzoekresultaten willen wij wijzen op de aanwezigheid van de stad Paramaribo, vanwaar duidelijke invloeden van consumptieve aard uitgaan naar de omliggende landbouwstreken. De stroom van geïmporteerde luxe-goederen vindt weliswaar zijn grootste afzet in de stad zelf, maar een belangrijk deel vindt ook zijn weg naar de districtsbevolking. De betrekkelijk goede verbindingen met de stad en de gemakkelijke afbetalingsregelingen van de leveranciers dragen hiertoe bij.

De nabijheid van de stad werpt ook een ander licht op de aard van de contactvariabelen. Rogers & Svenning (1969:52) betrekken bij hun bespreking van de verschillende variabelen bij het moderniseringsproces het concept van de oriëntatie op stedelijke centra ('cosmopoliteness'). Personen die sterk op de stad zijn georiënteerd, zouden eerder geneigd zijn vernieuwingen toe te passen dan 'localites'.

Op grond van waarnemingen zijn we veeleer geneigd de stedelijke oriëntatie van vele landbouwers in Midden-Suriname en het tamelijk frequente bezoek aan de stad (wegens het zoeken naar nevenverdiensten, het doen van inkopen en het bezoek aan familieleden) in verband te brengen met een moderniseringsproces, dat eerder consumptieve dan produktieve waarden vertegenwoordigt.

In dit verband kan ook de invloed van de voorlichters in een ander licht worden gesteld; wij kunnen hen namelijk opvatten als vertegenwoordigers van het overheidsapparaat, dat sterk urbane karakteristieken vertoont. Bij waarnemingen in het veld viel het de onderzoeker op dat het uiterlijk (kleding) en het optreden van vele voorlichters veel stedelijker van aard was dan dat van hun collega's in West. Meer in het algemeen kan men stellen dat er van stedelijke centra grote invloed uitgaat op het omringende land, waarbij contacten met vertegenwoordigers van de vele overheidsinstanties de boeren in aanraking brengen met een stedelijk cultuurpatroon. Tot soortgelijke gevolgtrekkingen komen Pearse (1971) en Weintraub (1970) in hun beschouwingen over de invloed van stedelijk georiënteerde ontwikkelingsimpulsen vanuit het centrum op de rurale periferie.

5.4.5 Schoolopleiding

In de vierde cluster treedt een betrekkelijk hoge correlatiewaarde op tussen de schoolopleiding en het nevenberoep (nrs. 28 en 27, $\chi = 47$). Een dergelijke, maar minder sterke samenhang vonden we in West-Suriname. Landbouwers met een volledige lagere schoolopleiding hebben bijna alle een nevenberoep, dat bij velen naar een hoofdberoep tendeert. Lamur (1973) wijst in zijn demografische studie van Suriname op de grote aantrekkingskracht die de stad Paramaribo op de districtsbevolking uitoefent, vooral op het gebied van de werkgelegenheid en onderwijsfaciliteiten. Onze onderzoekgegevens wijzen in dezelfde richting: vele bedrijfsleiders met grote gezinnen (meer dan vijf kinderen) hebben een nevenberoep in de stad om te voorzien in de noodzakelijke levensbehoeften (nrs. 7 en 27, $\chi = 24$).

De geschiedenis van het landbouwonderwijs in Suriname laat zien dat het volgen van de verschillende vormen van dit onderwijs dikwijls heeft geleid tot het solliciteren naar een betrekking buiten de landbouw. Zo heeft Meynen (1963) in een enquête onder 60 abiturienten van de landbouwbedrijfsschool te Alliance geconstateerd, dat slechts 5% in de kleinlandbouwsector werkzaam was. Zij tekent hierbij echter aan, dat het oorspronkelijke plan bedrijven in de omgeving van de school te stichten, niet tot uitvoering is gekomen. Uit het onderzoek bleek verder, dat de jongeren veel bezwaren hadden tegen het vak van landbouwer. 'De lage status die de landbouwer inneemt versterkt die tegenzin tegen de landbouw nog' (Meynen, 1963:129). Bij het zoeken naar werk hadden de meesten dan ook een voorkeur voor een (vaste) betrekking bij de overheid.

5.4.6 Het achterblijven van vernieuwingen

Bij de vraag of de contacten met de voorlichting in landbouwkundig opzicht tot bepaalde nieuwe toepassingen hebben geleid, willen we eerst de aandacht vestigen op de verbouwde rijstrassen. Hierbij traden immers in West-Suriname de belangrijkste vernieuwingen op. Bij inspectie van de data-matrix van Midden-Suriname blijken de variabelen met betrekking tot het nieuwe rijstras en de daarmee corresponderende inzaaimethode geen correlaties op te leveren. Dit is op zichzelf niet verwonderlijk als in aanmerking wordt genomen dat hier slechts 3% van de landbouwers was overgegaan tot het verbouwen van een nieuw ras (tabel 12). Tijdens het onderzoek bleken de landbouwers in Midden-Suriname een sterke voorkeur te hebben voor de oude rassen, zoals 'Skrivimankoti', 'Holland' en 'Kretek'. De verbouw van deze rijstrassen biedt bij de heersende

Tabel 12. Gebruikers van verbouwde rijstrassen naar landbouwgebied (n = 304).¹

	West (%)	Midden (%)	Totaal
Nieuwe rassen	48 (48)	3 (6)	(54)
Oude rassen	52 (52)	97 (198)	(250)
(Aantal gebruikers)	100 (100)	100 (204)	(304)

1. $\chi^2 = 93,27$; $P < 0,0025$ (eenzijdig).

omstandigheden — afhankelijkheid van regenval en gebrekkige waterhuishouding — bepaalde voordelen boven die van nieuwe rassen. Zij zijn namelijk in feite beter aangepast aan de heersende milieuomstandigheden. Oude rassen lenen zich bijvoorbeeld bij uitstek tot de traditionele overplantmethode, daar zij zich kenmerken door een goede uittrekbaarheid van de jonge planten (bibit). Daarentegen vergt het gebruik van nieuwe rassen een pakket van teeltmaatregelen, — zoals de toepassing van kunstmest, de bestrijding van onkruid en aantastingen — die alleen onder gunstige omstandigheden in waterhuishoudkundig opzicht tot hun recht komen. Waar deze omstandigheden ontbreken, hebben de betrokken boeren er belang bij de oude rassen te blijven verbouwen. De invloed die uit zou kunnen gaan van het zaaizaadvermeerderingsstation 'Oryza' in de Uitkijkpolder blijft dan ook zeer beperkt. De daar geteelde nieuwe rassen blijken voornamelijk hun aftrek te vinden in West-Suriname.

Rest de vraag waarom een klein aantal landbouwers in het district Suriname dan toch was overgegaan op de verbouw van nieuwe rijstrassen. Het ging hier om bedrijven die hoofdzakelijk in de Uitkijkpolder waren gelegen, waar enige irrigatievoorzieningen aanwezig waren. Het benodigde zaaizaad was beschikbaar op het nabij gelegen zaaizaadstation. Verder waren enkele boeren in de omgeving van Domburg er toe overgegaan met behulp van een pomp het benodigde irrigatiewater uit een nabijgelegen zwamp op het veld te brengen. Deze bijzonderheid levert overigens een verdere bevestiging op voor de houdbaarheid van onze hypothese dat *landbouwers in een gebied met irrigatievoorzieningen meer geneigd zijn vernieuwingen toe te passen dan landbouwers werkzaam in een gebied zonder dergelijke voorzieningen* (H-4). Ook in een streek waar een irrigatiestelsel nagenoeg ontbreekt, zijn het juist degenen die zich toegang hebben weten te verschaffen tot het benodigde irrigatiewater, die overgaan tot het planten van een nieuw rijstras. Het onderzoek in West-Suriname heeft overigens eenzelfde resultaat opgeleverd: daar bleken boeren in polders met een goed functionerend irrigatiestelsel eerder geneigd te zijn nieuwe rijstrassen te verbouwen dan hun collega's in naburige polders, waar regelmatig water tekorten optraden.

Het kunstmestgebruik op de rijstbedrijven toont een analoge ontwikkeling (tabel 13). Wel omvat de derde cluster in de correlatiematrix van Midden-Suriname een significante samenhang tussen het kunstmestgebruik en de kennis op het gebied van de rijstverbouw die men via de voorlichtingsdienst heeft verworven (nrs. 23 en 24, $\chi^2 = 30$). Deze interessante correlatie heeft betrekking op een klein aantal landbouwers dat door hun contacten met de voorlichters een redelijke mate van praktische kennis had gekregen en een daarmee corresponderend innovatiegedrag vertoonde.

Hierbij moet worden aangetekend, dat kunstmest (hoofdzakelijk NPK in verschillende

Tabel 13. Gebruikers van kunstmest naar landbouwgebied (n = 304).¹

	West (%)	Midden (%)	Totaal
Kunstmest	17 (17)	8 (17)	(34)
Geen kunstmest	83 (83)	92 (187)	(270)
(Aantal gebruikers)	100 (100)	100 (204)	(304)

1. $\chi^2 = 5,07$; $P < 0,01$ (eenzijdig).

Table 14. Gebruikers van bestrijdingsmiddelen naar landbouwgebied (n = 304)¹.

	West (%)	Midden (%)	Totaal
Bestrijdingsmiddelen	32 (32)	18 (37)	(69)
Geen bestrijdingsmiddelen	68 (68)	82 (167)	(235)
(Aantal gebruikers)	100 (100)	100 (204)	(304)

1. $\chi^2 = 7,35$; $P < 0,005$ (eenzijdig).

samenstelling en Ureum) ook werd toegepast bij de graslandcultuur, die in de jaren zestig werd gepropageerd door LVV. Deze toepassingen buiten de eigenlijke rijstcultuur vonden voornamelijk plaats op bedrijven die naar bodemgesteldheid en ligging er zich toe leenden. Het ging hier in de eerste plaats om bedrijven aan de Kwattaweg, het Pad van Wanica en bij Lelydorp. Ook waren er in economisch opzicht gunstige vooruitzichten voor de veehouderij: de oprichting van de Melkcentrale, de afzetmogelijkheden bij de groeiende bevolking van Paramaribo en het invoeren van een melkgarantieprijs vormden indertijd belangrijke incentieven om tot investeringen over te gaan. Uit oude jaarverslagen van LVV blijkt dat in deze jaren ook speciale aandacht is gegeven aan het ondernemen van voorlichtingsacties op het gebied van graslandcultuur en de veehouderij. De correlatie tussen het ontvangen bedrijfsbezoek en de verworven algemene kennis op landbouwkundig gebied (nrs. 25 en 22, $\chi = 39$) wijst op de positieve invloed die op dit gebied van de voorlichting is uitgegaan. De door LVV georganiseerde veemarkten hebben de belangstelling voor de veehouderij verder gestimuleerd. Bij een hernieuwd bezoek aan het gebied in 1974 bleek echter, dat de eerder geconstateerde vernieuwingen in deze sector niet hadden doorgezet. Enige deskundigen van LVV wezen erop, dat dit waarschijnlijk verband hield met de sterke teruggang in de veehouderij sedert 1969.

Ook het verstrekken van landbouwkredieten kan indertijd van belang zijn geweest bij het overgaan tot vernieuwingen. In dit opzicht geeft het materiaal een positieve samenhang te zien tussen de kredietopname en het betrekken van zaaipadi (nrs. 21 en 20, $\chi = 22$). Bij navraag bleek, dat het hier ging om de aankoop van verbeterde oude rijststrassen.²⁹ Significante correlaties met de aankoop van meststoffen en bestrijdingsmiddelen blijven uit.

Ook het percentage gebruikers van bestrijdingsmiddelen was in Midden-Suriname geringer dan dat in Nickerie (tabel 14). Hierbij geldt hetzelfde als wat het gebruik van kunstmest betreft: naast de toepassing van bestrijdingsmiddelen bij de rijstverbouw was in Midden-Suriname ook sprake van dergelijke middelen bij de groenteteelt, evenals in de veehouderij, waarbij in het bijzonder het toedienen van een wormkuur en het bestrijden van ongedierte genoemd moeten worden.

29. In dit verband is het van belang te constateren, dat het verstrekken van hoogwaardig zaaizaad ook van grote betekenis is voor degenen die oude rassen verbouwen.

5.4.7 Vernieuwingsmogelijkheden en irrigatie

Uit de bespreking van de resultaten uit het onderzoek over het toepassen van vernieuwingen bij de rijstverbouw kunnen we nu enige conclusies trekken die betrekking hebben op de vierde hypothese. Zowel wat betreft de verbouw van nieuwe rijstrassen, als ook op het gebied van het gebruik van kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen geeft het materiaal duidelijke aanwijzingen, dat *landbouwers in een gebied met irrigatievoorzieningen meer geneigd zijn vernieuwingen op hun rijstbedrijven toe te passen, dan degenen die werkzaam zijn in een gebied waar dergelijke voorzieningen ontbreken (H-4).*

Indien we het landbouwgebied opvatten als het specifieke veld waar de interactie tussen landbouwers en voorlichters plaatsvindt, kunnen we de hypothese ook anders stellen: *Bij het introduceren van nieuwe toepassingen op het gebied van de natte rijstteelt is de aanwezigheid van een irrigatiestelsel een noodzakelijke voorwaarde.*

Beide hypothesen hebben betrekking op het specifieke veld – hier het landbouwgebied – waar de vernieuwingen worden geïntroduceerd. We willen de bevestigingen als volgt interpreteren. In West-Suriname beschikken de landbouwers over landbouwbedrijven die rechtstreeks zijn aangesloten op een irrigatiestelsel. Daar het betrekken van een ruime hoeveelheid water van doorslaggevend belang is voor het toepassen van nieuwe middelen en methoden in de rijstverbouw, is de uitgangssituatie in structureel opzicht gunstig te noemen. Ook de gerichtheid van de boeren op dit gewas, in feite een monocultuur in de bevolkingslandbouw aldaar, en de aanwezigheid van grote rijstondernemingen hebben het overgaan op moderne methoden in deze sector bespoedigd, zódanig dat van een gemechaniseerde bevolkingslandbouw gesproken kan worden.

Deze omstandigheden zijn in Midden-Suriname niet of nauwelijks aanwezig. Wel gaat het hier ook om de bevolkingslandbouw die hoofdzakelijk op de rijstverbouw is gericht, maar de voorzieningen op het gebied van irrigatie zijn niet aanwezig, met uitzondering van de Uitkijkpolder waar enige boeren zijn overgegaan op nieuwe rijstrassen. De capaciteit van de aanwezige loosleidingen (drainage) in het gebied is onvoldoende en de meeste leidingen verkeren in een verwaarloosde toestand. De boeren zijn volledig afhankelijk van de regenval, waarbij de optredende fluctuaties grote risico's voor de betrokkenen inhouden. Ook al zouden sommige boeren tot vernieuwingen willen overgaan, dan zijn zij in structureel opzicht gelimiteerd in hun handelingen. Daarbij komt, dat de nabijheid van de hoofdstad Paramaribo weinig bijdraagt tot het aanvaarden van vernieuwingen in productieve zin. De bedrijfjes vertonen meer en meer het karakter van bronnen van neveninkomsten, terwijl de vroegere nevenarbeid naar een hoofdinkomen tendeert. Een dergelijke verschuiving werd ook in de derde landbouwtelling geconstateerd, wat resulteerde in een toeneming van het nevenberoep landbouwer (LVV & ABS, 1969:15). De mogelijkheden voor werk in de stad, de betere onderwijsmogelijkheden gevoegd bij het betrekkelijk hoge voorzieningenpeil van de stad dragen ertoe bij dat de belangstelling voor de landbouw sterk is afgenomen.

5.4.8 Onbenutte bedrijfsfactoren

De restgroep onderaan de correlatiematrix bevat tenslotte enige factoren die weinig samenhang vertonen met de overige variabelen. Het is opvallend dat drie bedrijfsfactoren tot deze restgroep behoren, die in West-Suriname juist een centrale plaats innemen.

Factoren als bedrijfsgrootte en trekkerbezit zijn blijkbaar van betrekkelijk geringe betekenis in een milieu dat weinig of geen mogelijkheden biedt om tot nieuwe landbouwtoepassingen over te gaan. Dit komt treffend tot uiting in de opvatting van enige middelgrote en grote landbouwers, die hun landbouwpercelen eerder beschouwden als een veilige geldbelegging dan als een produktiefactor in landbouweconomische zin. De invloed van de zich snel uitbreidende stad Paramaribo moet hierbij niet worden onderschat (zie fig. 4). Enige veeboeren, 'Boeroes', — afstammelingen van vroegere Nederlandse kolonisten



Fig. 4. Rijstgebied ter weerszijden van het Pad van Wanica (district Suriname). Copyright C.B.L., schaal 1 : 15.000. Opname 1959.

— hebben profijt getrokken van deze stadsuitbreiding bij de verkaveling en verkoop van hun land in de onmiddellijke omgeving van de stad.

5.5 Samenvatting

De bespreking van de resultaten van de survey onder 304 landbouwers laat zien dat er aanzienlijke verschillen optreden in de twee gebieden van onderzoek. In West-Suriname was er sprake van interactie tussen landbouwers en voorlichters die duidelijk betrekking had op de rijstverbouw, die daar een monocultuur vormt. Het communicatief gedrag vindt in een gunstig milieu plaats, door de aanwezigheid van een irrigatiestelsel. In Midden-Suriname ontbreken dergelijke voorzieningen. Hoewel er impulsen van de landbouwvoorlichting zijn uitgegaan de moderne rijstverbouw te stimuleren, vooral in de Uitkijkpolder, zijn vernieuwingen vrijwel uitgebleven. Wel zijn enige innovaties in de veehouderij opgetreden, waartoe indertijd enige gunstige voorwaarden, als afzet en bodemgesteldheid, aanwezig waren. In een later stadium, na het afsluiten van het onderzoek, zouden door invloed van het landbouwbedrijfsontwikkelingsproject ook vernieuwingen in de groenteteelt optreden, vooral aan de Kwattaweg. Bij de drie genoemde sectoren waar vernieuwingen zijn opgetreden, was de ervaring en belangstelling van de betrokken landbouwers van groot belang.

Bij het vergelijken van de twee gebieden van onderzoek treden grote verschillen in vernieuwingsgeneigdheid binnen de bevolkingslandbouw op. Dit is nagegaan voor de verbouwde rijstrassen, het gebruik van kunstmest en de toepassing van bestrijdingsmiddelen. Bij al deze innovaties scoorde West-Suriname het hoogst, al waren vele landbouwers nog in het stadium van het beproeven van diverse nieuwe toepassingen. Bij een hernieuwd bezoek aan Suriname, in 1974, bleken de vernieuwingen zich in West verder voortgezet en geconsolideerd te hebben in de inmiddels sterk gemechaniseerde vorm van natte rijstverbouw. Daarentegen was de rijstbouw in Midden-Suriname verder afgenomen naar bebouwd oppervlak en opbrengst per hectare.

De analyse van het materiaal leverde bevestigingen op voor de hypothese dat Surinaamse landbouwers behorend tot de Hindostaanse bevolkingsgroep frequenter in contact treden met de landbouwvoorlichting dan Surinaamse landbouwers van Javaanse herkomst. Een verklaring wordt gezocht in de bijzondere samenstelling van de landbouwvoorlichtingsdienst, waar voorlichters van Hindostaanse origine in de meerderheid zijn. Daarnaast is het mogelijk de geringe communicatiegeneigdheid van de Javanen in verband te brengen met de geïsoleerde plaats die zij innemen in de Surinaamse samenleving.

De onderzoeksgegevens met betrekking tot West-Suriname geven bevestigingen voor de hypothese, dat landbouwers met grote bedrijven meer gebruik maken van informatiebronnen dan landbouwers met kleine bedrijven. Analyse van de gegevens van Midden-Suriname geven aanleiding de hypothese uit te breiden, in de zin van: Landbouwers met een hoge sociaal-economische status maken meer gebruik van informatiebronnen dan laaggesitueerde boeren. Ook werden bevestigingen gevonden voor de hypothese, dat landbouwers met grote bedrijven meer bezoek ontvangen van de landbouwvoorlichters dan kleine boeren. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het hoge percentage ontvangen bedrijfsbezoeken (70%) in de grootste bedrijfscategorie, tegen 53% in de middelgrote en 43% in de kleinste. De bezoeken werden echter niet zozeer afgelegd om voorlichtingsdoel-einden dan wel om het opnemen van landbouwkundige gegevens.

Tenslotte werden bij de analyse van het materiaal bevestigingen gevonden voor de stelling dat landbouwers in een gebied met irrigatievoorzieningen (West-Suriname) meer geneigd zijn vernieuwingen toe te passen dan hun collega's werkzaam in een gebied waar dergelijke voorzieningen ontbreken (Midden-Suriname). Deze produktieomstandigheden blijken van essentiële betekenis te zijn voor het verloop van het communicatie- en innovatieproces in de bevolkingslandbouw. Deze stelling sluit aan op het denkbeeld van Albrecht (1969), dat het innovatieproces in zijn totale sociale en economische context geplaatst moet worden, wil men tot een goed begrip komen van de vernieuwingsgezindheid van de boeren. Op soortgelijke gronden kunnen we stellen: Bij het introduceren van nieuwe toepassingen op het gebied van de natte rijstteelt is de aanwezigheid van een irrigatiesysteem een noodzakelijke voorwaarde.

Belangrijke verschillen werden geconstateerd in het perceptievermogen van de landbouwers over het werk van de voorlichters. Het beeld dat zij zich van het voorlichtingswerk konden vormen, bleek in hoge mate samen te hangen met de contacten die men met hen had gehad. We zijn op grond van de uitgevoerde analyse tot een nieuwe veronderstelling gekomen, dat het voorstellingsvermogen van de betrokkenen over het voorlichtingswerk in sterke mate samenhangt met eerdere contacten en ervaringen met de voorlichtinggevende instantie. Het beeld dat de landbouwers zich van het voorlichtingswerk hebben gevormd, is in feite sterk beïnvloed door het gedrag van de voorlichters tijdens de bedrijfsbezoeken. Deze werden namelijk in hoofdzaak afgelegd om gegevens van landbouwkundige aard te verzamelen.

Uit het onderzoek zijn duidelijke wensen naar voren gekomen van de zijde van de landbouwers. Deze hadden betrekking op zeer concrete zaken, zoals het verkrijgen van inlichtingen over nieuwe rijstrassen, de juiste toepassing van kunstmest en het gebruik van bestrijdingsmiddelen bij aantastingen in het gewas. Daarnaast was er grote behoefte aan een uitbreiding van het geïrrigeerde landbouwareaal in West en een verbetering op het gebied van de ontwatering in Midden-Suriname.

Ook over de wijze waarop voorlichting gegeven zou moeten worden, bestonden duidelijke verlangens, bijvoorbeeld het ontvangen van meer bedrijfsbezoek en schriftelijke informatie. Men gaf de voorkeur aan een voorlichter met een goed uitlegvermogen; hij zou een neutrale (niet-politieke) instelling moeten hebben en de taal van de betrokken bevolkingsgroep moeten spreken.

6 Het organisatorisch verband van de landbouwvoorlichting

De organisatorische structuur van de voorlichtingsdienst binnen het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij werd reeds in hoofdstuk 2 geschetst. In dit hoofdstuk zal nu worden nagegaan op welke wijze de communicatie binnen de voorlichtinggevende instantie zelf verloopt. De gegevens zijn afkomstig uit uitvoerige interviews, die de onderzoeker heeft gehouden met een vijftigtal personeelsleden van de voorlichtingsdienst in de twee gebieden van onderzoek. Het hoofdstuk is sterk gebaseerd op het verslag van onderzoek 'Communicatie en organisatie van de landbouwvoorlichting in Suriname' (Kalshoven, 1973).

In de eerste paragraaf wordt nagegaan in hoeverre de officiële doestellingen van de landbouwvoorlichting zijn terug te vinden in de werkzaamheden van de voorlichters in het veld. Er wordt geconstateerd dat er in organisatorisch opzicht een doelverschuiving is opgetreden. De tweede paragraaf handelt over de verticale communicatie, namelijk die van het hoofdkantoor naar de voorlichters in het veld, en omgekeerd. Hierbij wordt de centrale vraag behandeld, op welke wijze de voorlichters op de hoogte worden gehouden van nieuwe ontwikkelingen. De horizontale communicatie wordt in paragraaf 3 behandeld; hierbij staan de relaties tussen de voorlichters en de onderzoekers van het proefstation centraal. Ook wordt enige aandacht gegeven aan de betrekkingen met andere overheidsinstanties. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte analyse van de rol van de voorlichter, zijn werkervaring en de hierbij ondervonden moeilijkheden.

6.1 Doel en werkwijzen van de voorlichting

6.1.1 Doelstellingen

Met betrekking tot het doel van de landbouwvoorlichtingsdienst staan in de 'Handleiding voor de landbouwvoorlichter in Suriname' (LVV z.j., vermoedelijk omstreeks 1959) de volgende doelstellingen opgesomd:

1. bijdragen te leveren tot de ontwikkeling van het individu om hem in staat te stellen die plaats in de maatschappij in te nemen waar hij recht op heeft;
2. bijdragen te leveren tot de welvaart van de gehele plattelandsbevolking;
3. hulp aan boeren om zich aan te passen aan veranderde economische en sociale toestanden en technologische ontwikkelingen;
4. de opvoeding van de producent ten plattelande en de consument in de stad inzake efficiënte produktie, distributie en consumptie van Surinaamse gewassen;
5. hulpverlening bij het onderkennen en analyseren van de problemen van de plattelandsbevolking en het aangeven van mogelijke oplossingen, die zullen bijdragen tot een verhoogde landbouwproduktie en een juist gebruik van land en water.

Het is opvallend dat de doelstellingen zowel sociale als economische zaken inhouden, die ook in meer ontwikkelde landen worden onderscheiden. Soortgelijke doelstellingen

zijn bijvoorbeeld te vinden in de 'Terreinverkenning voor de agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde' (1966). Merkwaardig is het overigens dat een van de meest typerende elementen van de voorlichting, namelijk het geven van informatie en het overdragen van kennis niet expliciet als operationele doelen zijn vermeld.

Niet alleen uit de doelstellingen maar ook uit de taakomschrijving van diensten is veel af te leiden over de inhoud van het werkprogramma. De taak van de afdeling Landbouwvoorlichting werd bij een resolutie van 1957 officieel omschreven als:

- a. het geven van landbouwtechnische, landbouweconomische en huishoudkundige voorlichting aan landbouwers en plattelandsvrouwen in de ruimste zin, door middel van bedrijfsbezoeken, demonstraties, lezingen, cursussen en publikaties;
- b. het verzorgen van plantmateriaalvoorziening, in het bijzonder van rijstcultuur en de cultuur van veevoedingsgewassen;
- c. de bevordering van een goede ontwikkeling van de coöperatieve beweging in de landbouw.

Als deeltaken werden tevens aangegeven:

- d. de bestrijding van de draagmierenplaag op de landbouwpercelen in het bosland en het propageren van de landbouw in het bosland;
- e. onderzoek naar de mogelijkheden voor mechanisatie op het kleine en middelgrote landbouwbedrijf, en
- f. het mechanisch bewerken van landbouwpercelen en de aanleg van graslanden.³⁰

Anders dan bij de algemene doelstellingen wordt in deze taakomschrijving explicieter aangegeven wat de landbouwvoorlichting in de praktijk beoogt te ondernemen. Daarbij staan ook enige voorlichtingsmethoden vermeld, zoals bedrijfsbezoeken, demonstraties, cursussen en publikaties. Verder blijkt uit een beschikking van 1950, dat de landbouwvoorlichter mede belast is met het verzamelen van landbouwkundige gegevens voor de landbouwstatistiek. Deze gegevens hebben voornamelijk betrekking op het beplante areaal landbouwgewassen en de geschatte opbrengsten van rijst. De verwerking van de produktiecijfers is in handen van de afdeling Landbouwstatistiek; de cijfers worden voor algemene planningswerkzaamheden gebruikt, ook worden zij in de jaarverslagen van het ministerie gepubliceerd (het laatst beschikbare verslag dateert overigens van 1968).

Worden de hierboven genoemde taken van de voorlichtingsdienst reeds uitgebreid met het verzamelen van landbouwkundige gegevens voor statistische doeleinden, in feite is er sprake van een nog uitgebreider werkterrein. Dit is niet zozeer af te leiden uit een formele taakomschrijving van de voorlichting, maar eerder uit de ten departemente algemeen gehuldigde opvatting, dat de voorlichtingsdienst in de ressorten als 'de buitendienst' van het Ministerie van Landbouw, Veeteelt en Visserij fungeert. Daar men de ressortleiders veelal als de plaatselijke vertegenwoordigers van het departement beschouwt, worden zij met een groot aantal taken belast, die voortvloeien uit het gehele werkterrein van het departement en zeker niet alleen met landbouwvoorlichtingszaken. Zo moeten ressortleiders in sommige districten tevens de coördinatie verzorgen van het werk van andere afdelingen, zoals de cultuurtechnische dienst, mechanisatie en veeteelt. Specifieke werk-

30. De twee laatstgenoemde deeltaken hebben in het bijzonder betrekking op het werkterrein van de afdeling Mechanisatie, die indertijd als onderafdeling onder de landbouwvoorlichtingsdienst ressorteerde.

opdrachten ontvangen de personeelsleden overigens rechtstreeks van de betrokken afdelingen van het hoofdkantoor.

Uit deze vertegenwoordigende en coördinerende functie van de ressortleider volgt dat het ter beschikking staande voorlichtingspersoneel op zijn beurt met meer taken wordt belast dan met het verrichten van voorlichtingsactiviteiten alleen. Zo worden de rayon-assistenten bijvoorbeeld ingeschakeld bij uiteenlopende zaken als het verzamelen van landbouwgegevens, het keuren van padi, het controleren van irrigatieleidingen en het distribueren van landbouwmiddelen. Een nadere analyse van het werk van de landbouwvoorlichters zal uitwijzen wat dit impliceert voor hun hoofdtaak: het geven van voorlichting aan landbouwers.

6.1.2 Werk en doelverschuiving

Het uitvoeren van de werkzaamheden op voorlichtingstechnisch gebied hangt voor een groot deel af van de tijd die men aan de verschillende activiteiten besteedt. Het is algemeen bekend dat de voorlichting een langdurig proces is, waarbij slechts op tamelijk lange termijn resultaten behaald kunnen worden. Het is dus van belang dat de voorlichter het grootste deel van zijn tijd besteedt aan het geven van voorlichting en niet teveel met andere taken belast wordt.

In navolging van Wilkening (1957) werd aan de voorlichters van het middenkader gevraagd een schatting te maken van de tijd die men in het afgelopen jaar aan de verschillende werkzaamheden had besteed. Deze werden aangeduid als (1) het verzamelen van gegevens voor landbouwstatistiek, (2) het uitvoeren van controlerende werkzaamheden, (3) het geven van voorlichting, (4) het bijhouden van administratie en (5) het verstrekken van landbouwbenodigdheden. Deze vraag werd de respondenten in schriftelijke vorm voorgelegd. Uit de verkregen antwoorden werd een gemiddeld percentage berekend, dat hieronder in de vorm van een staafdiagram is weergegeven.

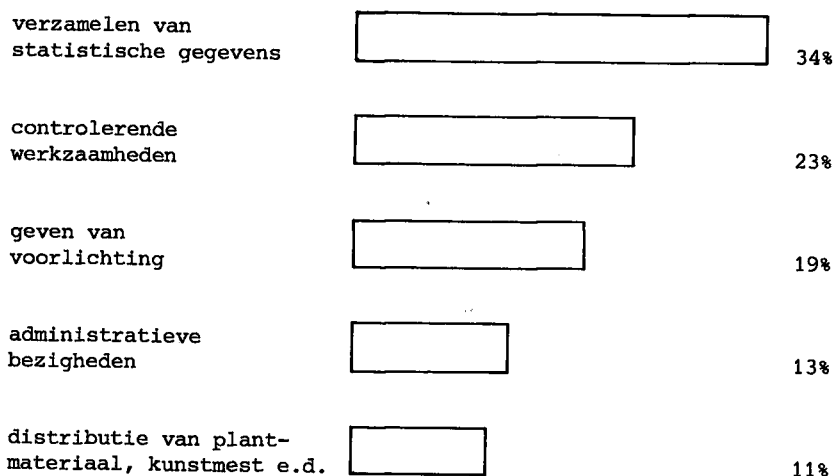


Fig. 5. Gemiddelde werkverdeling gedurende een jaar.

Fig. 5 geeft een landelijk gemiddelde van de werkverdeling per voorlichter van het midden- en lagere kader. Er zijn echter grote verschillen te constateren naar regio: in West-Suriname werd aan de statistiek bijna 20% van de beschikbare tijd besteed, terwijl in Midden-Suriname het gemiddelde op 40% lag. Deze verschillen zijn voor een gedeelte te wijten aan het groter aantal tellingen dat in dit gebied werd gehouden, in verband met een grotere variatie in gewassen. Ook de geografische ligging is van invloed: in Nickerie zijn de bedrijven in de bevolkingsspolders gemakkelijker te bereiken en overzichtelijker gegroepeerd dan in Midden-Suriname. In Nickerie besteedde men naar verhouding meer tijd aan het geven van voorlichting en het distribueren van zaaipadi. Het werk van de ressortleiders, dat niet in deze gegevens is verdisconteerd, vertoonde een veel grotere belasting in de leidinggevende en administratieve sector; bovendien waren zij niet direct met het geven van voorlichting belast.

Uit deze verdeling van werkzaamheden is overigens duidelijk af te leiden waar het accent van het werk is komen te liggen. Vooral de landbouwressorten van Midden-Suriname demonstreerden het effect van doelverschuiving in organisatorisch opzicht. *Datgene wat volgens de taakomschrijving als hoofdtak bestemd was – het geven van voorlichting – was neventaak geworden, terwijl de oorspronkelijke neventaak – het verzamelen van landbouwkundige gegevens – naar de eerste plaats is verschoven.* De algemene veronderstelling (V-1), die was opgesteld met betrekking tot het optreden van een doelverschuiving in de voorlichtinggevende organisatie, lijkt aannemelijk. In de veronderstelling werd immers een verband gelegd tussen het uitvoeren van routinewerkzaamheden en een doelverschuiving in organisatorisch opzicht. Bij wijze van nadere interpretatie van deze doelverschuiving is aan te geven dat de betrokken dienst bureaucratiserende tendenzen vertoont. Het uitvoeren van routinewerkzaamheden heeft de overhand gekregen, terwijl de inhoudelijke activiteiten van voorlichtingskundige aard onvoldoende tot hun recht komen. Deze constatering werpt overigens nieuw licht op de relatieve betekenis van een hoge bezettingsgraad van voorlichtingspersoneel in landbouwgebieden. In hoofdstuk 2 werd reeds gesteld, dat deze met één voorlichter op 350 landbouwers zeer hoog is in vergelijking met andere ontwikkelingslanden. Voorgaande beschouwingen laten echter zien, dat deze ratio op zichzelf weinig informatie geeft over de aard van werkzaamheden, die op voorlichtingskundig gebied worden ondernomen.

Bij de geconstateerde accentverlegging op het verzamelen van landbouwkundige gegevens kan men zich afvragen wat tenslotte met deze gegevens wordt gedaan. Reeds eerder is er op gewezen, dat een speciale (onder)afdeling van LVV is belast met het verwerken van de data voor de landbouwstatistiek. De vraag aan de voorlichters te velde, of zij de verwerkte gegevens na verloop van tijd terugontvingen, werd door bijna allen in negatieve zin beantwoord. Alleen de ressortleiders hadden indertijd jaarverslagen van het hoofdkantoor ontvangen; hierin was overigens de laatste tijd grote achterstand opgetreden. Deze constatering geeft opnieuw aanleiding tot het interpreteren van het verzamelen van landbouwgegevens door voorlichtingspersoneel als louter routinehandelingen, die weinig of geen resultaat opleveren voor een nadere inhoudsbepaling van het voorlichtingswerk als zodanig.³¹

31. Men kan zich afvragen of een deel van de mankracht, die voor de verzameling van deze gegevens wordt ingezet, niet beter op een andere wijze benut kan worden. De onderzoeker stelde dan ook voor een klein aantal voorlichters specifiek met enquêtetwerk te belasten; de anderen zouden dan meer tijd hebben voor het voorlichtingswerk.

Een andere mogelijke oorzaak voor het optreden van de doelverschuiving is dat het hoofddoel weliswaar in de algemene taakomschrijving was neergelegd, maar dat dit onvoldoende beslag had gekregen in een nadere vaststelling van specifieke taken en richtlijnen voor het voorlichtingspersoneel. Selznick (1966) stelt in dit verband, dat abstracte uitspraken meestal niet tot duidelijke actiepatronen leiden. Hiertoe zijn duidelijk omschreven uitgangspunten en specifieke maatregelen nodig.

Men kan zich nu afvragen of de betrokken personeelsleden voldoende geïnstrueerd waren over wat van hen werd verwacht in hun functie van voorlichter. Algemene inlichtingen over de taak en werkzaamheden zijn vervat in de 'Handleiding voor de landbouwvoorlichter in Suriname' (LVV, z.j.). Slechts 35% van de voorlichters bleek echter deze handleiding in bezit te hebben. Bijna 50% van de voorlichters was geheel onbekend met het bestaan van deze publikatie. Bij navraag bleek dat de handleiding al jarenlang niet meer herdrukt was. Is dit een aanwijzing dat de leiding van de landbouwvoorlichtingsdienst niet meer overtuigd is van het nut van een dergelijke publikatie?³² Bij gebrek aan een andere wijze om bekendheid te geven aan de doelstellingen en deze op gezette tijden bij te stellen, was er onder het voorlichtingspersoneel weinig overeenstemming over de uit te voeren taak.

Ook in ander opzicht was er weinig duidelijkheid over het werk dat van de voorlichters werd verwacht. Het is opmerkelijk dat 85% van de voorlichters niet over een werkprogramma beschikte. Wel ontvingen zij geregeld werkopdrachten van de ressortleider. Deze opdrachten waren echter naar inhoud zeer uiteenlopend van aard en hadden meestal slechts zijdelings betrekking op het voorlichtingswerk. Zij stonden namelijk in het teken van het algemene werk dat men van de 'buitendienst' van het departement verwachtte. Het voorgaande geeft aanleiding tot een nieuwe veronderstelling, *dat bij onvoldoende operationeel gemaakte doelstellingen het werkprogramma van ontwikkelingswerkers weinig gerichtheid bezit.*

6.1.3 Methoden van voorlichting

Ten behoeve van de landbouwvoorlichter zijn methoden en middelen ontwikkeld, die er op gericht zijn het proces van de voorlichting te versnellen en te vergemakkelijken (Sanders, 1966). Deze methoden kunnen ieder afzonderlijk of in combinatie met elkaar worden gebruikt. Het gebruik van deze methoden bepaalt tot op zekere hoogte de effectiviteit van de voorlichting.

Het bedrijfsbezoek kan de voorlichter de gelegenheid bieden zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de situatie waarin het bedrijf verkeert, waarbij hij tevens een indruk verkrijgt van de wijze waarop de landbouwer zijn bedrijf uitoefent. Het aantal keren dat men een landbouwdemonstratie had gegeven, was op zichzelf laag (1-2 maal per jaar). Verder bleek, dat bijna 70% van de voorlichters in het geheel geen demonstraties gegeven had. De wel uitgevoerde demonstraties hadden hoofdzakelijk betrekking op de bestrijding van insecten in gewassen en op vee. Daarnaast werd sporadisch een (methode)

32. In dit verband werd tijdens een ressortleidersvergadering door het toenmalig hoofd van de voorlichtingsdienst verklaard, dat hij iedere nacht de handleiding onder zijn hoofdkussen had liggen. Dit ontlokte de vergadering een luid gelach.

demonstratie gegeven over de wijze waarop groente, citrus en grasland bemest kon worden. Ook aan de verzorging van het gewas, speciaal het snoeien van citrus, werd in enkele gevallen aandacht besteed.

Het aantal deelnemers aan de demonstraties was betrekkelijk laag: in de meeste gevallen lag dit op 2-5 deelnemers. Groepen van meer dan 10 deelnemers onder leiding van een onderzoeker van het proefstation behoorden tot de uitzonderingen. Het ging hier om een bezoek aan proefveldjes met verschillende rijstrassen of om bemestingsproeven. In Nickerie had men indertijd enige velden van landbouwers gehuurd, waar de proeven werden uitgezet. De onderzoeker kreeg echter niet de indruk dat door de omwonende landbouwers veel belangstelling voor deze proeven werd getoond.

Er bleken tamelijk veel voorlichters te zijn die onder een landbouwdemonstratie iets anders verstonden dan de betekenis die er in het algemeen aan wordt gegeven. Zij rekenden namelijk de demonstratie ten overstaan van één boer ook tot een landbouwdemonstratie. Hieruit blijkt dat men nog weinig op de hoogte was met de verschillende specifieke groepsmethoden van voorlichting. Bij navraag bleek, dat bij de opleiding van het voorlichtingspersoneel tot nog toe weinig aandacht was besteed aan deze zaken.

Het beleggen van landbouwvergaderingen vertoonde ongeveer hetzelfde beeld. Ook bij de organisatie hiervan was minder dan de helft van de voorlichters betrokken geweest. Het meest werd dan gesproken over het oprichten van coöperaties of landbouwbelangengroepen. Het aantal gehouden excursies en tentoonstellingen was ten tijde van het onderzoek over het gehele land minimaal, met uitzondering van het landbouwressort Suriname A. Veel zal echter afhangen van de aard van het gebrachte bezoek en van de inhoud van de contacten die daaruit voortvloeien. Gevraagd naar het doel van hun bezoek aan de bedrijven bleken de voorlichters deze in de eerste plaats af te leggen om landbouwkundige gegevens te verzamelen, door middel van areaalopnamen en proefsnitten, ten behoeve van de landbouwstatistiek. Indien de boer op zijn bedrijf werd aangetroffen, werd het bezoek wel eens gecombineerd met het maken van een praatje of het verstrekken van enige inlichtingen. Ook werden bedrijfsbezoeken afgelegd voor het verrichten van 'controleerende werkzaamheden'. Daarbij ging men hoofdzakelijk na of er zich geen ziekten of plagen in het gewas voordeden en -- in Nickerie -- of men over voldoende irrigatiewater beschikte. Uit deze beide werkzaamheden is af te leiden dat het bedrijfsbezoek in de meeste gevallen misschien niet het karakter draagt van een specifieke voorlichtingsmethode; wel sluiten de gegeven voorbeelden aan bij hetgeen de landbouwers zelf van het voorlichtingswerk verwachten en dit stemt overeen met de indruk die zij van het voorlichtingswerk hebben gekregen (zie hoofdstuk 5).

Een van de gebruikelijke werkwijzen bij de voorlichting is de methodedemonstratie. Een voordeel van dit soort demonstratie is dat men aan een groep belangstellenden de

Tabel 15. Aantal (methode)demonstraties per voorlichter (N = 41).

Aantal	West	Midden	Totaal
0	5	21	26
1-2	4	9	13
3 en meer	—	2	2

toepassing van een nieuw middel kan laten zien, terwijl men tegelijkertijd kan voordoen hoe de daarbij benodigde apparatuur gebruikt moet worden. De vraag in hoeverre de voorlichters gedurende de periode van een jaar een landbouwdemonstratie hadden gegeven, werd alleen aan de voorlichters van het midden- en lagere kader gesteld, aangezien de ressortleiders in het algemeen niet zelf voorlichtingsactiviteiten uitvoerden (tabel 15).

6.1.4 Gebruikte hulpmiddelen

Bij het geven van voorlichting worden gewoonlijk ter ondersteuning enige hulpmiddelen gebruikt. Deze worden hier onderscheiden in hulpmiddelen van landbouwtechnische en voorlichtingstechnische aard. Het ligt voor de hand dat het voorlichtingspersoneel van het middenkader ten alle tijde over demonstratiemateriaal moet kunnen beschikken.

In de eerste plaats werd gevraagd of er in het betrokken rayon demonstratiemateriaal (bijvoorbeeld een rugspuit) aanwezig was en zo ja, in welke staat dit verkeerde (tabel 16). Het bleek dat 24 van de 41 voorlichters over dergelijk materiaal beschikten. Van deze categorie verklaarden echter acht personen dat het materiaal op dat moment onbruikbaar was wegens een defect. In de meeste gevallen was het materiaal voor reparatie verzonden naar de afdeling Mechanisatie van LVV. Men zei ongeveer drie tot vijf maanden te moeten wachten voordat het terug werd ontvangen. Hierdoor beschikten in feite slechts 16 van de 41 voorlichters over bruikbaar materiaal. Zeventien voorlichters verklaarden in het geheel niet over apparatuur te beschikken.

Voor het tamelijk hoge percentage defecte apparatuur moet de verklaring gezocht worden in het onoordeelkundig gebruik ervan. Dit is toe te schrijven aan het feit, dat de apparaten meestal door de landbouwers zelf gebruikt werden. De voorlichters zeiden dat de apparaten meestal werden uitgeleend; slechts enkelen noemden het verhuur ervan. Velen klaagden over de staat waarin de apparaten verkeerden bij terugbezorging. Deze wijze van gebruik der apparaten is op zichzelf een nieuwe aanwijzing voor het karakter dat de voorlichting heeft aangenomen. In plaats van te worden gebruikt voor specifieke

Tabel 16. Beschikbaar landbouwtechnisch materiaal per voorlichter (N = 41).

	West	Midden	Totaal
Materiaal beschikbaar	3	13	16
Materiaal defect	1	7	8
Geen materiaal beschikbaar	5	12	17

Tabel 17. Het gebruik van communicatieve hulpmiddelen (N = 41).

	Regelmatig	Sporadisch	Geen
Pamfletten	1	14	26
Aanplakbiljetten	—	4	37
Films	—	3	38
Foto's en dia's	—	1	40
Flanelbord	--	1	40

voorlichtingsdoeleinden, werd de apparatuur bij wijze van algemene dienstverlening ingezet.

Ter ondersteuning van de voorlichting maakt men gewoonlijk gebruik van communicatieve hulpmiddelen, zoals het pamflet of de brochure, het aanplakbiljet, de film, foto's of dia's en het zogenaamde flanelbord. Ieder van deze hulpmiddelen heeft zijn eigen gebruik en toepassingen (Wittich & Schuler, 1967). Het gebruik van de massamedia, zoals pers, radio en televisie, vormt een aparte categorie, waarop hier verder niet zal worden ingegaan omdat de voorlichters in het veld slechts bij hoge uitzondering daarbij werden ingeschakeld.³³

Tijdens de interviews werd de voorlichters gevraagd in welke mate zij gebruik maakten van hierboven genoemde hulpmiddelen (tabel 17). Van de verschillende hulpmiddelen is het pamflet praktisch het enige waarvan gebruik werd gemaakt, al gaat het vooral om 'sporadisch' gebruik. Van de andere middelen werd bijna geen gebruik gemaakt. Er kan geconcludeerd worden dat er blijkbaar stagnatie is opgetreden in de verstrekking van deze hulpmiddelen aan het voorlichtingspersoneel. Ook is men weinig op de hoogte met de toepassing ervan. Dit bleek bijvoorbeeld uit de antwoorden over het flanelbord, waarvan velen nog nooit hadden gehoord. Dit is des te opvallender daar een dergelijk bord tot de standaarduitrusting van ieder ressortkantoor behoort.

6.2 Communicatie binnen de voorlichtingsdienst

Een beschouwing over de interne communicatie binnen een dienstverlenende instantie is daarom van zoveel belang, omdat het van de aard van deze communicatie afhangt, in hoeverre het voorlichtingswerk tot zijn recht kan komen. Zo mogen we veronderstellen dat het ondernemen van diverse voorlichtingsactiviteiten aanleiding zal geven tot overleg tussen de verschillende functionarissen van het hoofdkantoor en die van het betrokken ressortkantoor. Dit impliceert echter dat de functionarissen bereid moeten zijn tot overleg over te gaan en die stappen te ondernemen die daartoe kunnen bijdragen.

Ook de organisatorische structuur van de voorlichtinggevende instantie zal zijn invloed doen gelden op het verloop van de communicatie. Zo ziet men in een landbouwvoorlichtingsdienst dat de voorlichters aan de periferie van de organisatie opereren. Met hun standplaats in de landbouwgebieden bevinden zij zich in hun werk- en woonsituatie dikwijls op grote afstand van het hoofdkantoor. We mogen veronderstellen dat deze afstand een zekere invloed heeft op het verloop van de communicatie. De voorlichter, werkzaam in de nabijheid van de hoofdstad, kan immers gemakkelijker contact opnemen met het hoofdkantoor dan zijn collega in een verafgelegen werkgebied. Indien er goede verbindingen aanwezig zijn, behoeft deze factor van geografische aard op zichzelf geen bezwaar te zijn. Problematischer kan het echter worden indien communicatieverbindingen ontbreken of ondoelmatig functioneren, zoals dit in ontwikkelingslanden dikwijls het geval is.

33. Het betrof dan meestal interviews met landbouwers, die door de publiciteitsdienst van het hoofdkantoor werden afgenomen. In het verleden is door de toenmalige ressortleider in Nickerie tamelijk veel gebruik gemaakt van de plaatselijke radiozender RANI voor bekendmakingen over nieuwe ontwikkelingen in de rijstverbouw.

Bij het verloop van de interne communicatie dienen wij verder na te gaan in hoeverre de rang en positie van de verschillende functionarissen hierop van invloed is. Staan de voorlichters van het lagere- en middenkader tamelijk geïsoleerd ten opzichte van het hoofdkantoor, de hogere kaderleden verkeren in een veel gunstiger situatie. Zo beschikken de laatsten over een telefoon en nemen zij geregeld deel aan vergaderingen en besprekingen op het hoofdkantoor. Verder zullen zij ook uit hoofde van hun functie eerder contact opnemen met het hoofdkwartier.

Bij het bezien van het organisatieschema (fig. 1, p. 17) valt de hiërarchische organisatiestructuur op. Hiermee zijn de formele organisatie en de daarmee samenhangende communicatiekanalen uitgebeeld. Het feit dat de voorlichters deel uitmaken van een dergelijke hiërarchisch gestructureerde organisatie, zal gevolgen hebben voor het verloop van de communicatie binnen de dienst. Deze zal gebonden zijn aan bepaalde regels en procedures, die in het algemeen in overheidsdiensten van kracht zijn. De hiërarchische indeling van posities zal bijvoorbeeld de stroom van communicatie kanaliseren en in een bepaalde richting doen verlopen. In dit verband kunnen we aansluiten bij het gebruikelijke onderscheid in 'verticale' en 'horizontale' communicatie (Hall, 1974). Bij de bespreking van de onderzoekresultaten zal naar voren komen, of er wellicht alternatieven voor deze formeel gestructureerde communicatie aanwezig zijn.

Met betrekking tot de verticale communicatie maken we nog een onderscheid tussen de informatie die door het hoofdkantoor aan de voorlichters in de ressorten wordt gegeven (neerwaartse communicatie) en de inlichtingen die de voorlichters doorgeven aan het hoofdkantoor (opwaartse communicatie). Overigens moet erop gewezen worden dat niet alle communicatie de officiële kanalen volgt. Deze kan immers ook via informele contacten plaatsvinden. Deze vorm van informele communicatie is van groot belang voor het functioneren van de organisatie (Blau & Scott, 1963:6). Een andere belangrijke communicatiestroom vindt in horizontale zin plaats. We denken hierbij speciaal aan de contacten tussen voorlichters onderling en die met onderzoekers. Dit laatste aspect zal in 6.3 aan de orde worden gesteld.

6.2.1 Neerwaartse communicatie

Uit de doelstellingen van de voorlichtingsdienst vloeit voort dat een programma van activiteiten wordt ontwikkeld, dat onder meer ten goede dient te komen aan het publiek waar zij zich op richt. Bij het uitvoeren van een dergelijk programma neemt de ressortleider een sleutelpositie in. Hij moet immers ter plaatse leiding geven aan de diverse voorlichtingsactiviteiten. Om zijn taak goed te kunnen vervullen, moet er duidelijkheid bestaan over wat er van hem wordt verwacht. Aanwijzingen over hun taak en werkgebied ontvangen de voorlichters van het niveau van (sub)ressortleider in eerste instantie bij hun aanstelling en later bij een eventuele overplaatsing. Deze aanwijzingen worden door een hoge staffunctionaris gegeven, meestal in de persoon van de directeur van het departement of het hoofd van de landbouwvoorlichtingsdienst. Al naar gelang de urgentie van de vacature, volgt nog een kennismakingstijd van circa zes maanden, waarin verschillende dienstonderdelen van LVV worden bezocht. Dat de hiermee geschetste gang van zaken lang niet altijd wordt toegepast, blijkt wel uit de ervaringen van enige (sub)ressortleiders, die in de periode van kennismaking min of meer aan hun lot werden overgelaten.

De midden- en lagere kaderleden ontvangen hun aanwijzingen in het algemeen op het

ressortkantoor; zij worden immers uit de plaatselijke landbouwbevolking gerekruteerd. Direct na de indiensttreding volgt in de meeste gevallen een inwerkperiode. In het ideale geval krijgt de nieuwe voorlichter een mentor toegewezen in de persoon van een ervaren voorlichter, die goed bekend is met de situatie ter plaatse. Tijdens deze inwerkperiode ontvangt de nieuwe medewerker praktische inlichtingen en raadgevingen die bijzonder waardevol kunnen zijn voor zijn verdere werkzaamheden. Dat slechts een derde van de voorlichters in feite een dergelijke inwerkperiode had ontvangen, wijst erop dat deze procedure niet consequent wordt toegepast.

Voorlichters zullen de kennis, die zij tijdens hun opleiding hebben verworven, na verloop van tijd moeten aanvullen, vooral in het geval er van een snelle landbouwonwikkeling sprake is. Een dergelijke situatie doet zich bijvoorbeeld voor in West-Suriname met betrekking tot de rijstcultuur. Het volgt uit de aard van zijn functie dat de voorlichter dan op de hoogte is van de nieuwe ontwikkelingen in de rijstverbouw. Deze nieuwe kennis kan voornamelijk op vijf manieren verkregen worden:

1. door middel van cursussen ('in-service' training);
2. door het regelmatig bijhouden van vakliteratuur;
3. het bijwonen van lezingen, deelname aan groepsdiscussies, e.d.;
4. door persoonlijke contacten met onderzoekers en specialisten;
5. het bezoeken van moderne bedrijven.

6.2.2 Cursussen

In vroeger jaren werden er algemene landbouwcursussen en assistentencursussen gehouden, die echter omstreeks 1965 werden stopgezet. Wel werd door de afdeling landbouwonderwijs medewerking verleend aan een schriftelijke cursus vanuit Nederland, waarvoor echter van de zijde van de deelnemers weinig blijvende belangstelling werd ondervonden. Voor deze afnemende interesse werden door de stafleden de volgende redenen genoemd:

- a. de deelnemers hadden moeite met het begrijpen van sommige vakken, zoals scheikunde en bedrijfskunde;
- b. de cursus zou niet voldoende aan de praktijk van het werk in Suriname zijn aangepast;
- c. de cursisten voorzagen onvoldoende promotiekansen na het behalen van het diploma.

6.2.3 Vakliteratuur

Om de bekendheid met de vakliteratuur na te gaan, werd tijdens de interviews gevraagd of men bekend was met een drietal publikaties. Deze werden geselecteerd op basis van een praktische en duidelijke uiteenzetting over een landbouwkundig onderwerp. De selectie bestond uit een verhandeling van Ubels (1961) over de moderne rijstverbouw in Nickerie, een artikel van Hasselbach (1966) over de toepassing van nieuwe rijstrassen in de bevolkingslandbouw en een overzicht van de belangrijkste ziekten en plagen van landbouwgewassen (del Prado, 1966). De vraag of men bekend was met deze geschriften werd beantwoord als weergegeven in tabel 18.

Uit het oogpunt van de voorlichting is de categorie voorlichters, die de publikaties gelezen hebben, uiteraard het belangwekkendst. Degenen die een publikatie hadden gezien, waren weliswaar op de hoogte van het bestaan ervan, maar hadden hem niet gelezen. De eerstgenoemde categorie bestond voornamelijk uit de ressortleiders, sub-

Tabel 18. Bekendheid met landbouwkundige publikaties (N = 50).

	Gelezen	Alleen gezien	Onbekend
Ubels	8	4	38
Hasselbach	7	4	39
Del Prado	17	7	26

ressortleiders en een klein aantal rayonassistenten. De categorie 'onbekend' werd hoofdzakelijk door de (hoofd)voorlieden gevormd, maar ook door een tamelijk groot aantal rayonassistenten. *De algemene conclusie is, dat er een zeer geringe doorstroming van schriftelijke informatie naar de voorlichter in de districten plaatsvindt.* Het feit dat de publikatie van del Prado door een redelijk aantal voorlichters was gelezen, hangt waarschijnlijk samen met de goede leesbaarheid ervan; ook het vele fotomateriaal zal hiertoe hebben bijgedragen.

In het algemeen wordt er heel weinig door de voorlichters gelezen. Dit laatste werd bevestigd door de beantwoording van de vraag of men de afleveringen van de Surinaamse Landbouw en de Mededelingen van het Landbouwproefstation geregeld las. Dit bleek slechts bij één op de tien voorlichters het geval te zijn. Van de mogelijkheid om deze publikaties op het ressortkantoor te lezen, werd bij wijze van hoge uitzondering gebruik gemaakt. Men maakte in dit verband dikwijls de opmerking 'dat die dingen meestal zo moeilijk geschreven zijn'. Het zou inderdaad de voorkeur verdienen een eenvoudige samenvatting van relevante artikelen te maken, waardoor er meer kans zou zijn dat zij gelezen en begrepen zouden worden. In dit verband is het interessant te wijzen op het feit dat in vroeger jaren de afdeling Agrarische Publiciteitsdienst enige artikelen bewerkt en verspreid heeft; met het vertrek van de betrokken functionaris is er echter een eind gekomen aan deze activiteiten.

In het algemeen was het lezen van boeken ook niet erg populair. Slechts 3 van de 10 (sub)ressortleiders bleken dit regelmatig te doen. Een blik op de boekenkasten in de ressortkantoren leverde ook niet veel meer op dan een stoffige stapel boeken en rapporten.

6.2.4 Lezingen

Een derde mogelijkheid om op de hoogte te blijven van de nieuwe ontwikkelingen, wordt gevormd door het bijwonen van lezingen over landbouwkundige onderwerpen. Met betrekking hiertoe werd gevraagd naar het aantal malen dat men in het afgelopen jaar een lezing had gevolgd (tabel 19).

Wat de deelname aan lezingen betreft, treden er grote verschillen naar district op. In Nickerie hadden bijna alle voorlichters het afgelopen jaar een lezing gehoord, in Suriname was het de helft, terwijl in Commewijne geen van de voorlichters een lezing had gevolgd. Ook in de frequentie van deze activiteiten treden grote verschillen op; zij ligt in Suriname het hoogst. Niet alleen naar district, maar ook naar landbouww ressort zijn er grote verschillen. Dit is speciaal van toepassing op de twee ressorten in Suriname. Van degenen die een of meer lezingen hadden bijgewoond, behoorden namelijk de meesten tot het ressort Suriname A. De hoge totaal-score van Nickerie hangt samen met het aantal

Tabel 19. Deelname aan lezingen naar district (N = 41).

	West	Midden	Totaal
Geen	1	22	23
1 maal	3	—	3
2 maal	5	3	8
3–6 maal	—	3	3
7 maal en meer	—	4	4

bezoeken dat door de stafleden van de Dienst Landbouw en de onderzoekers van het Landbouwproefstation aan dit dynamische gebied wordt gebracht. Deze bezoeken worden dan dikwijls gecombineerd met het houden van lezingen voor het voorlichtingspersoneel. In Suriname A en B hielden de ressortleiders zelf een aantal lezingen; bovendien gaf de groentespecialist van het ressort A enige voordrachten over de groenteverbouw.

Bij de vraag op welke wijze men op de hoogte gebracht zou willen worden van de nieuwe ontwikkelingen in de landbouw, werd door bijna alle voorlichters de voorkeur uitgesproken voor het volgen van regelmatige trainingsbijeenkomsten. Daarnaast had men ook veel belangstelling voor schriftelijke informatie, in de vorm van eenvoudige brochures en 'boekjes'. De meest gevraagde onderwerpen hadden betrekking op de moderne rijstverbouw (speciaal de verzorgende maatregelen bij het te velde staande gewas), de groente-teelt en de veeteelt. Naast de teeltkundige kennis zou men ook enige toegepaste landbouw-economische kennis willen verwerven, vooral op het gebied van de afzetmogelijkheden.

6.2.5 Opwaartse communicatie

Wordt in de literatuur tamelijk veel aandacht gegeven aan de communicatie in neerwaartse richting, dit is in veel mindere mate het geval met de opwaartse communicatie. Likert (1970) heeft in dit verband gewezen op het grote belang van deze vorm van communicatie binnen industriële bedrijven. Het komt ons voor, dat deze communicatie van wezenlijk belang is voor alle andere typen organisaties en in het bijzonder voor dienstverlenende organisaties, zoals voorlichtingsdiensten. De leiding kan dan immers op de hoogte blijven van de wensen en problemen van landbouwerszijde, van de activiteiten die door de voorlichters worden ondernomen en van de reacties die van de zijde van de landbouwers worden ondervonden ('feedback' of 'terugkoppeling'). Op grond van ervaringen en suggesties van de voorlichters kan de staf overwegen bepaalde onderdelen van het programma bij te stellen of te wijzigen. Juist waar die activiteiten dikwijls op grote afstand van het hoofdkantoor plaatsvinden, is het van belang dat regelmatig contact wordt onderhouden.

6.2.6 Rapporten

De berichten, die vanuit de ressorten ontvangen worden, kan men onderscheiden in de rapporten en officiële correspondentie enerzijds en de mondelinge inlichtingen en mede-

delingen anderzijds. Wat de eerste categorie betreft, is er een afspraak dat er regelmatig verslag wordt gedaan over de ondernomen activiteiten gedurende een bepaalde periode. Deze rapporten worden door de ressortleider opgesteld, mede aan de hand van ontvangen inlichtingen en verslagen van het voorlichtingspersoneel. In deze periodieke rapporten, die een zeer algemeen karakter dragen, wordt dikwijls het aantal bedrijven vermeld dat in de periode van verslaggeving is bezocht. Blijkbaar wordt het afleggen van een groot aantal bezoeken gezien als 'bewijs van goed gedrag'. Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat hiermee nog weinig over de aard van deze bezoeken is af te leiden.

Het is echter gebleken dat deze verslagen de laatste jaren zelden op tijd werden ingediend. De betrokkenen moesten herhaaldelijk aan hun plicht herinnerd worden. Bij navraag bleek dat vele ressortleiders moeilijkheden ondervonden bij het opstellen van dergelijke rapporten. De taak werd door enkelen van hen als 'een onaangename en tijdrovende business' aangeduid. Een veel geuite klacht was dat, indien men dan zijn verslag tijdig indiende, geen reactie werd ontvangen van de zijde van het hoofdkantoor. Men had de indruk dat men op het hoofdkantoor vooral lette op de datum waarop het rapport werd ontvangen, terwijl op de inhoudelijke aspecten niet werd ingegaan. Een van de ressortleiders verklaarde dat hij nu in het geheel geen rapporten meer indiende, 'wat heeft dat voor zin?'. Een dergelijke protesthouding is indicatief voor een conflictsituatie, die kan ontstaan, indien de verslaggeving als een louter ambtelijke procedure wordt ervaren.

Uit een analyse van de inhoud van enige jaarverslagen blijkt dat een bepaalde indeling wordt gevolgd: na een uitvoerige beschrijving van de stand van de landbouw in het betreffende gebied, volgt een verslag van de activiteiten die in het afgelopen jaar zijn ondernomen. De grote uniformiteit van rapporteren was opvallend; bij navraag bleek er dan ook een bepaalde instructie over het opstellen van een dergelijk verslag te bestaan. Het voordeel van een uniforme indeling ligt voor de hand: het hoofdkantoor verkrijgt op deze wijze een vergelijkbaar overzicht van de verschillende ressorten. Ook weet de opsteller van het rapport waar hij zich aan te houden heeft. Indien echter onvoldoende inhoud wordt gegeven aan de verschillende rubrieken en eventuele interessante details of ondervonden moeilijkheden bij het voorlichtingswerk worden weggelaten, is de waarde van een dergelijke rapportage betrekkelijk gering. Zowel uit het feit dat de rapporten niet tijdig worden ingediend als uit de uniforme vormgeving mogen we concluderen, dat de formele communicatie naar boven qua frequentie en inhoud veel te wensen overlaat.

Wat betreft het vermijden van berichtgeving over ondervonden moeilijkheden en eventuele teleurstellingen in het werk, kunnen we aanknopen bij een propositie van Thompson op het gebied van opwaarts gerichte communicatie in organisatorisch verband. Deze stelt namelijk dat waar alternatieve mogelijkheden aanwezig zijn, de individu geneigd is successen te rapporteren en aanwijzingen over mislukkingen achter te houden (Thompson, 1967:124). De doorgenomen verslagen bleken inderdaad zeer weinig informatie te bevatten over eventuele tegenslagen op het gebied van de voorlichting. Uit de gevoerde vraaggesprekken bleek echter, dat de voorlichters in de praktijk van het werk met nogal wat moeilijkheden hadden te kampen. Deze zullen in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk aan de orde worden gesteld. Nu zal eerst een bespreking volgen van het gebruik van mondelinge communicatiekanalen.

6.2.7 Mondelinge communicatie

In tweede instantie is nagegaan hoe de opwaartse mondelinge communicatie functioneert. Juist door het informele karakter van deze communicatie is het moeilijk deze te kwantificeren. Nog moeilijker is het de inhoud van deze communicatie na te gaan: hij onttrekt zich aan het oog en oor van de onderzoeker. Toch was het mogelijk althans enige indicaties hierover te verkrijgen aan de hand van de uitvoerige vraaggesprekken met de voorlichters. Tijdens deze gesprekken werd hen gevraagd of zij misschien bepaalde ideeën of voorstellen ter verbetering van de voorlichting hadden. Op vier personen na bleken alle voorlichters hierover inderdaad ideeën te hebben. Zo werd het nut van gespecialiseerde landbouwsectoren en een daarbij behorende taakverdeling genoemd. Ook het ondernemen van meer specifieke voorlichtingsactiviteiten, zoals het houden van demonstraties, lezingen e.d. en het beschikbaar stellen van betere voorlichtingsmiddelen werd bij herhaling naar voren gebracht. Deze ideeën kunnen zeker waardevol genoemd worden en hebben betrekking op relevante voorlichtingszaken.

We moeten ons nu afvragen waarom de stafleden op het hoofdkantoor van oordeel zijn dat de voorlichters zo weinig ideeën naar voren brengen. Dit zou wellicht op een storing in de opwaartse communicatie kunnen wijzen. Om dit na te gaan hebben wij aan de voorlichters de vraag gesteld of zij de door hen genoemde voorstellen wel eens met iemand besproken hadden. Ruim de helft van de voorlichters verklaarde dat zij hun ideeën tot verbetering van het werk aan hun directe baas kenbaar had gemaakt. Vele anderen hadden dit met collega's besproken; slechts enkelen – het ging hier om (sub)-ressortleiders – hadden hun suggesties met de leiding van LVV besproken. Een derde van hen had echter hun voorstel niet ter sprake gebracht (tabel 20). Als we nu nader ingaan op de gevolgen van de wel naar voren gebrachte suggesties, dan blijkt dat slechts in drie gevallen een positief resultaat was behaald, dat wil zeggen dat de suggestie was opgevolgd. Deze voorstellen waren alle drie afkomstig van (sub)ressortleiders. De zesentwintig anderen hadden dit met collega's besproken; slechts enkelen – het ging hier om (sub)-verder niets meer van gehoord of er was niet veel verbetering opgetreden. Deze negatieve ervaringen van zoveel personen zijn tekenend voor een situatie waar ideeën niet voldoende tot hun recht komen. Het is voor de betrokken personen niet bepaald stimulerend om later weer met andere voorstellen of ideeën naar voren te komen. Dit zou wel eens een belangrijke reden kunnen zijn waarom zoveel voorlichters hun ideeën niet kenbaar maken aan de leiding.

Wanneer we de gegeven antwoorden nu nader analyseren, blijkt dat onder de hoofdvoorlieden de meeste personen schuilen die hun voorstel niet besproken hebben. Men kan dit in verband brengen met hun ondergeschikte positie in de voorlichtingsdienst. Het

Tabel 20. Voorstellen ter verbetering van de voorlichting, naar functie.

	Hoofdvoorlieden (N = 23)	Rayonassistenten (N = 18)	Ressortleiders (N = 9)	Totaal (N = 50)
Voorstel besproken	11	10	8	29
Voorstel niet besproken	10	5	1	16
Geen voorstel	2	3	—	5

wordt in het algemeen niet passend gevonden dat lager geplaatsten hun mening ongevraagd naar voren brengen. Bij zijn bespreking van de opwaartse communicatie wijst Simon (1967:210) op het belang dat leidinggevende functionarissen hechten aan de herkomst van een mededeling. Voorstellen van onderop zouden niet veel aandacht krijgen wegens de lage positie die de personen daar in de organisatiestructuur innemen. Toegepast op de voorlichtingsdienst zou dit kunnen betekenen dat stafleden in het algemeen weinig waarde hechten aan de meningen van de voorlichters van het lagere kader. Tijdens interviews met stafleden werd inderdaad bij herhaling gezegd dat deze voorlichters weinig inzicht toonden in de voorlichtingsproblemen en de achtergronden ervan.

Als we verder nagaan met wie de verschillende voorstellen zijn besproken, blijkt dat de voorlichters in het algemeen geneigd zijn dit te doen met personen van een hogere functie en bij voorkeur met de ressortleider. Dit is niet verwonderlijk, daar deze als hoofd van het ressort hiertoe de meest aangewezen persoon is. Overigens is het begrijpelijk dat geen van de lager geplaatste voorlichters zijn suggesties direct met stafleden van het hoofdkantoor besproken heeft. De ressortleider treedt namelijk als tussenpersoon op bij het overleg tussen de voorlichters en de stafleden. Hij is immers in de positie om de gedane suggesties aan de stafleden door te geven. Toch dienen we in dit verband met deze hiërarchisch verlopende communicatie op een veel voorkomend euvel te wijzen. Indien de stafleden hun indrukken voornamelijk baseren op gesprekken met de ressortleiders, is het immers heel goed mogelijk dat de meningen en ervaringen van de lager geplaatsten onvoldoende tot hun recht komen. Vooral waar de ressortleiders met meer algemeen organisatorische zaken belast zijn, zullen tijdens de gesprekken immers in de eerste plaats kwesties van organisatorische aard aan de orde komen. Bij de beantwoording van de vraag welke onderwerpen tijdens de werkbezoeken naar voren zijn gekomen, blijkt namelijk dat dienstangelegenheden en personeelszaken de grootste categorie vormden. Voorlichtingsaangelegenheden kwamen daarbij op de tweede plaats.

6.2.8 Werkbezoeken

Een andere gelegenheid voor het onderhouden van contacten met de voorlichters doet zich voor tijdens de werkbezoeken van stafleden aan de diverse ressorten. Wegens de typische structuur van een landbouwvoorlichtingsdienst (de grote afstand tussen hoofdkantoor en de landbouwressorten is reeds eerder ter sprake gekomen) mogen we veronderstellen dat deze werkbezoeken tamelijk frequent worden afgelegd. Staffunctionarissen kunnen daartoe dienstreizen ondernemen, hetzij met het specifieke doel contacten ter plaatse te onderhouden, hetzij dit te combineren met een ander reisdoel. Het nut van een dergelijk bezoek is duidelijk: men blijft op de hoogte van het verloop van de ondernomen activiteiten en van de problemen die zich in het voorlichtingswerk ter plaatse voordoen. Om een indruk te krijgen van de contacten die in de ressorten plaatsvinden, werd een vraag gesteld of men in het afgelopen jaar gesproken had met een van de staffunctionarissen van het hoofdkantoor.

Uit de gegeven antwoorden blijkt, dat slechts een derde van alle voorlichters gedurende de periode van een jaar in contact was gekomen met een staffunctionaris.³⁵ Dit wijst erop

35. Het betrof vooral ressortleiders, sub-ressortleiders en oudere rayonassistenten.

dat er weinig gelegenheid was tot het voeren van een informeel gesprek tussen stafleden en voorlichters in het veld, waarbij de ondervonden moeilijkheden en eventuele suggesties ter sprake gebracht konden worden. Als mogelijke oorzaken noemen we de drukke bezigheden van de staf op het hoofdkantoor, die weinig gelegenheid overlaten tot het afleggen van meer werkbezoeken. De geografische afstand tussen hoofdkantoor en ressortkantoor vormt een aanzienlijke belemmering voor het onderhouden van regelmatige contacten. Ook zal de sociale afstand tussen stafleden en voorlichters op grond van de verschillen in positie en leeftijd een rol spelen. In dit verband wezen we reeds op de geringe waarde die men hecht aan de meningen van lager geplaatsten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de zeer geringe contacten die worden onderhouden met de rayonassistenten en hoofdvoorlieden, die juist het dichtst staan bij de landbouwers. Het betrekkelijke isolement waarin deze voorlichters verkeerden, bleek uit de (spontane) verzuchting van sommige respondenten, dat zij het gevoel hadden aan hun lot te worden overgelaten.

Uit voorgaande gegevens hebben we enige redenen aan te nemen, dat er juistheid schuilt in de veronderstelling, *dat bij weinig contactrelaties tussen leidinggevende functionarissen en voorlichters in het veld, dit de geïsoleerde positie van de laatsten zal versterken* (V-3). Hierbij moet worden aangetekend, dat dit vooral het voorlichtingspersoneel van het midden- en lagere kader betreft. Ressortleiders komen in redelijke mate in contact met de functionarissen van het hoofdkantoor.

In de theoretische overwegingen van hoofdstuk drie hebben we reeds gewezen op de perifere positie die de meeste veldwerkers in hun organisatie innemen. Toegepast op een dienstverlenende instantie als de landbouwvoorlichtingsdienst, merken we op dat voorlichters als uitvoerend personeel in het rurale achterland opereren en in organisatorisch opzicht een ondergeschikte positie innemen. De leidinggevende functionarissen daarentegen verkeren wegens hun werkzaamheden op het hoofdkantoor in een urbane omgeving. Deze zeer uiteenlopende referentiekaders blijken belangrijke gevolgen te hebben voor de werkrelaties tussen de twee onderscheiden categorieën.

6.2.9 Horizontale communicatie

Tijdens ons onderzoek hebben we ook enige aandacht besteed aan de horizontale communicatie binnen de voorlichtingsdienst. Deze manifesteert zich bijvoorbeeld tijdens opzettelijke of toevallige ontmoetingen en contacten tussen collega-voorlichters. Daarnaast is er sprake van horizontale communicatie tijdens de interactie tussen de leden van de organisatorische subeenheid van studie en die van andere subeenheden. Dit zal in de volgende paragraaf worden behandeld, waarin onder meer de relaties tussen voorlichters en onderzoekers aan de orde worden gesteld.

Bij onze waarnemingen hebben we niet de indruk gekregen, dat de horizontale communicatie binnen de dienst zelf van grote betekenis was. Wel waren er ontmoetingen tussen de verschillende voorlichters in het veld, waarbij zij elkaar op de hoogte brachten van de laatste nieuwtjes, of enige werkervaringen uitwisselden. Dat deze ontmoetingen tamelijk sporadisch voorkwamen, is waarschijnlijk toe te schrijven aan de extensieve werkgebieden (ressorten en rayons) waarbinnen men werkt; de fysieke mogelijkheden tot informele contacten zijn daardoor betrekkelijk gering. Dit geldt in nog sterkere mate voor de ressortleiders, die immers op tamelijk grote afstanden van elkaar opereren.

Daartegenover staat dat de laatsten gelegenheid hebben tot het uitwisselen van infor-

matie tijdens de maandelijkse ressortleidersvergaderingen op het hoofdkantoor. Tijdens deze vergaderingen, onder voorzitterschap van het hoofd van de landbouwvoorlichtingsdienst, worden ook mededelingen gedaan over personeelskwesties en zaken van algemeen organisatorische aard. Uit de bijgewoonde vergaderingen hebben wij niet de indruk gekregen dat de inhoudelijke voorlichtingsproblematiek op systematische wijze aan de orde werd gesteld. Bij het overleg en bij het nemen van beslissingen had men moeite tot een gemeenschappelijk standpunt te komen, waarschijnlijk wegens het gebrek aan eenduidigheid over het voorlichtingswerk en wegens de zeer uiteenlopende werkomstandigheden in de verschillende ressorten. Ook na afloop van de vergaderingen was er weinig gelegenheid tot meer informeel overleg, daar men nog allerlei had te regelen met de verschillende afdelingen van het hoofdkantoor. — Bij het hernieuwde bezoek in 1974 bleek verder, dat het houden van informele bijeenkomsten van ressortleiders buiten de werktijd niet werd aangemoedigd door leidinggevende functionarissen van LVV.

6.3 Betrekkingen met andere instellingen

In het algemeen verstaat men onder externe communicatie een overdracht van kennis, berichten en gevoelens, die plaatsvindt tussen een organisatie en haar omgeving. Een meer specifieke betekenis krijgt de term wanneer men op de informatie doelt, die van een instelling uitgaat naar haar publiek of haar publiekgroepen. Deze vorm van externe communicatie is in het vorige hoofdstuk behandeld.

Een minder bekende vorm van externe communicatie is het contact dat een instantie onderhoudt met andere diensten. Dat dit contact essentieel is voor het functioneren van een voorlichtingsdienst, hangt samen met het feit dat deze dienst gebruik moet maken van informatie die buiten de eigen organisatie ligt. Een belangrijk deel van de inlichtingen die de voorlichtingsdienst aan de boeren wil verstrekken, is immers afkomstig van externe informatiebronnen, bijvoorbeeld van een landbouwproefstation. Deze vorm van externe communicatie zal dan ook eerst aan de orde worden gesteld, waarbij speciaal wordt ingegaan op de betrekkingen tussen de onderzoekers en voorlichters. Daarna volgt een bespreking van de contacten die de voorlichtingsdienst met andere overheidsdiensten onderhoudt.

6.3.1 *Verschillen tussen onderzoekers en voorlichters*

Bij de communicatie tussen voorlichters en onderzoekers dient men rekening te houden met de verschillende oriëntatie en taakgerichtheid van deze personen. De onderzoekers hebben tot taak op wetenschappelijke wijze nieuwe kennis te ontwikkelen en deze op zijn praktische toepasbaarheid te toetsen. De voorlichters daarentegen stellen zich als voornaamste doel nieuwe kennis en adviezen aan derden door te geven. De onderzoekers zullen zich hierbij oriënteren op wetenschappelijk vast te stellen resultaten, terwijl de voorlichters meer geïnteresseerd zijn in de onmiddellijk toepasbare kennis. Zeer in het algemeen kunnen we hier een meer op de theorie en een meer op de praktijk gerichte taak onderscheiden.

De verschillen tussen onderzoekers en voorlichters kunnen als volgt worden weergegeven:

de onderzoeker

- richt zich op het verzamelen en ontwikkelen van nieuwe kennis en inzichten.
- oriënteert zich op eerder verricht onderzoek.
- bestudeert enkele aspecten in een onder controle gehouden situatie.
- verdiept zich in de theoretische implicaties van een nieuw ontwikkelde werkwijze.
- volstaat met het aangeven van algemene aanwijzingen bij het toepassen van een nieuwe methode.

de voorlichter

- is meer ingesteld op het aanpassen en doorgeven van bestaande kennis.
- richt zich op de concrete bedrijfssituatie van de boeren.
- beziet vele aspecten onder telkens wisselende omstandigheden.
- interesseert zich vooral voor de praktische gevolgen van een nieuwe werkwijze.
- heeft behoefte aan gedetailleerde aanwijzingen bij het toepassen van een nieuwe methode.

Ook is er een verschil in de werksituatie te onderscheiden. De onderzoeker is meestal werkzaam in een laboratorium of op een proefveld waar hij over uitgebreide apparatuur beschikt. De voorlichter daarentegen moet volstaan met tamelijk eenvoudige hulpmiddelen en heeft te maken met landbouwers die onder zeer verschillende omstandigheden hun bedrijf uitoefenen. Bovendien verkeert hij in onzekerheid of de door hem geadviseerde methoden wel nauwkeurig worden toegepast, als zij worden toegepast. Ook is hij, in tegenstelling tot de onderzoeker, niet altijd in staat direct waarneembare resultaten van zijn werkzaamheden aan te tonen. Tenslotte is er ook een verschil in de wijze waarop men de resultaten van zijn werk presenteert. Onderzoekers publiceren de resultaten van hun onderzoek dikwijls in vaktijdschriften en een deel van hen richt zich hierbij tot een wetenschappelijk georiënteerd lezerspubliek. Voorlichters volstaan daarentegen meestal met een mondelinge presentatie van hun ervaringen.

Tenslotte zijn de verschillen tussen de twee categorieën aan te duiden als die van specialisten tegenover generalisten. Onderzoekers zijn dikwijls werkzaam op een specifiek vakgebied; voorlichters zijn daarentegen wegens hun gerichtheid op een heterogeen publiek meer algemeen georiënteerd. In de theoretische overwegingen (hoofdstuk 3) zijn we reeds ingegaan op de consequenties die deze onderscheiding met zich meebrengt op het gebied van taakverdeling en werkrelaties.

Wij mogen veronderstellen dat de hierboven genoemde verschillen ook van invloed zijn op de relaties tussen voorlichters en onderzoekers in Suriname. Deze zullen in de volgende paragraaf aan de orde worden gesteld.

6.3.2 Communicatie met het landbouwproefstation

Bij een analyse van de communicatie tussen de voorlichters van de landbouwvoorlichtingsdienst en de onderzoekers van het landbouwproefstation willen wij eerst aandacht geven aan de contacten die op het ressortniveau plaatsvinden (tabel 21).

Over het geheel genomen blijkt dat in de periode van een jaar minder dan de helft van de voorlichters contact heeft gehad met een onderzoeker van het landbouwproefstation. Ten aanzien van de frequentie scoorden de ressortleiders het hoogst; de hoofdvoorlieden en rayonassistenten kwamen daarentegen weinig in contact met de onderzoekers. In dit verband is de functie van de voorlichter van belang: hoe hoger zijn functie, des te groter de kans in aanraking te komen met een onderzoeker. Dit is mede het gevolg van de

Tabel 21. Contact tussen voorlichters en onderzoekers op ressortniveau gedurende een jaar.

	Hoofdvoorlieden (N = 23)	Rayonassistenten (N = 18)	(sub)Ressortleiders (N = 9)	Totaal (N = 50)
Geregeld (7 maal of meer)	1	3	4	8
Weinig (1-6 maal)	4	5	3	12
Nooit	18	10	2	30

gewoonte van de onderzoekers om tijdens hun verblijf in de ressorten zich in de eerste plaats in verbinding te stellen met degenen die daar een leidende functie hebben. Zonder de waarde van deze contacten in twijfel te trekken, moet men wel bedenken dat dit consequenties heeft voor de reeds eerder ter sprake gebrachte doorstroming van informatie. Daar de hoofdvoorlieden en rayonassistenten het meest in aanraking komen met de landbouwers, zouden zij toch zeker moeten profiteren van de kennis waarover de onderzoekers beschikken. Het blijkt nu echter dat meer dan de helft van hen in de periode van een jaar geen enkel contact heeft gehad en dat de andere helft slechts in geringe mate gelegenheid heeft gehad met de onderzoekers van het landbouwproefstation te spreken. Weliswaar hielden enkele onderzoekers een voordracht voor het voorlichtingspersoneel tijdens hun verblijf in het district, maar daarnaast was er blijkbaar weinig gelegenheid tot het uitwisselen van ideeën en ervaringen. In het algemeen menen wij te mogen concluderen dat de voorlichters van het middenniveau weinig gelegenheid hebben directe informatie te verkrijgen van degenen die deze nieuwe kennis kunnen verschaffen.

Om na te gaan of de onderzoekers wel eens informeren naar de mening van de voorlichters en met hen overleg plegen over bepaalde agrarische onderwerpen, werd een vraag van die strekking tijdens het interview gesteld. Uit de gegeven antwoorden blijkt dat dit slechts bij 10% van de voorlichters het geval is geweest. Dit geringe percentage is waarschijnlijk daaraan toe te schrijven dat het in Suriname tamelijk ongebruikelijk is naar de mening van lager geplaatsten te vragen. Daarnaast is het nog de vraag of de onderzoekers veel waarde hechten aan de mening van de voorlichters voor wat hun onderzoek betreft. De onderzoekers kwamen hierdoor slechts zijdelings in aanraking met de problemen van de toepassing van hun onderzoekresultaten. Bij wijze van uitzondering namen de moeite zich op de hoogte te stellen van de dagelijkse gang van zaken op het bedrijf van de kleine landbouwers. We wijzen in dit verband op de reeds gemaakte opmerking over het specialistische werkgebied van de onderzoekers, die door werkzaamheden in laboratoria en op proefvelden over een speciaal geconditioneerd domein beschikken, dat hen in zekere zin isoleert van het werkterrein van de voorlichters.

Reeds in ander verband werd gewezen op het belang van het toegepaste onderzoek voor het werk van de landbouwvoorlichting. Al zal niemand dit in zijn algemeenheid in twijfel willen trekken, toch is het interessant na te gaan hoe de voorlichters zelf hierover denken. Daartoe werd hen de vraag gesteld hoe zij oordeelden over het onderzoek van het landbouwproefstation (tabel 22).

Over het geheel genomen blijkt dat tweederde van de voorlichters in gunstige zin oordeelde over de toepasbaarheid van het onderzoek. Van de overigen hadden sommigen

Tabel 22. Mening van de voorlichters over het nut van onderzoeken.

	Hoofdvoorlieden (N = 23)	Rayonassistenten (N = 18)	(sub)Ressortleiders (N = 9)	Totaal (N = 50)
Nuttig, goed toepasbaar	16	13	5	34
Weinig nuttig, weinig toepasbaar	1	1	4	6
Geen mening	6	4	—	10

een ongunstig oordeel, terwijl anderen hierover geen mening hadden. Wel werd door hen de opmerking gemaakt dat zij graag meer zouden willen vernemen over de onderzoekresultaten. Vooral onder de hoofdvoorlieden en rayonassistenten waren er velen, die verklaarden dat het werk van het landbouwproefstation nuttig was. Uit aanvullende vragen bleek echter niet dat zij direct nut van het onderzoek hadden ondervonden. Hun uitspraak kan misschien worden geïnterpreteerd vanuit het denkbeeld, dat het onderzoek nuttig en toepasbaar *behoort* te zijn. Het is opvallend dat een groot deel van de ressortleiders niet zo positief oordeelde over de praktische betekenis van het landbouwkundig onderzoek. Dit verschil in oordeel staat waarschijnlijk in verband met de positie die de betrokkenen in de voorlichtingsdienst innemen. Er waren hiervoor enige aanwijzingen in de zin van dat het lagere voorlichtingspersoneel het niet gepast vond zich in negatieve zin uit te laten over het werk van hun 'meerdere'. Gezien hun hogere opleiding en functie zijn de ressortleiders beter in staat tot een kritisch oordeel te komen en de voor- en nadelen af te wegen. Ook zouden er wel eens verschillende inzichten en opvattingen kunnen bestaan tussen deze categorie voorlichters en de onderzoekers. Deze veronderstelling kan worden gestaafd aan een constatering van Samson (1961:3) over het bestaan van een controverse tussen het landbouwproefstation en de landbouwvoorlichtingsdienst. De verklaring hiervan legt hij ten dele bij de opleiding van de betrokken medewerkers: het proefstation werd voornamelijk bemand door Wageningers, de voorlichtingsdienst daarentegen praktisch uitsluitend door Deventenaren. Ook de taakomschrijving, waarbij het proefstation zich voornamelijk met de ondernemingslandbouw bezighield en de voorlichting vooral met de bevolkingslandbouw, achtte hij debet aan deze controverse.

6.3.3 Interne berichtgeving

Gevraagd naar hun mening of zij voldoende op de hoogte werden gehouden van nieuwe ontwikkelingen in de landbouw, gaf nog geen 20% van de voorlichters een bevestigend antwoord. Bijna 70% was van oordeel dat zij onvoldoende op de hoogte werd gehouden; ruim 10% was van mening dat de berichtgeving matig was. Hiermee wordt van voorlichtingszijde zelf erop gewezen, dat de interne berichtgeving niet goed functioneert.

Reeds eerder hebben we gesteld dat de kennisoverdracht aan de landbouwers afhankelijk is van een goede communicatie tussen de voorlichtinggevende instantie en het landbouwproefstation. Daar deze vorm van horizontale communicatie blijkbaar gebrekkig functioneert, mogen we concluderen dat de landbouwers op hun beurt onvoldoende worden voorgelicht. Deze gevolgtrekking sluit aan bij de resultaten uit de survey, waaruit bleek dat de landbouwers weinig specifieke informatie ontvingen van de voorlichters (hoofdstuk 5). We kunnen in dit verband teruggrijpen naar veronderstelling nr. 2 die

luidde: *'Indien de voorlichtinggevende instantie geen informatie ter beschikking stelt aan de voorlichters in het veld, wordt de informatieverstrekking aan landbouwers bemoeilijkt'*. De interne informatievoorziening blijkt een noodzakelijke voorwaarde te zijn voor het verloop van de extern gerichte communicatie. Hoewel het niet de opzet was deze veronderstelling te toetsen op zijn houdbaarheid, wijzen de onderzoekresultaten in de richting hiervan. Nader onderzoek zal de betekenis van de stelling verder kunnen verduidelijken.

6.3.4 Organisatorische structurering

Om tot een beter begrip van de problemen in de onderlinge communicatie tussen het proefstation en de voorlichtingsdienst te komen, zal nu worden nagegaan in hoeverre de organisatorische opzet van beide instellingen daartoe aanleiding kan geven. In de eerste plaats moet geconstateerd worden dat het onderzoek en de voorlichting in twee afzonderlijke diensten zijn ondergebracht: het landbouwproefstation is een betrekkelijk autonome instelling binnen LVV, terwijl de voorlichtingsdienst als uitvoerend orgaan onder de Dienst Landbouw van het ministerie ressorteert. Een bijzonderheid hierbij is dat het landbouwproefstation oorspronkelijk speciaal gericht was op onderzoek ten behoeve van de plantagelandbouw (van Amson, 1973). Hoewel in de periode na de tweede wereldoorlog ook aandacht besteed werd aan de bevolkingslandbouw, ligt het accent ook nu nog op onderwerpen die van belang zijn voor de grote landbouwondernemingen. Dit wordt mede in de hand gewerkt door de specifieke vragen die bedrijfsleiders van grote ondernemingen aan het proefstation stellen (van Rest, 1974:59). Daar de voorlichtingsdienst meer gericht is op de bevolkingslandbouw, zien we hier een zekere divergentie in belangstelling en werkterrein tussen beide instellingen.

Een tweede verschil is gelegen in de samenstelling van de diensten. Werden voor het landbouwproefstation bij voorkeur academisch gevormde onderzoekers aangetrokken, voor de hogere functies bij de voorlichtingsdienst werden daarentegen voornamelijk middelbare krachten aangesteld. Hierdoor werd op den duur een zeker niveauverschil tussen de twee diensten bewerkstelligd. Dit niveauverschil komt onder meer tot uiting in de beoordeling, waarbij het werk van de onderzoeker als specialist in het algemeen hoger gewaardeerd wordt dan dat van de voorlichter. Ook met betrekking tot de status en de positie van de betrokkenen ontstond een zekere divergentie tussen de twee groepen. Zo hebben verschillen in opleiding, competentie en status ertoe bijgedragen dat er weinig eensgezindheid bestond tussen de leden van de beide diensten over de beoogde landbouwontwikkeling en de daarmee samenhangende werkzaamheden. Deze omstandigheid kon gemakkelijk aanleiding geven tot meningsverschillen en communicatiestoornissen. Zo werden door de ressortleiders bij herhaling opmerkingen gemaakt over de onpraktische instelling van de onderzoekers. Omgekeerd werd door sommige onderzoekers denigrerend gesproken over het voorlichtingswerk 'dat niet veel voorstelt'. Uit deze opmerkingen, afkomstig van beide categorieën functionarissen, is af te leiden dat in de loop van de tijd bepaalde stereotypen zijn ontstaan, waarbij men uitdrukking geeft aan de ineffectieve wijze waarop de ander zijn werk verricht.

Een duidelijke uitspraak over de geringe communicatie tussen de beide diensten is te vinden in het Nationaal Ontwikkelingsplan: 'het is soms ontstellend te ervaren, mede door gebrek aan communicatie tussen de afdelingen onderling . . ., hoe men langs elkaar heen

werkt en zich terugtrekt op zijn eigen werkgebied . . .' (Stichting Planbureau, 1965:630). In hetzelfde rapport worden enige aanbevelingen gedaan om tot een betere werkwijze en een goede onderlinge verstandhouding te komen. Zo worden in dit verband genoemd: een juiste uitwisseling van gegevens, het houden van meer gezamenlijke vergaderingen, het bevorderen van informele contacten tussen stafleden en een betere coördinatie van werkzaamheden. Naar aanleiding hiervan zijn inderdaad enige pogingen ondernomen om verbetering in de communicatie tot stand te brengen. Zo zijn destijds op voorstel van de directeur van LVV de diverse moeilijkheden en mogelijke oplossingen besproken tijdens een gezamenlijke vergadering van onderzoekers en voorlichters. Een voorlichtingsfunctionaris kreeg als (neven)taak regelmatig contact te onderhouden met het landbouwproefstation. In enkele gevallen werd door de voorlichters van het hogere kader deelgenomen aan lezingen van onderzoekers die op het landbouwproefstation werden gehouden.

Bij het hernieuwde bezoek in 1974 verkreeg de onderzoeker de indruk dat, vergeleken met de periode van onderzoek (1967–1969), meer werkbesprekingen plaats vonden tussen onderzoekers en voorlichters. Bepaalde programmapunten van het landbouwbedrijfsontwikkelingsproject hadden daartoe aanleiding gegeven. Zo hadden de samenstelling van de Handleiding voor de Rijstteelt (LVV, 1971) in Nickerie en de voorbereiding van een groentecursus in Midden-Suriname ertoe geleid, dat vertegenwoordigers van beide diensten, aangevuld met deskundigen uit de ondernemingslandbouw, rond de tafel waren gaan zitten om een gemeenschappelijk onderwerp nader uit te werken. Deze bijeenkomsten hadden echter een incidenteel karakter. Er werden geen duidelijke aanwijzingen verkregen in hoeverre deze pogingen hebben geleid tot een meer blijvende vorm van samenwerking en begrip tussen de beide instellingen.

Het uitblijven van een meer geïnstitutionaliseerde vorm van samenwerking is volgens de auteur terug te voeren op een drietal oorzaken. In de eerste plaats zijn door de historische gegevenheid en structurering van het departement de hierbovengenoemde tegenstellingen tussen de twee instellingen gegroeid. In de tweede plaats heeft de topleiding van het departement de gesignaleerde tekortkomingen niet tijdig en krachtadig aangepakt. Een derde onderliggende oorzaak is te vinden in een geringe motivatie van de diverse functionarissen om een duidelijke bijdrage in de gemeenschappelijke problematiek te leveren. Dit gebrek aan motivatie en werkdiscipline ten aanzien van de problematiek van de rurale ontwikkeling is wellicht een van de belangrijkste redenen die tot de geringe gerichtheid in het werk hebben geleid.

6.3.5 Betrekkingen met andere overheidsdiensten

Werd in de vorige paragraaf speciale aandacht gegeven aan de communicatie met het landbouwproefstation, nu volgt een korte beschouwing over de contacten, die de voorlichters met andere overheidsinstanties onderhouden. Deze vorm van externe communicatie is immers van belang voor een instantie die zich met een algemeen onderwerp als de landbouwontwikkeling bezighoudt. Op een dergelijk breed gebied van actie is het immers vanzelfsprekend dat er ook andere diensten opereren. Vooral indien de activiteiten tevens op de ontwikkeling van de plaatselijke bevolking zijn gericht, ligt het voor de hand te veronderstellen dat tussen de verschillende organisaties regelmatig contacten worden onderhouden. Door deze contacten kunnen belangrijke inlichtingen en ervaringen worden

Tabel 23. Mate van contact tussen de voorlichters en andere overheidsinstanties.

	Bestuursdienst (N = 50)	Onderwijs (N = 50)	Openbare Werken (N = 50)	Volkskredietbank (N = 50)
Geregeld (1-3 maal per maand)	29	3	6	3
Sporadisch (1-3 maal per jaar)	14	9	8	7
Nooit	7	38	36	40

uitgewisseld. Door onderlinge afspraken over de te ondernemen activiteiten kan gestreefd worden naar een efficiënte werkwijze, waarbij duplicatie van werkzaamheden wordt vermeden. Deze ideale voorstelling van zaken wordt in de praktijk echter zelden aangetroffen. *Een oorzaak van de moeilijkheden schijnt te liggen in de verklaring dat iedere organisatie in de eerste plaats gericht is op de handhaving en eventuele uitbreiding van het eigen werkdomein* (Thompson, 1967).

Als we voor Suriname nagaan welke contacten tussen de voorlichtingsdienst en andere diensten op districts niveau worden onderhouden, liggen de volgende instanties voor de hand: de Bestuursdienst, de plaatselijke diensten van de departementen van Onderwijs en Volksontwikkeling, Openbare Werken en Verkeer en de kantoren van de Surinaamse Volkskredietbank.³⁶ De Bestuursdienst, het districtsorgaan van het Departement van Binnenlandse Zaken, is belast met algemeen bestuurlijke zaken in de districten en staat onder leiding van een districtscommissaris. Van oudsher werd aan de districtscommissaris, als vertegenwoordiger van de Gouverneur, een hoge status toegekend. Wegens zijn centrale positie onderhouden alle vertegenwoordigers van de ter plaatse aanwezige afdelingen van departementen contacten met deze functionaris.

Bijna ieder district kent een afdeling voor Onderwijs en Volksontwikkeling, die door een inspecteur wordt geleid. Vooral in districten waar enige vorm van landbouwonderwijs wordt gegeven, worden regelmatig werkbesprekingen met de voorlichtingsdienst gehouden. Een andere instantie, waarmee overleg wordt gepleegd, is de plaatselijke afdeling van Openbare Werken en Verkeer, inzake de aanleg en het onderhoud van wegen en hoofd-irrigatieleidingen. Tenslotte zal ook met het plaatselijke kantoor van de Surinaamse Volkskredietbank overleg worden gepleegd in verband met de kredietverlening aan de landbouwers. De mate, waarin de voorlichters contact onderhielden met de verschillende instellingen, is af te lezen uit tabel 23.

Het blijkt dat speciaal met de Bestuursdienst geregeld contact werd onderhouden. Met de andere diensten werd slechts sporadisch overleg gepleegd. Het is daarbij opvallend, dat weinig contact bestond met de Volkskredietbank, terwijl men het tegendeel zou mogen verwachten, gezien de relatie tussen de voorlichting over landbouwkundige vernieuwingen en de benodigde kredietverschaffing om deze toe te passen. Gerekend naar rang, onderhielden de ressortleiders de meeste contacten met genoemde diensten. Het middenkader had contacten met de bestuursopzichters in hun rayons, die ongeveer een soortgelijke functie in de bestuursdienst bekleedden. Wat de onderwerpen van bespreking met de

36. Het betreft hier aanduidingen van instanties die ten tijde van het onderzoek in gebruik waren.

Bestuursdienst betreft, blijkt dat deze grotendeels betrekking hadden op de waterhuishouding. In West-Suriname ging het vooral om de toevoer van bevoeiingswater, in Midden-Suriname om de lozing van overtollig regenwater.

Het kan wellicht bevreemding wekken dat de Bestuursdienst blijkbaar een taak heeft op het gebied van de waterhuishouding. Deze bemoeienis staat echter in verband met het feit dat deze dienst van oudsher een voorname rol heeft gespeeld bij de inrichting van de bevolkingsspolders, waartoe ook het beheer over het irrigatiestelsel behoorde. Dit resulteerde ondermeer in het afkondigen van bestuursverordeningen op het gebied van het waterbeheer. Aangezien aan de distributie van het irrigatiewater ten behoeve van de rijstverbouwende bevolking talrijke technische aspecten verbonden zijn, werd reeds in een vroeg stadium het Departement van Landbouw ingeschakeld. Zo werd in 1938 een landbouwkundige bij de Bestuursdienst in Nickerie gedetacheerd, die een regeling van het irrigatiewater moest opstellen voor de nieuwe bevolkingsspolders (Relyveld, 1958:90). Sederdien is bij de vestiging van het LVV-kantoor in Nieuw Nickerie het opstellen van waterkalenders en het overleg met het waterschapsbestuur een voortdurende zorg geweest van de plaatselijke ressortleider. — Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gesignaleerd, geeft in dit opzicht de onduidelijke taakverdeling tussen de departementen dikwijls aanleiding tot misverstanden.

6.4 Rol van de voorlichter

In voorgaande beschouwingen werd reeds gesteld, dat de voorlichter in zijn werk niet alleen betrekkingen onderhoudt met landbouwers. Bij het vervullen van zijn taak staat hij immers in relatie tot verscheidene andere functionarissen. Fig. 6 geeft schematisch het rollenstel van een Surinaamse voorlichter (rayonassistent) weer. Dit rollenstel is onderhevig aan spanningen en conflicten. Een rolconflict komt voort uit het tegelijkertijd moeten beantwoorden aan moeilijk verenigbare verwachtingen en normen (van Doorn & Lammers, 1964:108). Als voorbeeld noemen we de moeilijke positie waarin een voorlichter verkeert als hij weet dat de boeren van zijn rayon behoefte hebben aan zaipadi, terwijl hij zojuist de opdracht van zijn baas heeft ontvangen een bepaalde landbouwtelling uit te voeren. Aangezien de verwachtingen van de landbouwers van geheel andere aard zijn dan de eisen die aan de voorlichters worden gesteld, is het de voorlichter niet altijd duidelijk aan welke verwachtingen hij het eerst moet voldoen. Uit praktische overwegingen zal hij gewoonlijk prioriteit geven aan die van zijn organisatie op grond van zijn dienstbetrekking. Hiermee wordt geïllustreerd dat de voorlichter zich in

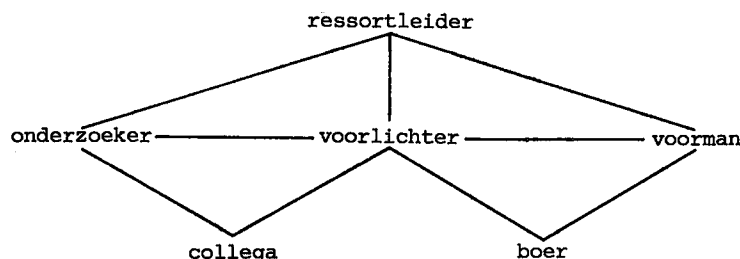


Fig. 6. Rollenstel van de voorlichter.

een spanningsveld tussen zijn dienst en de landbouwbevolking bevindt. In het analoge werkgebied van een community development-organisatie wijst Goodenough (1963) op een soortgelijk verschijnsel bij de ontwikkelingswerker. Deze ziet zich namelijk in de veldsituatie tussen twee vuren geplaatst: aan de ene kant moet hij tegemoet komen aan de verlangens van zijn publieksgroep, terwijl hij tegelijkertijd moet voldoen aan de verwachtingen van de zijde van zijn organisatie. Deze positie kan gemakkelijk aanleiding geven tot conflicten.

We hebben er reeds op gewezen dat de voorlichters weinig specifieke aanwijzingen ontvangen over de te ondernemen voorlichtingsactiviteiten. Aangezien zij wel opdracht krijgen bepaalde landbouwgegevens te verzamelen, is de kans groot dat zij zich in de eerste plaats met betrekkelijk eenvoudige routine-werkzaamheden bezighouden. De meer inhoudelijke zaken op het gebied van de voorlichting raken daarbij op de achtergrond. *De functionaris vertoont door het uitvoeren van werkzaamheden van uiteenlopende aard meer het rolgedrag van een 'multipurpose worker'³⁷ dan dat van een 'animateur-adviseur'. Door het ontbreken van voldoende impulsen op het gebied van specifiek op de voorlichting gerichte activiteiten, kan hij zich niet in zijn professionele capaciteiten ontplooien.*

6.4.1 Werkervaring en ondervonden moeilijkheden

Hoe ervaren de voorlichters nu zelf hun werk en welke moeilijkheden ondervinden zij bij het uitoefenen van hun taak? De door hen zelf opgesomde problemen zijn in een drietal categorieën onder te brengen:

1. Vele landbouwers hebben onvoldoende middelen om de aanbevolen vernieuwingen toe te passen. Anderen hebben geen tijd voldoende aandacht aan hun bedrijf te geven wegens de werkzaamheden buiten de landbouw.
2. Van de zijde van de boeren wordt weinig medewerking verkregen; ook hebben zij onvoldoende begrip voor het voorlichtingswerk.
3. De voorlichtingsdienst schiet zelf tekort; men beschikt over te weinig middelen en onderneemt te weinig activiteiten. Bovendien worden er dikwijls beloften gedaan die niet worden nagekomen.

Naar frequentieverdeling scoorde categorie 1 het hoogst; in veel mindere mate werd categorie 3 genoemd. De opsomming van ondervonden moeilijkheden laat zien dat de voorlichters redelijk goed inzicht hadden in de aard van de problemen die zich bij hun werk voordoen. Ook schroomden sommigen niet om tekortkomingen bij de eigen dienst te noemen. Het is opvallend dat de genoemde moeilijkheden ook in sociologisch en economisch opzicht van betekenis blijken te zijn. Zo stelt Galjart (1971) dat kleine boeren wegens chronisch geldgebrek vernieuwingen niet *kunnen* toepassen. Het gebrek aan voldoende middelen maakt het hen moeilijk, zo niet onmogelijk, de aanbevolen nieuwe landbouwmethoden over te nemen. Wel moet men hierbij bedenken dat

37. De benaming 'multipurpose worker' is afkomstig uit het ontwikkelingswerk in gemeenschapsverband (community development), waarbij veldwerkers worden ingezet bij het initiëren van diverse projecten en activiteiten. Wegens het zeer algemene en weinig doelgerichte karakter van dit werk, kan aansluiting gezocht worden bij de Nederlandse term 'manusje-van-alles'.

de landbouwkundige situatie mede in beschouwing genomen dient te worden. Uit de survey bleek immers dat bijna een derde van de kleine boeren (1–2 ha) in West-Suriname kans had gezien een nieuw rijstras te verbouwen. Boeren van dezelfde categorie in Midden-Suriname hadden daarentegen een dergelijke vernieuwing niet kunnen toepassen, omdat de bedrijfsomstandigheden (in casu de waterbeheersing) dit niet toelieten. In hoofdstuk vijf is aangegeven, dat het hier om een zeer kwetsbare groep boeren gaat die zich niet kan veroorloven over te gaan tot extra investeringen, waarvan het niet duidelijk is of deze de in het vooruitzicht gestelde meeropbrengst zullen opleveren.

De opmerking dat men weinig tijd aan het bedrijf zou besteden wegens het 'buitenwerk', heeft betrekking op de part-time farmers die in het gehele land worden aangetroffen. De voorlichters wijzen hier op een structureel probleem van het kleine landbouwbedrijf in Suriname. Ook in dit opzicht geldt echter dat part-time farmers onder gunstige landbouwkundige condities wel degelijk tot vernieuwingen overgaan.

Volgens de voorlichters zouden vele boeren hun 'eigen tradities willen volgen' en 'onvoldoende begrip hebben voor de voorlichting'. Dit gemis aan bereidwilligheid is volgens de voorlichters voor een groot deel toe te schrijven aan het feit dat de boeren 'hun eigen weg willen volgen'. Ook in de voorlichtingskundige literatuur wordt in dit verband van traditioneel ingestelde boeren gesproken, die de karakteristieken van een 'subculture of peasantry' zouden hebben (Rogers & Svenning, 1969:24–38). Uit de interviews bleek inderdaad dat sommige voorlichters geneigd zijn iemand, die niet goed naar hen luistert, als 'traditioneel' of 'eigenwijs' te betitelen. Waarnemingen in het veld wezen echter uit dat de boeren dikwijls gegronde redenen hebben de raad niet op te volgen, daar de proefnemingen van LVV nog onvoldoende resultaat hadden opgeleverd. Ook was soms het vertrouwen in de persoon van de voorlichter niet zo groot, daar hij dikwijls in zijn rol van 'opnemer' of 'controleur' was waargenomen. Er kan hier ook sprake zijn van een afweermechanisme bij de voorlichters, waarbij degenen die niet 'loyaal' meewerken, als traditionele of eigenwijze lieden worden bestempeld.

De derde moeilijkheid is van interne aard: volgens de voorlichters zou LVV over te weinig middelen beschikken en zodoende een te weinig doeltreffend voorlichtingsprogramma kunnen uitvoeren. Op het gebrek aan doelgerichte activiteiten werd reeds in een vorige paragraaf ingegaan; ook werd gewezen op het tekort aan technische hulpmiddelen. Verder zouden van de zijde van LVV te veel toezeggingen worden gedaan aan landbouwers, die niet werden nagekomen. Deze toezeggingen lagen meestal op het gebied van extra subsidieverlening of hulp. De voorlichters spraken in dit verband zelf wel van politieke inmenging in het werk, doelend op de politieke betekenis van dit soort beloften. Dat dit niet een enkele opmerking betreft, blijkt uit de beantwoording van de vraag naar wat de doorslag geeft bij het verlenen van hulp aan individuele landbouwers: bijna 90% van de voorlichters was van oordeel dat daarbij politieke motieven zwaarder wogen dan zakelijke overwegingen. Overigens was eenzelfde percentage van mening dat men de politiek niet in het voorlichtingswerk zou moeten betrekken. Enige respondenten lieten er echter geen twijfel over bestaan, dat bij de verdeling van landbouwpercelen politieke relaties een belangrijke rol speelden. De definitieve toewijzing gebeurde dikwijls op politieke gronden; meer rationele overwegingen verdwenen naar de achtergrond. Politieke volgelingen werden daarbij eerder geholpen dan personen, die volgens tevoren aangelegde criteria in aanmerking zouden moeten komen.

6.4.2 Voldoening in het werk

Een belangrijke vraag is hoe de voorlichter zelf tegenover zijn werk staat. Uit de interviews is af te leiden dat 80% van de voorlichters hun werkrelatie tot de boeren als 'prettig' tot 'heel prettig' ervoer. Een veel geringer percentage (bijna 40%) verklaarde echter diezelfde mate van voldoening te bezitten tegenover de werkgever (LVV). Gevraagd naar wat men als bezwaarlijk ondervond, werd herhaaldelijk de onzekerheid over de gang van zaken bij het departement genoemd. Onzekerheid bleek vooral te bestaan op het gebied van het personeelsbeleid. Aan de ene kant vond men dat er weinig promotiekansen waren, maar nog meer bezwaar had men er tegen dat bepaalde personen plotseling promotie maakten om andere dan zakelijke overwegingen. Bijna alle voorlichters verklaarden dat de promotie meer op politieke motieven berustte dan op de geleverde werkprestaties. Ook bestond bij meer dan de helft van de voorlichters de vrees dat men onverwachts overgeplaatst kon worden. Deze onzekerheden droegen er toe bij dat de voorlichters tamelijk ambivalent stonden tegenover hun dienst. Dit leidde tot een tamelijk groot verloop onder de hoger gekwalificeerde voorlichters, de (sub)ressortleiders. Sommigen waren overgestapt naar het particuliere bedrijfsleven, anderen waren een eigen zaak begonnen. Naast de onzekerheid over de positie bij LVV vormde ook het uitzicht op een betere salariëring een motief bij het ambiëren van een andere betrekking.

Een veel gemaakte opmerking was, dat men in het algemeen weinig waardering kreeg van de zijde van het hoofdkantoor: bijna 60% van de respondenten verklaarde dat de ondervonden waardering slechts gering was. Uit de gevoerde gesprekken is verder gebleken dat de voorlichters weinig stimulansen werden geboden zich in hun werk te ontplooiën. Mede door de gebrekkige communicatie met het hoofdkantoor kwamen de voorlichters tamelijk geïsoleerd te staan in hun werk, hetgeen hun verwachtingen ten opzichte van het invoeren van verbeteringen in hun werkomstandigheden sterk verkleinde.

Van voorlichtingszijde was men ook niet te spreken over het feit dat men soms werd ingeschakeld bij werkzaamheden die niet op het werkterrein van LVV waren gelegen. De bestuursdienst ter plaatse bleek namelijk wel eens de hulp van het ressortkantoor in te roepen bij het verstrekken van gegevens over landbouwers in geval van rechtsvervolg of nalatigheid van betaling aan derden. Het was gebruikelijk dat bij het uitvoeren van taxaties een landbouwvoorlichter werd ingeschakeld, op grond van het feit dat hij goed geïnformeerd was over de situatie ter plaatse. Uit opmerkingen van de voorlichters was op te maken dat zij weinig gelukkig waren met dergelijke opdrachten. Zij vonden dat dit soort werk eigenlijk niet bij de voorlichting paste. Men kan zelfs opmerken dat deze zaken in feite schadelijk zijn voor de vertrouwenspositie van de voorlichter. Het ligt immers voor de hand te veronderstellen dat de landbouwer, nu hij de voorlichter in gezelschap van een bestuursambtenaar en soms zelfs van een opsporingsambtenaar ziet, hem voortaan met een zekere argwaan tegemoet zal treden. Dit leidt tot een te sterke identificatie van de voorlichter met het bestuurlijk en controlerende gezag van de overheid.

6.5 Samenvatting

Dit hoofdstuk over het organisatorisch verband, waarin de communicatie op het gebied van de landbouwvoorlichting plaatsvindt, berust op een analyse van uitvoerige interviews met vijftig personeelsleden van de voorlichtingsdienst in de twee gebieden van onderzoek.

Als algemene veronderstelling gold dat het doorgeven van inlichtingen aan de landbouwbevolking in sterke mate afhankelijk is van de wijze waarop de communicatie binnen de voorlichtinggevende instantie zelf plaatsvindt. Deze veronderstelling werd in zijn algemeenheid bevestigd. Op grond van het feit dat de voorlichters van het midden-kader zeer weinig op de hoogte waren met publikaties over de Surinaamse landbouw en daar er geen mogelijkheden waren om aan trainingsbijeenkomsten deel te nemen, kan worden geconcludeerd dat er een minimale doorstroming van nieuwe kenniselementen naar de voorlichters in het veld plaatsvond. Dit had tot gevolg dat de voorlichter niet optimaal kon functioneren als informatiebron voor nieuwe ontwikkelingen in de landbouw.

Ook de communicatie in opwaartse richting functioneerde zeer matig. Voorwaarden voor een dergelijke communicatiestroom, zoals de bereidheid (ongevraagde) inlichtingen aan de staf van het hoofdkantoor door te geven en het openstaan voor suggesties, afkomstig van lager geplaatsten, waren in onvoldoende mate aanwezig. De voorlichters in het veld, vooral die van het middenkader, verkeerden in een isolement ten opzichte van leidinggevende functionarissen van het hoofdkantoor. Als gevolg hiervan vertoonde het programma van voorlichtingsactiviteiten weinig flexibiliteit. Ook de technische uitrusting van het voorlichtingspersoneel was zeer matig: hulpmiddelen in landbouwtechnisch en voorlichtingskundig opzicht waren in onvoldoende mate aanwezig; van beschikbare hulpmiddelen werd sporadisch gebruik gemaakt.

In het algemeen worden de werkrelaties en betrekkingen tussen voorlichters en onderzoekers van belang geacht, daar de laatsten over de specialistische kennis beschikken, die van betekenis is bij het introduceren van landbouwkundige vernieuwingen. Al stonden de voorlichters van het midden-kader tamelijk positief tegenover de betekenis van de onderzoekresultaten, toch bleken zij in feite zeer weinig in contact te komen met de onderzoekers. Dit laatste was meer het geval met de ressortleiders, die op grond van hun positie beter in de gelegenheid waren onderzoekers te ontmoeten. Zij bleken echter sceptisch te staan tegenover de toepasbaarheid van het onderzoek. Ook de relaties tussen de stafleden van de voorlichtingsdienst en de onderzoekers van het landbouwproefstation waren schaars. De neiging bestond dat ieder zich op het eigen werkterrein terugtrok en dat men weinig aanleiding vond met elkaar overleg te plegen. Er hadden zich over en weer bepaalde stereotypen gevormd, die weinig bevorderlijk waren voor het onderhouden van wederzijdse betrekkingen. Tijdens het hernieuwde bezoek in 1974 bleek echter, dat naar aanleiding van het nieuwe landbouwbedrijfsontwikkelingsproject een groter aantal werkverbanden was aangegaan dan in de periode van onderzoek.

Op LVV heerste indertijd de algemene opvatting dat de voorlichtingsdienst als 'de buitendienst' van het gehele departement fungeerde. Deze opvatting had de praktische consequentie dat de plaatselijke ressortkantoren met een groot aantal taken werden belast, die het gehele werkterrein van het departement bestreken en zeker niet alleen voorlichtingszaken betroffen. Deze taken werden voor een deel naar de voorlichters overgeheveld, die daardoor werden ingeschakeld bij het uitvoeren van zeer uiteenlopende werkzaamheden. Het ontbreken van concrete doelstellingen en duidelijke richtlijnen had tot gevolg dat de inhoudelijke taken op het gebied van de voorlichting onvoldoende tot hun recht kwamen. Een analyse van de werkzaamheden van het voorlichtingspersoneel bracht aan het licht dat die op het gebied van de landbouwstatistiek en de controle-uitoefening een belangrijke plaats innamen. Datgene wat volgens een doelstelling van de voorlichting hoofdtak was, was in feite neventaak, terwijl de oorspronkelijke neventaak – het

verzamelen van landbouwgegevens — de meeste tijd in beslag nam. Hiermee is het verschijnsel van de doelverschuiving in deze dienstverlenende instelling aangetoond. Met dit verschijnsel hangt samen, dat de betrokken instantie weinig op de belangen van de landbouwbevolking is gericht en teveel de eigen, niet expliciet gestelde belangen nastreeft.

Bij een beschouwing van de rol van de voorlichter te velde, blijkt dat er in feite van een rollenstel sprake is. Zijn relatie tot zijn baas, de ressortleider, is van geheel andere aard dan die tot zijn collega-voorlichter. In zijn dagelijkse werk heeft hij met landbouwers te maken, die door hun uiteenlopende bedrijfsomstandigheden en achtergronden een zeer heterogene publiekgroep vormen. De landbouwers hebben van hun zijde bepaalde verwachtingen over de voorlichter, die niet behoeven overeen te komen met zijn 'officiële' rol. Uit deze verschillende rolverwachtingen, gevoegd bij die van zijn organisatie, kunnen rolconflicten voortkomen, die de taak van de voorlichters zeer bemoeilijken. De wijze waarop de voorlichters zich in feite zullen gedragen, wisselt naarmate: (1) de organisatie sterk op haar doelstellingen is georiënteerd en van haar leden een rol-conform gedrag verwacht en hen de nodige middelen ter beschikking stelt; (2) de organisatie weinig op haar doelstellingen is gericht en geen expliciete verwachtingen over het gedrag van haar leden heeft.

De situatie in Suriname lijkt veel op de tweede variant. Aangezien bij de landbouwers ook geen duidelijke denkbeelden over de rol van de voorlichters bestaan, versterken de beide rol-verwachtingen elkaar in die zin, dat de voorlichters zeer weinig het rolgedrag van 'animateurs-adviseurs' vertonen, maar meer het algemeen gedrag van andere overheidsfunctionarissen aan de dag leggen. Dit gedrag wordt versterkt, indien zij taken moeten uitvoeren, zoals het verzamelen van landbouwkundige gegevens, die van overheidswege worden vereist. Dit soort activiteiten wekken bepaald geen gevoelens van vertrouwen bij de bevolking op, die toch al wantrouwend staat tegenover ieder optreden dat doet denken aan het controlerend gezag van het overheidsapparaat.

7 Conclusies en aanbevelingen

Zoals in de inleiding vermeld staat, wil deze studie niet alleen een analyse geven van de verschillende factoren die van invloed zijn op het voorlichtingswerk, maar ook enige conclusies verbinden aan de onderzoekresultaten, die op hun beurt leiden tot aanbevelingen van praktische strekking. Zoals waarnemingen elders hebben uitgewezen speelt de organisatorische opzet een belangrijke rol bij de planmatige kennisoverdracht (FAO, 1975). Het organisatieverschijnsel is blijkbaar zo complex, dat er geen eenvoudige oplossingen zijn aan te geven voor de problemen die met het functioneren van dienstverlenende instellingen samenhangen.

Tijdens de vraaggesprekken hebben vele voorlichters blijk gegeven van hun inzicht in de ondervonden moeilijkheden. Bij de hieronder volgende aanbevelingen is dankbaar gebruik gemaakt van de suggesties en opmerkingen die tijdens de gesprekken met hen naar voren zijn gekomen. Reeds bij het afsluiten van het veldwerk werden de voornaamste onderzoekresultaten besproken met de verschillende medewerkers van de Surinaamse landbouwvoorlichtingsdienst. Ook werden enige aanbevelingen gedaan die in tussentijdse verslagen zijn opgenomen. Zo zijn de voornaamste aanbevelingen van dit hoofdstuk ontleend aan het verslag van onderzoek van 1973. Het is zeer wel denkbaar dat intussen bepaalde wijzigingen in de voorlichtingsdienst hebben plaatsgevonden, bijvoorbeeld naar aanleiding van de activiteiten ondernomen in het kader van het landbouwbedrijfsontwikkelingsproject (van der Kloes & Moll, 1970). Waar mogelijk, zal worden aangegeven welke veranderingen sedert het afsluiten van het onderzoek zijn opgetreden; dit naar aanleiding van het tweede bezoek aan Suriname in 1974. De eventuele wijzigingen sinds Suriname onafhankelijk is geworden, vallen buiten het bestek van deze studie.

7.1 Landbouwvoorlichting en taakomgeving

Het onderzoek heeft aangetoond dat de landbouwkundige situatie een essentieel gegeven vormt voor de wijze waarop het voorlichtings- en vernieuwingsproces in de natte rijstbouw tot zijn recht komt. Vond de voorlichting in West-Suriname plaats in een betrekkelijk gunstig landbouwmilieu, in Midden-Suriname werd de introductie van nieuwe methoden in de rijstverbouw belemmerd door het ontbreken van gunstige factoren, zoals een irrigatiestelsel. De onderzoekresultaten leverden bevestigingen op voor de hypothese, dat rijstverbouwende landbouwers in een gebied voorzien van irrigatievoorzieningen meer geneigd zijn vernieuwingen toe te passen dan landbouwers werkzaam in een gebied waar deze voorzieningen ontbreken. De bevestiging van deze hypothese wordt echter onder het nodige voorbehoud gegeven, aangezien in het tweede gebied van onderzoek kruisende factoren zijn opgetreden. Zo bood de nabijgelegen stad Paramaribo alternatieve inkomensmogelijkheden voor de landbouwers; ook waren er geen grote rijstondernemingen gevestigd. Een geheel sluitende bewijsvoering van de betreffende hypothese wordt dus niet geleverd. Wel kunnen de volgende opmerkingen worden gemaakt.

Indien wij de taakomgeving van een voorlichtinggevende instantie opvatten als een publiek — landbouwers — werkzaam in een bepaald landbouwgebied, dan dienen we ons de specifieke hoedanigheden van dit gebied voor ogen te stellen. In dit verband is West-Suriname te karakteriseren als een landbouwgebied dat in sociaal-geografisch en bedrijfseconomisch opzicht een gunstige Ausgangssituatie biedt voor het toepassen van vernieuwingen in de rijstcultuur. Vele landbouwers ter plaatse hebben van deze omstandigheden gebruik weten te maken, zoals blijkt uit de toepassing van nieuwe rijstrassen door 47% van de boeren tijdens de periode van onderzoek. In 1974 waren bijna alle landbouwers overgegaan tot de verbouw van nieuwe rassen; het gebruik van de daarbij behorende teeltmethoden was sterk toegenomen. In Midden-Suriname waren landbouwers in vergelijkbare grootteklassen niet geneigd de gepropageerde vernieuwingen toe te passen, wegens het ontbreken van de basisvoorwaarde in de vorm van een redelijk functionerend irrigatie- en drainagestelsel. Wel was men overgegaan tot enige innovaties in de groente-teelt en de veehouderij, waartoe afzetmogelijkheden in de stad aanwezig waren.

Aanbeveling We hebben in hoofdstuk vijf reeds gesteld dat de bevestiging van onze hierboven genoemde hypothese ook een conclusie inhoudt voor het beleid van de landbouwvoorlichting. De hypothese is namelijk ook in de volgende termen te stellen: *Voor het introduceren van nieuwe rijstbouwmethoden vormen gebieden met irrigatievoorzieningen een gunstiger Ausgangssituatie dan gebieden waar dergelijke voorzieningen ontbreken.* Het zou te ver voeren om hieruit te concluderen dat de voorlichting zich voortaan alleen op geïrrigeerde gebieden zou moeten concentreren. Wel zal men — gelet op de grote betekenis van de rijstteelt voor de voedselvoorziening van Suriname en die van andere landen — bijzondere aandacht moeten schenken aan de uitbreiding van het geïrrigeerde landbouwareaal ten behoeve van de bevolkingslandbouw. Aan de uitgifte van nieuwe rijstpercelen kan dan per polder-eenheid een gericht opleidings- en voorlichtingsprogramma worden gekoppeld.³⁸

In organisatorisch opzicht is het voor de betrokken voorlichtingsdienst aan te bevelen binnen de heterogene taakomgeving — het publiek van landbouwers werkzaam onder zeer uiteenlopende omstandigheden — homogene werkgebieden vast te stellen, waar de voorlichting zich op kan concentreren. In deze gebieden zouden programma's van actie ondernomen kunnen worden, die voldoende aansluiting geven op de specifieke omstandigheden waaronder de landbouwers hun bedrijf uitoefenen. De te verschaffen informatie dient van praktische betekenis te zijn en voldoende ter plaatse beproefd te zijn op resultaten in teeltkundig en economisch opzicht. Een dergelijke indeling naar regio en gewas is reeds bij de landbouwvoorlichtingsdienst in gebruik, maar kan aanzienlijk worden uitgebreid.

In West-Suriname, waar sprake is van een monocultuur binnen de bevolkingslandbouw, heeft de voorlichting zich de laatste jaren reeds gericht op het verstrekken van informatie en middelen die nodig zijn voor een verdere opvoering van de produktie en de kwaliteitsverbetering van de padi. Daarnaast zijn er ook diverse pogingen gedaan landbouwbelangengroepen te stimuleren, teneinde de positie van de boer ten opzichte van de markt

38. Een dergelijke combinatie is reeds gedeeltelijk gerealiseerd bij de uitgifte van percelen in Europolder-Noord (LVV 1974).

te versterken. Wel is er behoefte aan de nodige ondersteunende maatregelen op het gebied van de prijsstelling, kredietverstrekking, landbouwonderwijs en landbouwonderzoek.

Midden-Suriname vormt in tegenstelling tot Nickerie een zeer heterogeen gebied, maar ook hier hebben zich in de loop van de tijd min of meer homogene sectoren afgetekend. In dit opzicht kunnen de groenteteelt en de veehouderij tot belangrijke sectoren uitgroeien door de aanwezigheid van de stad Paramaribo. Wel is er een aantal maatregelen nodig om de omstandigheden van de bevolkingslandbouw te verbeteren en het de kleine landbouwer aantrekkelijk te maken met hoogwaardige landbouwproducten op de markt te komen. Een voorlichtingsprogramma gericht op de modernisering van de rijstverbouw wordt eerst zinvol, indien in infrastructureel opzicht voorwaarden voor een dergelijke cultuur worden geschapen. Het laat geen twijfel dat dergelijke maatregelen zeer grote investeringen zullen vergen.³⁹ Een andere mogelijkheid is het landbouwkundig onderzoek te richten op het ontwikkelen van verbeterde landbouwmethoden, die onder de heersende omstandigheden het inkomen van de landbouwers kunnen vergroten.

7.2 Informatie en dienstverlening

Het onderzoek toont aan dat ondanks de frequente contacten tussen de voorlichters en de landbouwers, deze in voorlichtingskundig opzicht een tamelijk geringe betekenis hebben gehad. Dit hing samen met de aard van de contacten. Het bedrijfsbezoek werd bijvoorbeeld niet zozeer afgelegd voor het geven van persoonlijke adviezen, maar meer voor het verzamelen van gegevens ten behoeve van de landbouwstatistiek. Bij het verstrekken van de verschillende landbouwbenodigdheden (zaaipadi, kunstmest, bestrijdingsmiddelen en dergelijke) lag het accent meer op de distributieve dan op de informatieve dienstverlening. Het beeld dat de landbouwers van het voorlichtingspersoneel hebben gekregen, was in sterke mate bepaald door de vele werkzaamheden die buiten de zuiver voorlichtende taak vallen. Mede hierdoor zagen zij de voorlichter meer in zijn functie van toezichthoudend ambtenaar dan als landbouwkundig adviseur.

Hoewel het effect van de voorlichting als zodanig betrekkelijk gering is geweest, is het beschikbaar stellen van zaaizaad en andere landbouwmiddelen door LVV een belangrijke factor geweest bij het overgaan tot nieuwe landbouwmethoden. Voorts hebben de drie grote rijstbedrijven in Nickerie de belangstelling voor de moderne rijstbouw binnen de bevolkingslandbouw sterk gestimuleerd.

Aanbeveling Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden, dat in de Surinaamse landbouwvoorlichtingsdienst veranderingen in communicatief opzicht noodzakelijk zijn om de voorlichting aan de landbouwers tot zijn recht te laten komen. Daar dit gehele veranderingsproces geruime tijd zal vergen, is het aan te bevelen de noodzakelijk geachte wijzigingen in verschillende fasen te laten verlopen. Men heeft hierbij in het algemeen de keuze tussen het nemen van maatregelen van ingrijpende aard, die gericht zijn op een herziening van de organisatorische opzet in zijn geheel, of wel het bijstellen van de verschillende onderdelen binnen de bestaande organisatiestructuur. Een dergelijke keuze

39. Volgens een globale schatting van ILACO kunnen de kosten voor de inpoldering en de aanleg van een irrigatiestelsel met bijbehorende ontsluiting op ongeveer Sf 5.000,— per ha worden geraamd.

zal onder meer afhangen van het inzicht en de wens van leiding en stafleden van het ministerie om tot een effectieve verbetering te komen. Bij de verdere overwegingen van gewenste veranderingen kan de hulp worden ingeroepen van een deskundige of van een adviesbureau op het gebied van de organisatie-ontwikkeling.

Niet voldoende kan worden benadrukt dat een dynamische beleidsvoering, waarbij nieuwe problemen die zich voordoen tijdig worden onderkend, een essentiële voorwaarde is voor het uitvoeren van een voorlichtingsprogramma. Het zal in de eerste plaats gaan om een heroriëntering op de taakuitoefening van de dienst in zijn geheel en van de verschillende functionarissen afzonderlijk. Het wordt van belang geacht de functionarissen van de verschillende niveaus daarbij te betrekken, om hun zodoende een werkzaam aandeel te geven aan de voorbereiding en planning van de activiteiten die er op gericht zijn zinvolle informatie aan de landbouwbevolking te verstrekken. Daar het gebleken is, dat er indirect veel invloed is uitgegaan van rijstondernemingen op de omringende bevolkingslandbouw, verdient het aanbeveling de betrokken bedrijfsleiders advies te vragen bij deze nieuwe opzet en werkwijze. Hetzelfde geldt voor de zaaizaadvoorziening, die een essentieel onderdeel vormt van de moderne rijstbouw. In organisatorisch opzicht is er nog veel ruimte voor het verbeteren van het apparaat, dat het onderzoek, de vermeerdering, de controle en de distributie van de zaaipadi verzorgt.

7.3 Doelverschuiving en heroriëntatie

Doelen van organisaties fungeren als richtinggevende elementen bij het ondernemen van activiteiten. Doelen vervlakken en verliezen aan betekenis indien (a) zij te algemeen worden gehouden en daardoor onvoldoende betekenis hebben voor het uitvoeren van de specifieke taken; (b) aan de realisatie van deze doelen te weinig gewicht wordt toegekend door de organisatieleden en in het bijzonder door de leidinggevende functionarissen.

In de handleiding voor de landbouwvoorlichter in Suriname (LVV, z.j.) worden enige doelstellingen genoemd, waarop in hun algemeenheid weinig is aan te merken; zij zijn zonder verdere uitwerking echter te algemeen en te vaag om er een werkprogramma op te baseren. Belangrijke elementen van de voorlichting, namelijk het geven van informatie en het overdragen van kennis staan wel in de officiële taakomschrijving van de landbouwvoorlichtingsdienst vermeld, maar blijken in de praktijk te weinig aandacht te krijgen.

Van groot belang is verder de algemene opvatting van de stafleden van het departement; zij beschouwden de ressortskantoren in de districten dikwijls als de 'buitendienst' van het gehele departement. Hieruit volgt dat de ressortleiders met een groot aantal taken werden belast, die het gehele werkterrein van het departement bestreken en zeker niet alleen voorlichtingszaken betroffen. Deze taken werden voor een deel naar de voorlichters overgeheveld, die daarmee ingeschakeld werden bij zeer uiteenlopende zaken. Het gemis aan voldoende steun en gerichte belangstelling voor het voorlichtingswerk van de zijde van het hoofdkantoor heeft weinig bijgedragen om bij de voorlichters in het veld de capaciteiten te ontwikkelen, die nodig zijn om deskundige voorlichting te geven en de bereidheid te vergroten om landbouwers te helpen bij hun besluitvorming.

Het ontbreken van concrete doelstellingen en een gedetailleerd werkprogramma heeft mede tot gevolg gehad dat men het primair doel niet duidelijk voor ogen had en dat men allerlei (neven)taken uitvoerde die weinig met de voorlichting hebben uit te staan. Uit een analyse van de werkverdeling van de voorlichters is gebleken, dat de nadruk is komen te

vallen op het verzamelen van gegevens voor de landbouwstatistiek en het uitvoeren van controle-werkzaamheden, terwijl inhoudelijke voorlichtingsactiviteiten weinig tot hun recht zijn gekomen. In organisatorisch opzicht is er dus sprake geweest van een doelverschuiving ten opzichte van het oorspronkelijke uitgangspunt, zoals vervat in de formele doelstellingen.

Aanbeveling Het moet van groot belang worden geacht de doelen nieuwe inhoud te geven of althans grondig bij te stellen. Uitgaande van doelen van meer algemene strekking, die aansluiten bij het nationaal ontwikkelingsplan of bij de behoeften van de bevolking en het uit te voeren landbouwbeleid, is het wenselijk meer operationele doeleinden op te stellen, die relevant zijn voor de gewenste ontwikkeling op plaatselijk niveau.

Doelen zou men in drie niveaus kunnen onderscheiden:

1. nationaal niveau, waarbij de doelen in meer globale termen worden gesteld;⁴⁰
2. regionaal niveau, waarbij de doelstelling concreter kan worden en men rekening houdt met de specifieke problemen van het district;
3. lokaal niveau, waarbij de doelstellingen 'geoperationaliseerd' worden in concrete, op de praktijk afgestemde plannen voor actie.

Wil men doelen formuleren die in de praktijk ook haalbaar zijn en voldoende kans van slagen hebben, dan dienen het potentieel van de Surinaamse landbouw, de omstandigheden van de bevolking en de afzet-mogelijkheden in aanmerking genomen te worden. Hierbij zal de hulp van een agronoom en landbouweconoom onontbeerlijk zijn. Bij het opstellen van de meer concrete doeleinden is het gewenst de voorlichters zoveel mogelijk in te schakelen. Om de uit de doelstelling afgeleide activiteiten optimaal ten goede te laten komen aan de landbouwbevolking, dienen hun vertegenwoordigers in een vroeg stadium bij het maken van de plannen te worden betrokken. In dit opzicht kan worden verwezen naar het schema van Tyler (1969), dat aangeeft op welke wijze men dit het best zou kunnen realiseren, rekening houdende met de financiële mogelijkheden.

Aan de hand van de nieuwe doelen kan vervolgens een werkprogramma opgesteld worden. Duidelijke voordelen van een dergelijk programma zijn:

- het geeft een overzicht van alle te ondernemen activiteiten en de ter beschikking staande middelen
- men kan de programmapunten systematisch afwerken
- de voorlichters kunnen zich concentreren op enige hoofdpunten
- het voorlichtingswerk kan op efficiënte wijze worden ondernomen
- de bijscholing van de voorlichters kan hierop worden afgestemd.⁴¹

Na verloop van bijvoorbeeld de periode van een jaar dient men het werkprogramma nader te bezien en te evalueren, om het zonedig bij te stellen en eventuele hiaten op te vullen. Ook zal men moeten trachten tot een geïntegreerd programma van voorlichting, landbouwonderwijs en -onderzoek te komen. Pogingen hiertoe zijn ondernomen door een in 1974 ingestelde werkgroep bestaande uit vertegenwoordigers van deze sectoren, onder

40. Hierbij wordt aangetekend, dat ook op nationaal niveau concrete doelen wenselijk zijn, bijv. ten aanzien van het gebruik van massamedia bij de voorlichting.

41. Een uitgebreide verhandeling over het opstellen van een voorlichtingsprogramma is opgenomen in de 'Inleiding tot de Voorlichtingskunde' (van den Ban 1974).

voorzitterschap van een medewerker van het planorgaan van LVV. De werkgroep heeft enige rapporten geproduceerd die aanleiding hebben gegeven tot een verdere discussie over de gewenste geïntegreerde ontwikkeling van de Surinaamse landbouw.

Verder verdient het aanbeveling speciale programma's te ontwerpen voor die groepen van landbouwers, die tot nog toe onvoldoende in contact zijn gekomen met de voorlichting.⁴² In dit verband zou men kunnen denken aan boeren uit de kleinste bedrijfs-categorieën, landbouwers van Javaanse herkomst in de kustvlakte en de verscheidene groeperingen van Boslandbewoners in het binnenland van Suriname. Uit het onderzoek komt naar voren dat men hierbij bijzondere aandacht zal moeten geven aan de samenstelling van het voorlichtingspersoneel. Ook zal de technische uitrusting (ook in communicatief opzicht) afgestemd moeten worden op deze doelgroepen.

Het formuleren van de doelen en het opstellen van werkprogramma's staan niet op zichzelf, maar krijgen eerst reliëf en betekenis, indien doeltreffende wijzigingen in de organisatorische opzet plaatsvinden. Een van de maatregelen zou bijvoorbeeld moeten inhouden dat er een meer gedetailleerde taakomschrijving van de verschillende voorlichtingsfunctionarissen wordt opgesteld. Daarbij zouden werkzaamheden als bijvoorbeeld het verzamelen van landbouwgegevens, afgesplitst kunnen worden en aan een aparte categorie personeelsleden kunnen toevallen. Een vroegere aanbeveling van deze strekking, gebaseerd op de resultaten van dit onderzoek, is reeds gedeeltelijk opgevolgd. Bij herhaald bezoek in 1974 bleek namelijk dat men een aantal personeelsleden van de voorlichtingsdienst in Midden-Suriname speciaal had belast met enquêterwerk voor de landbouwstatistiek. De indruk werd verkregen dat sommige voorlichters nu ook meer aan de inhoudelijke aspecten van voorlichting toekwamen.

Een andere maatregel die in vele landen wordt toegepast, houdt in dat enige voorlichters een meer gespecialiseerde functie krijgen toegewezen ten opzichte van één bepaalde landbouwsector. Een dergelijke maatregel willen wij hier slechts onder enige voorbehoud aanbevelen, aangezien deze hoge kosten met zich mee zou brengen, gelet op het betrekkelijk klein aantal personen dat actief werkzaam is in de Surinaamse landbouw. Daartegenover staat dat de aanwezige specialistische kennis van de onderzoekers van het landbouwproefstation beter benut kan worden (zie 7.5).

7.4 Interne communicatie

In het onderzoek is veel aandacht besteed aan het verloop van de communicatie binnen de voorlichtinggevende instantie. Dit houdt verband met de veronderstelling dat, wil men informatie aan derden verstrekken, door de voorlichtinggevende instantie zelf regelmatig nieuwe informatie ter beschikking moet worden gesteld aan de voorlichters in het veld. Het onderzoek heeft aangetoond dat de doorstroming van kennis naar de voorlichters in de ressorten stagneerde. Dat een groot gebrek werd geconstateerd aan landbouwkundige informatie bij de voorlichters zelf, is toe te schrijven aan een onvoldoende doorstroming van praktische kenniselementen binnen de dienst en vermoedelijk ook aan het onvoldoende ontwikkelen van deze elementen bij het landbouwkundig onderzoek. Aangezien de communicatie binnen de voorlichtingsdienst gebrekkig functioneerde, heeft

42. Ascroft et al. (1973) geven een uitvoerige beschrijving van een dergelijk project in Kenya.

men de landbouwers op hun beurt onvoldoende kunnen voorlichten. Dit kan mede worden toegeschreven aan het feit dat tot nog toe weinig landbouwkundig onderzoek was gedaan naar onderwerpen die van onmiddellijke betekenis waren voor de landbouwers in kwestie. Deze gevolgtrekking sluit aan bij de resultaten van het eerste deelonderzoek, waaruit bleek dat de landbouwers weinig specifieke informatie ontvingen van de voorlichters.

De interne communicatie krijgt een nieuwe betekenis, indien deze wordt opgevat als een functie van kennisoverdracht en overleg binnen de dienst zelf. Deze interne kennisoverdracht is essentieel, daar alle betrokken medewerkers up-to-date moeten zijn in hun kennis, willen zij hun informatieve taak adequaat vervullen. Uit de interviews is verder gebleken, dat de opwaarts gerichte communicatie niet voldoende tot zijn recht kwam. Dit kan zeer nadelige gevolgen hebben voor een organisatie waarvan de leiding op de hoogte dient te zijn van het verloop van het programma en de resultaten van de ondernomen activiteiten. Ook heeft het middenkader van de voorlichtingsdienst informatie over de omstandigheden en wensen van de landbouwers, die voor de leiding onmisbaar is, wil zij een effectief beleid voeren. De verkregen informatie zal immers moeten dienen voor een juist inzicht in de situatie in het veld, een eventuele aanpassing of bijstelling van het programma, en voor een verdere ontwikkeling van het beleid. Tijdens het onderzoek werd echter de indruk verkregen dat de leiding onvoldoende op de hoogte was van de waarde van dit terugkoppelingssysteem.

Dat de communicatie in de voorlichtingsdienst dikwijls niet naar wens verliep, vindt mede zijn oorzaak in de verspreide activiteiten van de voorlichters in een groot geografisch gebied. Hierdoor bevindt de voorlichter zich aan de periferie van de organisatie, wat kan leiden tot een min of meer geïsoleerde positie ten opzichte van het hoofdkantoor. Het isolement van de voorlichter werd bovendien versterkt doordat er onvoldoende gelegenheid was om met de leiding van de dienst in contact te treden: bijna tweederde van de voorlichters had in de periode van een jaar geen contact gehad met een van de functionarissen van het hoofdkantoor. Een analyse van het rolgedrag van de voorlichter liet zien dat dit onvoldoende professionele elementen bevatte, wegens het ontbreken van voldoende impulsen op het gebied van specifiek op de voorlichting gerichte activiteiten. De professionele capaciteiten werden ook niet vergroot, doordat cursussen en regelmatige besprekingen met onderzoekers en ervaren voorlichters slechts bij hoge uitzondering plaatsvonden.

Ook de opwaartse communicatie in schriftelijke vorm liet te wensen over; vele voorlichters hadden moeite met het schrijven van verslagen en rapporten. Bovendien werd er, indien een rapport was ingediend, dikwijls geen reactie ontvangen, hetgeen de animo voor een verdere rapportage deed afnemen.

Aanbeveling Het verbeteren van de interne communicatie is een van de kardinale punten waaraan aandacht gegeven zal moeten worden. De communicatie kan verbeterd worden indien door de top-groter gewicht wordt toegekend aan ideeën afkomstig van de basis van de organisatie. Aan de basis van de voorlichtinggevende instantie vinden immers de activiteiten plaats waarvoor de organisatie in het leven is geroepen. Dit houdt tevens in dat een werkwijze gevolgd moet worden, waarbij aan de mening van de voorlichters voldoende aandacht wordt besteed. Dit vereist een andere motivatie en gerichtheid van de betrokken medewerkers. Indien in voldoende mate naar de suggesties van de voorlichters

wordt geluisterd en pogingen worden gedaan bruikbare ideeën over te nemen, zal dit tegelijkertijd hun positie en hun gevoel van eigenwaarde versterken. Een andere mogelijkheid is om bij de beoordeling van de voorlichters hun werkprestaties in beschouwing te nemen. Criteria hiertoe kunnen in overleg met de ressortleiders worden opgesteld. In verband met het personeelsbeleid kan hier nog aan worden toegevoegd, dat het aanbeveling verdient meer wetenschappelijk gevormde landbouwkundigen met de leiding van de ressorten te belasten, mits dezen een uitgesproken praktische instelling hebben.

De communicatie zal worden bevorderd indien de staffunctionarissen regelmatig contacten onderhouden met de verschillende ressorten. Dienstreizen verkrijgen nieuwe inhoud indien hiervoor geruime tijd wordt uitgetrokken en met alle categorieën voorlichters contact wordt opgenomen. Zodoende kan de staf een goed inzicht krijgen in de situatie en op de hoogte gehouden worden van de reactie van de boeren op de verschillende programma-onderdelen. Deze informatie is immers onontbeerlijk om op het juiste moment bepaalde onderdelen van het programma te kunnen bijstellen ('terugkoppeling') en die maatregelen te treffen die nodig zijn voor het slagen van de activiteiten. Een doeltreffende en regelmatige rapportage vanuit de ressorten zal tevens van belang zijn.

Overigens is het contact tussen landbouwer en voorlichter voor dit type van organisatie van centrale betekenis. Om het 'twee-richtingenverkeer' in deze relatie tot zijn recht te laten komen, zou gedacht moeten worden aan het instellen van werkgroepen waarin ook landbouwers zijn vertegenwoordigd. In deze werkgroepen zou het overleg moeten plaatsvinden over het voorlichtingsprogramma dat in het gebied (ressort) wordt opgezet. Bij het bezoek in 1974 bleken in Nickerie in het kader van het landbouwbedrijfsontwikkelingsproject enige van dergelijke werkgroepen tot stand te zijn gekomen. In deze werkgroepen moeten speciaal de wensen en mogelijkheden van de landbouwers besproken worden. Zij fungeren niet alleen als gespreksgroepen, maar ook als centra ter voorbereiding van de uitvoering van het plaatselijk voorlichtingsprogramma. In de ideale situatie vindt deze vorm van overleg plaats tussen een organisatie van de boeren zelf en de voorlichtingdienst. Bij het ontbreken van een boerenorganisatie zal het werkgroepverband een bijdrage kunnen leveren aan de vorming van de landbouwers in dit opzicht. Wil men de opwaartse communicatie inderdaad tot zijn recht laten komen, dan dienen serieuze voorstellen en aanvragen ook serieus door de leiding van de voorlichtingsdienst behandeld te worden. Dit houdt in dat een adequaat antwoord gegeven moet worden op de ontvangen correspondentie, ook indien in negatieve zin over iets wordt beslist.

Om de interne communicatie nieuwe inhoud te geven, kan gedacht worden aan de volgende activiteiten:

1. Het houden van regelmatige werkbesprekingen en studiedagen, die speciaal zijn gericht op het doorgeven van de laatste ontwikkelingen op landbouwkundig gebied.
2. Het organiseren van korte in-service trainingscursussen op regionale basis waaraan deskundige krachten hun medewerking verlenen, afkomstig van de verschillende afdelingen van LVV, het landbouwproefstation en van andere instellingen (bijv. de grote rijstbedrijven). De training moet vooral zeer praktisch van aard zijn en specifiek gericht zijn op de problematiek van het kleine landbouwbedrijf. Gewaakt moet worden tegen 'losse', op zichzelfstaande cursussen; zij moeten direct in relatie staan tot het voorlichtingsprogramma voor de komende jaren. De regionale grondslag van deze cursussen dient ertoe om de verschillende aspecten van de landbouw in zijn specifieke situering voldoende tot hun recht te laten komen.

3. Het aanwijzen van bepaalde terreinen van voorlichting, waarin een zekere differentiatie ontwikkeld kan worden. We denken in dit verband aan de voorlichting gericht op rijstverbouw, groenteteelt en veeteelt. Deze differentiatie naar landbouwsectoren houdt tegelijkertijd een differentiatie in naar landbouwgebied (in regionaal opzicht).

4. Het ontwikkelen van schriftelijke informatiebronnen, zoals brochures, mededelingen en nieuwsbrieven ter ondersteuning van de diverse activiteiten.

In het verleden zijn in dit opzicht reeds waardevolle ervaringen verworven met het Landbouw Informatie Centrum, waar bepaalde wetenschappelijke artikelen werden gepopulariseerd. Ook verdient het 'Landbouwnieuws' speciale vermelding, dat indertijd via districtsscholen verspreiding kreeg onder de landbouwbevolking.

Het valt te verwachten dat het gebruik van dit soort schriftelijke informatie tezamen met andere voorlichtingsmethoden het effect van de voorlichting zal verhogen.

7.5 Landbouwkundig onderzoek en voorlichting

Reeds is gewezen op de geringe doorstroming van nieuwe landbouwkundige informatie naar de voorlichters, terwijl deze onontbeerlijk is voor hun taakuitoefening. Hieruit blijkt dat het beleid te weinig hierop gericht is geweest, en dat er onvoldoende maatregelen zijn getroffen om deze interne kennisoverdracht te bevorderen. Ook was er sprake van een geringe communicatie tussen de stafleden van de Landbouwvoorlichtingsdienst en de onderzoekers van het Landbouwproefstation. Dit is deels te verklaren uit een verschil in opleiding en achtergrond, deels uit verschillen in arbeidsterrein en functie.

Aanbeveling Teneinde het communicatieproces tussen de voorlichters en onderzoekers op gang te brengen is het van belang het overeenkomstige doel – de ontwikkeling van de Surinaamse landbouw – te beklemtonen. Op directeursniveau zal deze gemeenschappelijke gerichtheid verduidelijkt moeten worden en zijn beslag krijgen in op elkaar aansluitende werkprogramma's van de respectievelijke hoofdafdelingen. Men zou mogen stellen dat het tot de taak van de onderzoekers gerekend moet worden medewerking te verlenen aan bepaalde aspecten van het voorlichtingsprogramma, zoals het verzorgen van enige op hun vakgebied liggende cursuselementen en het geven van specialistische adviezen. Om de relaties tussen onderzoekers en voorlichters te bevorderen, zal men moeten komen tot een regelmatige uitwisseling van gegevens, het houden van gezamenlijke vergaderingen, het beter coördineren van werkzaamheden en het onderhouden van informele contacten.⁴³

Het landbouwkundig onderzoek zal zich meer op de praktische problemen van de verschillende sectoren van de bevolkingslandbouw moeten richten, waardoor een groter deel van de bevolking er van zal kunnen profiteren. Ook het toegankelijk maken van de belangrijkste onderzoekresultaten door een zekere mate van popularisering van wetenschappelijke verslagen van onderzoek vraagt de aandacht.

Naast het toegepast landbouwkundig onderzoek, is ook studie gewenst op landbouweconomisch en sociologisch terrein. Zo zijn er onderzoekingen en experimenten gewenst op het gebied van de afzet en verwerking van de verschillende landbouwprodukten, de mechanisatie en de ontwikkelingsmogelijkheden van landbouwbedrijven, die in neven-

43. Soortgelijke suggesties zijn reeds eerder gedaan en vervat in het Nationaal Ontwikkelingsplan voor Suriname (deel II, 1965).

beroep worden geëxploiteerd.⁴⁴ Daarnaast vormen de voorlichting, het coöperatiewezen, het landbouwonderwijs en de kredietvoorziening belangrijke thema's voor evaluatie en onderzoek. Aangezien deze onderwerpen sterk met elkaar zijn verweven, verdient het aanbeveling de onderzoekers van de betrokken disciplines in één afdeling voor sociaal-economisch onderzoek onder te brengen.

7.6 Toekomstig onderzoek

In deze paragraaf zullen enige suggesties voor nader onderzoek worden gedaan, die niet speciaal betrekking hebben op Suriname, maar meer in het algemeen als leidraad kunnen dienen voor toekomstig sociologisch/organisatorisch onderzoek op het gebied van dienstverlenende instellingen voor de rurale ontwikkeling.

Als algemeen doel van dit onderzoek kan gelden, dat het moet leiden tot een beter inzicht in het institutionele en organisatorische kader, waarin de rurale ontwikkeling zich afspeelt. Een goed functionerende dienstensector en de toegankelijkheid van deze sector voor de agrarische bevolking moeten immers van fundamenteel belang worden geacht voor de voedselvoorziening in de derde wereld en voor de ontwikkeling van de landbouwbevolking. Hoewel diverse activiteiten worden ondernomen om de rurale ontwikkeling te bespoedigen, zijn de organisatorische en bestuurlijke componenten nog weinig onderzocht. Ook zijn de oorzaken van de zwakke organisatiegraad van de landelijke bevolking nog weinig belicht.

Uit het bovenstaande blijkt, dat wij een ruimer veld van onderzoek voor ogen hebben dan de voorgaande studie, die zich richtte op de relaties tussen de landbouwbevolking en de landbouwvoorlichtingsdienst. We denken in dit verband aan de diverse rurale instellingen ('rural institutions') die een speciale functie vervullen bij het oplossen van de problemen bij de integrale ontwikkeling van de bevolkingslandbouw ('integrated rural development'). Voorbeelden van dergelijke instanties zijn te vinden op het gebied van landbouwkundig onderzoek, landbouwonderwijs, voorlichting, kredietvoorziening, coöperatiewezen en marketing. Teneinde het contactvlak tussen deze (en andere) instellingen en de bevolking verder te exploreren, zal het onderzoek zich vooral moeten richten op de vormen van interactie tussen deze instellingen en hun taakomgeving (publiekgroepen). In dit opzicht biedt het theoretisch kader van Thompson (1967) en van Lawrence & Lorsch (1969) interessante ingangen en gezichtspunten.

Het lijkt van belang enige globale niveaus van analyse aan te geven, om het veld van onderzoek te verduidelijken:

1. Analyse van dienstverlenende instellingen, vooral met betrekking tot hun organisatorische structuur, beleidsvorming, doelstellingen, werkmethoden en contactrelaties met de verschillende publiekgroepen.
2. Beschrijving en analyse van de publiekgroepen waarmee de instellingen betrekkingen onderhouden, in het bijzonder die van kleine boeren in hun dorpsamenleving voor wat betreft hun produktieomstandigheden, de natuurlijke hulpbronnen en hun specifieke behoeften.

44. Gelet op dit zeer algemeen voorkomende bedrijfstype in Suriname lijkt het zinvol onderzoek te doen naar de wijze waarop men het inkomen uit het landbouwbedrijf met nevenberoep kan optimaliseren.

3. Bepaling van mogelijke hiaten tussen de behoeften van de landelijke bevolking en de operationele processen, die door de instanties op gang zijn gebracht.

Binnen deze globale niveaus van analyse moeten meer specifieke onderwerpen worden onderzocht, die kunnen liggen op het vlak van de interne communicatie, de externe communicatie met andere instellingen, de taken van de verschillende categorieën veldwerkers, de mate van specialisatie, de wijze van leidinggeven en de coördinatie van werkzaamheden. Aan de zijde van de bevolking kan worden nagegaan, welke onderlinge samenwerkingsverbanden bestaan, hoe deze zijn gerelateerd aan de activiteiten van overheidsinstanties, en in hoeverre de verschillende bevolkingsgroepen participeren in de programma's van rurale ontwikkeling.

Om het complexe veld van studie enigszins te beperken, wordt hier voorgesteld het onderzoek te richten op instellingen, die een duidelijke taak hebben bij het stimuleren van de produktie van voedselgewassen. In dit verband kan aansluiting worden gezocht bij de afgesloten studie, die zich richtte op rijstverbouwende boeren in geïrrigeerde en niet-geïrrigeerde gebieden. In dit opzicht bieden vergelijkende studies in andere landen waar de rijstbouw een belangrijke plaats inneemt, een zinvol perspectief. De onderzoeken kunnen deels exploratief en deels experimenteel van aard zijn. Daarnaast kunnen ook enige hypothesen worden getoetst, die uit ons onderzoek naar voren zijn gekomen. Deze hebben onder meer betrekking op (a) het specifieke milieu waarbinnen de verschillende dienstverlenende activiteiten zich afspelen, (b) de omstandigheden waaronder de verschillende categorieën publiekgroepen verkeren, waardoor zij al of niet tot door hen zinvol geachte verbeteringen kunnen overgaan, (c) voorwaarden waaraan een organisatie moet voldoen, wil de interne berichtgeving uitmonden in een effectieve informatieverstrekking aan belanghebbenden, en (d) de wijze waarop een gedecentraliseerde taakuitoefening zich verhoudt tot een gecentraliseerde wijze van beleidsvoering.

Door het ontwerpen en toetsen van enige organisatiemodellen kan tenslotte een bijdrage worden geleverd tot de theorievorming en beleidsvoering met betrekking tot de dienstverlening aan de landbouwbevolking in tropische gebieden.

Summary

Agricultural extension in Surinam: communication patterns and their organizational structure

In their efforts to raise agricultural incomes and to improve living conditions of rural people, public agencies such as research stations and extension services are undertaking activities to stimulate changes in rural areas. Although it is generally claimed that these activities are crucial for development in the rural countryside, little is known about the communication network between agricultural extension personnel and the farming population. Also, few studies are available about communication processes within the extension service and between the several agencies engaged in advisory work.

An empirical research project was designed to study various factors that influence communication in extension work in two agricultural areas in Surinam. Field work was undertaken from 1967 to 1969. The research project was situated in the coastal plain of Surinam. There, farmers of Hindostani and Javanese ethnic origin till their rice fields, which differ considerably in size, layout and production conditions. There are distinct differences between the two main areas under study. In west Surinam a thriving rice economy has profited much from an irrigation and drainage system. In mid Surinam irrigation facilities are lacking: the necessary water is obtained merely by impounding rain water in banded paddy fields.

Under these diverse environmental conditions extension personnel of the Ministry of Agriculture, Animal Husbandry and Fisheries inform farmers about new farming methods such as growing of new rice varieties and applying fertilizers and insecticides. The extension service has several branch offices in the rural districts, the headquarters being located in the capital, Paramaribo. Hereby a decentralized network is employed, depending heavily on the highly centralized, although loosely structured decision mechanism of the Ministry.

The overall study, resulting in a dissertation, consists of two main parts. One part focusses on the communication and adoption behaviour of small rice farmers in the two agricultural settings. The second part deals with the communication process within the extension service itself, including organizational aspects.

The farmers For the survey a stratified random sample of 304 rice farmers was drawn from the rural population within the two research areas. As it was hypothesized that the adoption of innovations is closely related to farm size, the holdings were classified as small, medium and large. To compare groups of different ethnic background, farmers both of Hindostani and Javanese origin were sampled. The survey's design was based on a set of exploratory field studies. Subsequent interviews were of a structured nature. The interviewers speaking Surinam Hindi and Javanese fluently, used a partially coded questionnaire. Tabulated data from these interviews were studied by cluster analysis. The interpretation of the findings was complemented by selected case studies and field observations.

It was found that the small farmers in the two agricultural areas showed remarkable

differences in communication and adoption behaviour. The hypothesis was accepted that farmers operating in an area with irrigation facilities tend to employ more new practices on their rice fields than their colleagues in an area lacking such facilities. In the irrigated area (west Surinam) farmers were very keen to adopt modern practices such as new rice varieties and chemical means of production. During the years of investigation traditional rice cultivation was changing rapidly to modern mechanized rice farming. New varieties, developed at the Foundation for the Development of Mechanized Agriculture in Surinam, and distributed via seed stores of the Ministry of Agriculture, were much in demand by small farmers. Transplanting by hand was superseded by broadcast sowing of rice seed. The growing of a second rice crop was gradually expanding. All categories of farmers were growing new varieties, although those with large holdings were in a better position to experiment on one part of their fields, while using old varieties on the remaining part. The hypothesis that farmers with large holdings (8–20 ha) make more use of information sources than smallholders (1–2 ha) proved to be valid.

In the other area (mid Surinam), where rice farming is rain-fed, almost all farmers were retaining their old cultivation methods. Under these conditions the use of new varieties is risky and implies many disadvantages for the smallholder. Existent drainage facilities did not function properly because of insufficient maintenance and subsequent clogging of canals. The rice produced on these farms is mainly used for home consumption. In fact rice production is diminishing gradually. The capital of Paramaribo attracts rural youth to its centre by providing job opportunities, educational facilities and pleasant living conditions. Farmers try to earn additional income from other sources, whereby the farming enterprise becomes a secondary source of income.

There were considerable differences in communication behaviour between the farmers of different ethnic origin. Hindostani farmers proved to have many contacts with the local extension workers, who were mainly recruited from their own cultural group. Farmers of Javanese origin lagged behind in this respect, but were applying the same new practices, as they had an efficient internal communication network. Their cultural values, centering around the basic value of *rukun* (internal social harmony) isolated them at the same time from members of other ethnic background who predominate in the several public agencies.

The extension workers One basic assumption in the second part of the study was that the communication process within the extension service should be directed towards providing the workers in the field with practical knowledge about new farming methods. Long interviews with fifty extension workers showed that personnel of the lower echelons, who visited the farmers most regularly, received little information from their own agency, either by written or oral communication. Communication channels did not function effectively because of a) long distances to headquarters, b) status differences between extension officers and researchers, and c) vague guidelines of the organization under study.

The well-known phenomenon of goal displacement had taken place, so that the average worker spent 34 per cent of his working time on the collection of data for statistical purposes against 19 per cent for actual extension work. Researchers at the experimental station who supposedly should support extension workers with practical advice, tended to isolate themselves in their own work environment. A breakdown in the com-

munication network between the extension service and the research station resulted in a dearth of practical means and methods for extension purposes at the local level.

The extension workers at the periphery of the organization were insufficiently oriented towards advisory work and felt isolated from the specialists at the top of their organization (the Ministry). Their role tended to be more of a 'multi-purpose worker' than that of a person in an advisory capacity. The informal relations between researchers and extension officers were poorly developed as well, because of perceived differences in educational level, task components and working conditions.

The author specified a number of recommendations during an additional study visit in 1974 to improve conditions at the various levels of the organization. Oral and written advice was given on some of the major implications of the organizational change needed and how to achieve a better understanding of the small farmer's position.

Bijlage 1

Samenstelling van de steekproef (landbouwbevolking)⁴⁵

Zoals in hoofdstuk 4 is uiteengezet, werd besloten voor de survey onder de rijst-verbouwende landbouwers een gestratificeerde steekproef toe te passen. Als overweging gold hierbij dat de heterogene bevolkingspopulatie in deelpopulaties te onderscheiden zou zijn, die ieder op zichzelf tamelijk homogene kenmerken vertoonde. Op grond van de probleemstelling werden de deelpopulaties gevormd door (a) de aanwezigheid/afwezigheid van irrigatievoorzieningen, (b) grootte van de bedrijven en (c) de etnische herkomst van de landbouwers.

ad a. Irrigatievoorzieningen In West-Suriname, het gebied met irrigatievoorzieningen, vond het onderzoek plaats in de Corantijnpolder, van Drimmelpolder en Clarapolder voor wat betreft de westelijke polders; en in de Sawmillkreekpolder, Boonackerpolder en Hamptoncourtpolder voor wat betreft de oostelijke polders. In deze polders woont het merendeel van de kleinlandbouwers van Hindostaanse en Javaanse origine bijeen.

In Midden-Suriname, het gebied waar irrigatievoorzieningen ontbraken, richtte het onderzoek zich op die landbouwgebieden binnen de districten Suriname en Commewijne, waar zich de grootste concentraties padiverbouwende landbouwers bevonden. In het district Suriname kwamen de landbouwressorten A en B in aanmerking. Het landbouwgebied in Commewijne werd gevormd door de vierhoek Nieuw Amsterdam – Alkmaar – Tamanredjo – Nieuw Meerzorg en de rechteroever van de Commewijnrivier.

Vervolgens werden slechts die telgebieden⁴⁶ opgenomen die aan de volgende voorwaarden voldeden:

1. het telgebied moest tenminste 60 rijstbedrijven bevatten;
2. binnen hetzelfde gebied moesten behalve kleine (1–2 ha) ook middelgrote (4–6 ha) en grote (8–20 ha) landbouwbedrijven aanwezig zijn.

Aan de hand van bodembestemmingskaarten en waarnemingen ter plaatse werd de indruk verkregen, dat kleine en grote telgebieden weinig van elkaar verschilden wat betreft de ontsluiting en de fysische omstandigheden van de bedrijven.

ad b. Bedrijfs grootte Bij de verschillende landbouwtellingen maakt LVV gebruik van een bedrijfs grootte-indeling in tien categorieën, te weten $\frac{1}{2}$ –1 ha, 1–2 ha, 2–3 ha, 3–4 ha, 4–5 ha, 5–6 ha, 6–8 ha, 8–10 ha, 10–12 ha en 12–20 ha.⁴⁷ Voor ons onderzoek werd

45. Bij het samenstellen van de steekproef is grote hulp ondervonden van drs. J. van Tongeren, indertijd als econoom verbonden aan de Stichting Planbureau Suriname.

46. Dit zijn natuurlijke eenheden, die onder meer voor opnamen ten behoeve van de landbouwstatistiek worden gebruikt.

47. Het steekproefkader werd door de afdeling Landbouwstatistiek van LVV ter beschikking gesteld.

een driedeling toegepast, waarbij wij ons beperkten tot de grootteklassen 1–2 ha, 4–6 ha en 8–20 ha. Deze beperking berust op de veronderstelling dat een dergelijke indeling tot meer significante uitkomsten zal leiden met betrekking tot de invloed van de andere genoemde factoren.

ad c. Etnische herkomst Met betrekking tot de etnische herkomst richtte het onderzoek zich op de landbouwers van Hindostaanse en Javaanse origine.

De verkregen stratificatie van de steekproefpopulatie (in totaal 2.250 landbouwers) wordt weergegeven in tabel 24. De steekproefgrootte per stratum werd bepaald door middel van een wiskundige formule, die een verband legde tussen de grootte van ieder stratum, de standaarddeviatie van elk stratum en de totale steekproefgrootte.

Er is per district een gemiddelde steekproefgrootte van 100 aangehouden, waardoor $n = 300$. Aangezien nog meer factoren dan alleen de stratumpopulatie bepalend zouden zijn voor de standaarddeviaties van de strata, is in een aantal gevallen de theoretische steekproefgrootte gecorrigeerd. Enerzijds werden elementen van het ene naar het andere stratum verschoven, anderzijds werden extra elementen toegevoegd. Dit laatste is mogelijk, doordat bij de bepaling van de theoretische steekproefgrootte is uitgegaan van $n = 290$ in plaats van 300. De resterende 10 elementen zijn dan nog beschikbaar. Een van de overwegingen die bij deze correctie een rol heeft gespeeld, is gelegen in de relatief gunstige omstandigheden in Nickerie, waardoor de landbouwers ter plaatse eerder geneigd zullen zijn vernieuwingen toe te passen dan de landbouwers in de andere districten. Dit heeft een grotere heterogeniteit der bedrijven in Nickerie ten gevolge. Met het oog hierop zijn enige verschuivingen toegepast ten gunste van de steekproefgrootte per stratum in Nickerie. Voorts zijn in een aantal gevallen verschuivingen toegepast ten gunste van de kleinere strata. Er is naar gestreefd deze in hun geheel te doen vertegenwoordigen in de steekproef. Door deze correcties is de totale steekproefgrootte op 304 gebracht. In tabel 24 is de verdeling van de elementen over de verschillende strata vermeld.

Het trekken van de gestratificeerde steekproef geschiedde tenslotte met behulp van random-tabellen, nadat aan elk van de bedrijven een rangnummer was toegekend. Voorts is een aantal reserve-bedrijven getrokken, teneinde te voorzien in die gevallen, dat bepaalde bedrijfsgrootten op het moment van de enquête niet meer zouden bestaan, bijv. wegens gewijzigde huur- en pachtverhoudingen.

Tabel 24. Steekproefpopulatie (N) en gecorrigeerde steekproefgrootte (n) naar bedrijfsgrootte, etnische herkomst¹ en district.

		1–2 ha		4–6 ha		8–20 ha		Totaal H+J
		H	J	H	J	H	J	
Nickerie	N	275	55	220	10	105	—	665
	n	30	10	26	7	27	—	100
Suriname	N	1013	88	97	—	6	—	1204
	n	95	17	19	—	6	—	137
Commewijne	N	230	128	18	1	4	—	381
	n	33	22	7	1	4	—	67

1. H = Hindostanen, J = Javanen. N = 2250, n = 304.

Bijlage 2

Vragenlijst landbouwers

Interview nr.	:	Naam interviewer	:
Adres respondent	:	Datum interview	:
District	:	Paraaf onderzoeker	:
Etnische herkomst	:	Paraaf codeur	:
Bedrijfs grootte	:		
Padi-areaal	:		

Introductie

Wij vragen uw medewerking voor een studieproject van de Landbouwhogeschool in Nederland. Men wil graag weten hoe de landbouwers hier padi verbouwen en wat er de laatste jaren in de landbouw is veranderd. Uw vrijwillige medewerking is van groot belang voor het slagen van deze studie en is in het belang van de landbouwers zelf.

U kunt er zeker van zijn dat wat u zegt alleen bestemd is voor deze studie, die in Nederland voltooid zal worden. Bij voorbaat onze hartelijke dank.

Algemeen

Laten we beginnen met een paar algemene vragen.

		West	Midden
1. Hoe lang woont u hier al als hoofd van het bedrijf?	1. 1. korter dan 5 jaar	8%	8,3%
	2. 5 t/m 9 jaar	19%	10,8%
	3. 10 t/m 14 jaar	12%	14,2%
	4. 15 t/m 19 jaar	9%	15,7%
	5. 20 t/m 24 jaar	18%	17,2%
	6. 25 t/m 29 jaar	10%	9,8%
	7. 30 jaar en langer	24%	24 %
2. Hoeveel inwonende kinderen heeft u; hoeveel zoons en hoeveel dochters wonen er thuis?	2. . . . zoons, . . . dochters ⁴⁸		

48. Belangstellenden kunnen de frequentieverdelingen van naderhand gecodeerde (al of niet meer-voudige) antwoorden inzien bij de vakgroep agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden, Landbouwhogeschool.

		West	Midden
3. Hoeveel andere mensen wonen er nog bij u in huis? Zoals vrouw, vader, moeder, broers, schoondochters, kleinkinderen en dergelijke?	3. ... vrouw ... vader ... moeder ... broers ... zusters ... schoondochters ... kleinkinderen ... totaal 9. geen		
4. Wat is uw godsdienstrichting?	4. 1. Sanatan Dharm 2. Arya Samaj 3. Sunni 4. Ahamadija 5. Islam (vrije denker) 6. Overigen	64% 9% 10% 4% 13% —%	58,8% 12,7% 1 % 14,2% 12,3% 1 %
5. Wat is uw leeftijd?	5. 1. jonger dan 20 jaar 2. 20 t/m 29 jaar 3. 30 t/m 39 jaar 4. 40 t/m 49 jaar 5. 50 t/m 59 jaar 6. 60 jaar en ouder	—% 9% 31% 29% 18% 13%	—% 4,4% 27,5% 30,4% 18,6% 19,1%
6. Tot welke klasse bent u vroeger op school gegaan?	6. 1. geen lagere school 2. 1e t/m 3e klasse 3. 4e t/m 6e klasse 4. meer dan lagere school	22% 24% 53% 1%	26 % 33,3% 39,2% 1,5%
7. Heeft u daarna nog een andere opleiding of cursus gevolgd? (Zo ja:) Welke?	7. 1. neen 2. ja,	89% 11%	95,1% 4,9%

Bedrijfsvoering

- | | |
|---|---------------------------------------|
| 8. Hoeveel ketting ² of ha is de totale oppervlakte van uw bedrijf?
(andere percelen elders inbegrepen) | 8. ... ketting ²
... ha |
|---|---------------------------------------|

		West	Midden
9. En hoeveel ketting ² of ha hebt u verleden jaar met padi beplant? (alles tezamen)	9. ...ketting ² ... ha		
<i>(Nickerie)</i>			
10. Ploegt u als de grond nat is of bent u overgegaan op droog ploegen?	10. 1. nat ploegen 2. droog ploegen 3. nat en droog ploegen 9. n.v.t.	8% 90% 2% —	
<i>(Indien droog ploegen)</i>			
11. Waarom ploegt u droog?	11.		
12. Welke soort padi verbouwt U? (<i>doorvragen:</i>) Nog een andere soort?	12. 1. SML/edelras 2. SKK/Patarka oud ras 3. D 110 nieuw ras 4. Holland combinatie 5. Kretek 6. Berbice	52% 17% 31%	97 % 0,5% 2,5%
13. Hoe komt u aan uw zaai-padi?	13. 1. eigen voorraad 2. winkel 3. LVV 4. andere landbouwers 5. Bernhardpolder/Wagenin-gen 6. combinaties	37% 2% 34% — 3% 24%	43,6% 0,5% 40,7% 4,4% . 10,8%
14. Hoe plant u de padi, plant u de bibit van het kweekveld over, of zaait u direct in? ('broadcast')?	14. 1. overplanten 2. inzaaien 3. beide	70% 11% 19%	96,6% 1,5% 2 %
<i>(Nickerie)</i>			
15. Wat zijn de voordelen van het inzaaien boven het overplanten?	15.		

		West	Midden
16. Heeft u het afgelopen jaar ook <i>kunstmest</i> gebruikt toen de padi op het veld stond? En voor een ander gewas?	16. 1. neen 2. ja 3. neen 4. ja	83% 17% 100% —	91,7% 8,3% 84,3% 15,7%
	<i>padi</i> <i>ander gewas</i>		
<i>(Bij gebruik van kunstmest)</i>			
17. En hoeveel kilo kunstmest heeft u toen voor de padi gebruikt?	17. . . . kilo 9. n.v.t.		
<i>(Bij gebruik van kunstmest)</i>			
18. Waar heeft u die kunstmest gekocht?	18. 1. winkel 2. LVV/Belangengroep 9. n.v.t.	9% 8% 83%	15,7% 4,4% 79,9%
<i>(Bij gebruik van kunstmest)</i>			
19. Hoeveel jaar geleden bent u begonnen voor het eerst kunstmest te gebruiken?	19. 1. 1—2 jaar 2. 3—4 jaar 3. 5—6 jaar 4. 7—8 jaar 5. 9—10 jaar 9. n.v.t.	6% 7% 2% 1% 1% 83%	5,9% 5,4% 2,5% 2,9% 3,4% 79,9%
20. Heeft u het afgelopen jaar <i>medicijnen</i> gebruikt tegen ziekten en plagen in de gewassen? (<i>Zo ja:</i>) Welke soorten gebruikte u toen?	20. 1. neen 2. ja	68% 32%	66,2% 33,8%
<i>(Bij gebruik van insecticiden)</i>			
21. Hoeveel jaar geleden bent u begonnen voor het eerst medicijnen tegen ziekten en plagen te gebruiken?	21. 1. 1—2 jaar 2. 3—4 jaar 3. 5—6 jaar 4. 7—8 jaar 5. 9—10 jaar 9. n.v.t.	5% 6% 13% 2% 6% 68%	12,7% 6,4% 4,4% 4,4% 5,9% 66,2%

(Bij gebruik van insecticiden)

22. Hoe heeft u voor het eerst gehoord over die medicijnen?	22. 1. winkel	1%	2,9%
	2. LVV	18%	23 %
	3. burens/andere landbouwers	8%	6,9%
	4. radio	0%	1 %
	5. overige	5%	—
	9. n.v.t.	68%	66,2%

(Bij gebruik van insecticiden)

23. Waar heeft u die medicijnen gekocht?	23. 1. winkel	11%	20,6%
	2. LVV	16%	10,3%
	3. beide	5%	2,9%
	9. n.v.t.	68%	66,2%

24. Wat doet u met het land na de oogst? Laat u het verder braak liggen, verbouwt u er iets anders op of heeft u een 2e rijst-oogst?	24. 1. braak liggen	77%	38,2%
	2. andere gewassen	1%	2,9%
	3. 2e rijstoogst	2%	0,5%
	4. vee weiden	20%	58,3%
			

(Indien 2e rijstoogst:)

25. Van wie heeft u gehoord hoe u de 2e rijstecrop moet verbouwen?	25.
--	----------

(Nickerie)

26. Misschien heeft u gehoord dat het Land alleen rijst opkoopt als de kwaliteit goed is. Weet u ook aan welke eisen die rijst dan moet voldoen?	26. 1. noemt één eis	14%
	2. noemt twee eisen	28%
	3. noemt drie eisen	18%
	8. weet het niet	40%

		West	Midden
(Nickerie)			
27. Is het land wel eens ge- ëgaliseerd met een gra- der?	27. 1. ja, grader/tractor 2. neen 3. ja, tractor/bulldozer	27% 54% 19%	
28. Kunt u altijd voldoende water krijgen op uw sawah?	28. 1. ja (voldoende) 2. neen (onvoldoende) 3. neen (onregelmatig) 8. geen antwoord	69% 25% 5% 1%	27,9% 35,8% 36,3% —
29. En kunt u het overtollige water altijd goed lozen?	29. 1. ja 2. neen 3. niet altijd	89% 10% 1%	48,5% 51,5% —
30. Als u moeilijkheden heeft met de watervoor- ziening, naar wie gaat u dan toe?	30. 1. polderbestuur 2. LVV 3. Bestuursdienst 4. dorps hoofd 5. combinaties 8. nergens	39% 16% 25% 7% 7% 6%	2,9% 21,1% 47,5% 3,9% 6,5% 18,1%
31. Welke van de volgende artikelen bezit u: tractor, dorsmachine, wa- terpomp, bromfiets, auto, naaimachine, radio, ijskast, bakstoelen?	31. 1. tractor 2. dorsmachine 3. waterpomp 4. bromfiets 5. auto 6. naaimachine 7. radio 8. ijskast 9. bakstoelen	ja 28 neen 72% ja 7,4 neen 92,6% 1 99 % 2 98 % 63 37% 36,8 63,2% 11 89% 4,9 95,1% 79 21% 74,5 25,5% 87 13% 82,8 17,2% 13 87% 8,8 91,2% 23 77% 21,1 78,9%	

Woonomstandigheden

32. Hoeveel slaapkamers zijn er in uw huis?	32. . . . slaapkamers		
33. Hoe is de verlichting, heeft u een petroleum- lamp, gaslamp of elec- trisch licht?	33. 1. petroleumlamp 2. gaslamp 3. elektrisch licht	49% 16% 35%	70,6% 20,6% 8,8%
34. Kookt uw vrouw op hout, houtskool, petro- leum of gas?	34. 1. hout of houtskool 2. petroleum of gas	89% 11%	96,1% 3,9%

Bedrijfsvoering

35. a. Hoeveel volwassen koeien en stieren hebt u?	35. a. ... koeien ... stieren ... totaal rundvee	
<i>(bij veebezit)</i>		
35. b. Gebruikt u een wormenpoeder voor de kalveren?	35. b. 1. wormenpoeder 2. geen wormenpoeder 9. n.v.t.	10,8% 61,8% 27,5%
<i>(bij veebezit)</i>		
35. c. Plant u voor het vee ook Schapegras of Congogras of Paardegras?	35. c. 1. speciale grassen 2. geen speciale grassen 9. n.v.t.	21,6% 53,4% 25 %

Contact met LVV

Nu wil ik graag iets vragen over de landbouwvoorlichting.

	noemt		
36. Kent u misschien de mensen, die bij LVV werken? Kent u ze ook van naam?	36. 1. één naam 2. twee namen 3. drie namen 4. vier namen 5. vijf of meer namen 8. kent geen namen	19% 23% 21% 10% 8% 19%	17,2% 21,1% 27,5% 8,3% 3,4% 22,5
37. Wat voor soort werk doen zij?	37.		
38. Bent u het afgelopen jaar weleens naar het LVV-kantoor geweest? En naar de padischuur?	38. 1. LVV-kantoor 2. padischuur 3. beide 4. geen van beide	12% 31% 17% 40%	19,6% 27 % 7,8% 45,6%
<i>(Indien naar LVV-kantoor of padischuur geweest)</i>			
39. Waarvoor ging u er naar toe?	39. 9. n.v.t.		

		West	Midden
<i>(Indien naar LVV-kantoor of padischuur geweest)</i>			
40. Hoe hebben ze u toen geholpen?	40. 1. goed geholpen	48%	43,6%
	2. niet goed geholpen	12%	11,3%
	9. n.v.t.	40%	45,1%
41. Zijn de mensen van LVV het afgelopen jaar wel eens op uw bedrijf geweest? Hoe vaak ongeveer, een of twee keer in het jaar, of vaker? (Aantal malen noteren)	41. 1. 1x per jaar	21%	32,4%
	2. 2x per jaar	17%	11,3%
	3. 3x per jaar	5%	3,4%
	4. 4x per jaar	1%	2,9%
	5. 5x per jaar en vaker	2%	4,4%
	7. neen, niet geweest	54%	45,6%
<i>(Indien op bedrijf geweest)</i>			
42. Heeft u ze toen gevraagd te komen, of kwamen ze uit zichzelf?	42. 1. gevraagd	13%	7,8%
	2. uit zichzelf	33%	46,6%
	9. n.v.t.	54%	45,6%
<i>(Indien op bedrijf geweest)</i>			
43. Waarvoor kwamen zij de laatste keer?	43.		
			
			
	9. n.v.t.		
<i>(Indien op bedrijf geweest)</i>			
44. Heeft u <i>hun</i> toen nog raad gevraagd?	44. 1. neen	32%	39,7%
<i>(Zo ja:)</i>	2. ja,	14%	14,7%
Waarover dan?			
	9. n.v.t.	54%	45,6%
<i>(Indien raad gevraagd)</i>			
45. Hebben zij toen goede raad gegeven?	45. 1. goede raad gegeven	11%	8,8%
	2. geen goede raad gegeven	3%	5,9%
	9. n.v.t.	86%	85,3%

46. Heeft u verleden jaar wel eens gehoord dat er een demonstratie/velddag/tentoonstelling/landbouwervergadering gehouden werd door LVV? (Zo ja:)
En bent u er toen naartoe gegaan?

	Niet gehoord (in %)		Gehoord, niet gegaan (in %)		Gehoord, en gegaan (in %)	
	West	Midden	West	Midden	West	Midden
1. demonstratie	75	92,2	19	6,9	6	1
2. velddag	80	—	12	—	8	—
3. tentoonstelling	68	—	23	—	9	—
4. landbouwvergadering	73	89,7	16	8,3	11	2

		ja neen		ja neen	
		39%	61%	7,8%	92,2%
47. Als u eens bedenkt wat u in de afgelopen jaren voor nieuws geleerd heeft van LVV. Wat heeft u dan nog voor nieuwe dingen geleerd over:	47. padi verbouw	—	—	8,3%	91,7%
	 droge gewassen	—	—	11,3%	88,7%
	 veeteelt	—	—		
					
48. Heeft u nog voorkeur voor de manier waarop voorlichting gegeven wordt: een demonstratie op een proefveld, een landbouwvergadering, of een bezoek op uw eigen bedrijf?	48. 1. demonstratie			7%	9,3%
	2. landbouwvergadering			9%	3,9%
	3. bezoek op eigen bedrijf			46%	74,0%
	8. weet het niet/geen voorkeur			28%	8,3%
	4. combinaties			10%	4,5%
49. Heeft u wel eens een voorlichtingsboekje gekregen over de landbouw? (Zo neen:) Zou u belangstelling hebben voor zo'n boekje?	49. 1. ja, gekregen, over . . .			18%	7,4%
	2. neen, niet gekregen, geen belangstelling			9%	11,3%
	3. neen, niet gekregen, wel belangstelling			73%	81,4%

		West	Midden
50. Luistert u wel eens naar de radio voor het landbouwnieuws?	50. 1. ja 2. neen	38% 62%	52,5% 47,5%
<i>(Luistert naar landbouwnieuws)</i>			
51. Hoe vaak zo ongeveer: 1 X in de week, of 1 X in de maand?	51. 1. 1x per week 2. 2x per week 3. 1-2x per maand 4. enige keren per jaar 9. n.v.t.	27% 4% 4% 3% 62%	11,8% 13,2% 11,3% 16,2% 47,5%
<i>(Luistert niet naar landbouwnieuws)</i>			
52. Waarom dan niet?	52. 9. n.v.t.		
<i>(Nickerie)</i>			
53. Bent u de afgelopen twee jaar wel eens naar de Bernhardpolder geweest voor de padi? En naar Wageningen? En naar het land Van Dijk? (ook andere reden?)	53. 1. Bernhardpolder 2. Wageningen 3. Van Dijk	ja-padi 20% 8% 5%	ja-andere 28% 23% 13%
			neen 52% 69% 82%

(Overhandigt tekening)

54. U ziet hier een tekening van een landbouwer en iemand van LVV. Waarover denkt u, dat zij met elkaar praten?	54.		
55. Stelt u zich nu eens voor, dat u kunt kiezen tussen twee landbouwvoorlichters van wie u inlichtingen kunt krijgen over de moderne landbouw. Deze twee personen hebben dezelfde kennis over de landbouw, maar zijn verschillend van aard. Met wie praat u dan liever? ...	55. 1. iemand, die heel goed kan praten, maar niet zo goed kan voordoen 2. iemand, die niet zo goed kan praten, maar heel goed kan voordoen 4. iemand, die zelf landbouwer is geweest in het district 5. iemand, die uit de stad afkomstig is 7. iemand, die aan de politiek doet 8. iemand, die neutraal staat	5% 95% 68% 22% 15% 81%	11,8% 88,2% 86,8% 13,2% 11,8% 88,2%
56. Vindt u het noodzakelijk dat een voorlichter Javaans/Hindi kan spreken, of niet?	56. 1. noodzakelijk 2. niet noodzakelijk	90% 10%	96,6% 3,4%
57. Behalve het werk, dat de mensen van LVV nu doen, zijn er nog andere dingen waarvan u zou wensen dat ze die ook deden? (doorvragen)	57.		
58. Hebt u het afgelopen jaar wel eens krediet voor uw bedrijf opgenomen? (Zo ja:) Waarvoor heeft u het gebruikt?	58. 1. neen 2. ja, planten/oogsten/dorsen 3. ja, grondbewerking 4. ja, tractor/landbouwmachine 5. ja, alg. landbouwdoeleinden 6. ja, overige comb. 2/3	33% 30% 5% 3% 6% 2% 21%	89,7% 2,0% 2,5% 1,0% 0,5% 1,0% 3,5%

		West	Midden
59. Bent u lid van een landbouwbelangengroep of coöperatie?	59. 1. neen 2. lid belangengroep 3. lid kredietcoöperatie	82% 18% —	93,6% 1,5% 4,9%

Toekomstverwachtingen

60. Er zijn landbouwers, die zeggen dat ze genoeg land hebben voor hun bedrijf, en anderen die vinden dat ze te weinig land hebben. Hoe is dat voor uw bedrijf?	60. 1. genoeg 2. te weinig	21% 79%	37,3% 62,7%
---	-------------------------------	------------	----------------

(Indien te weinig land)

61. Wat is de reden dat u meer land nodig heeft?	61. 9. n.v.t.
--	---

62. Doet u ook nog ander werk buiten uw landbouwbedrijf?	62. 1. ja 2. neen	63% 37%	50,5% 49,5%
--	----------------------	------------	----------------

(Indien buitenwerk)

63. Wat voor soort werk is dat? Bij wie werkt u dan?	63. 1. 9. n.v.t.
--	--

(Indien buitenwerk)

64. Wat geeft u meer inkomsten: het landbouwbedrijf of het andere werk?	64. 1. landbouwbedrijf 2. ander werk 3. ongeveer evenveel 9. n.v.t.
---	---

65. Als u aan de toekomst denkt, wat zou u dan liever zien: dat uw zoon in de landbouw werkt of dat hij werk buiten de landbouw doet? Waarom dan?	65. 1. in de landbouw 2. buiten de landbouw 9. n.v.t. (geen zoons)	22% 63% 15%	17,4% 65,4% 17,2%
---	---	-------------------------------	-------------------------------------

	West	Midden
66. Als u aan de toekomst denkt, heeft u dan nog bepaalde verwachtingen over de ontwikkeling van uw bedrijf?	66.	

Waarnemingen van de interviewer

Indruk van de woning:	1. geverfd	40%	32,4%
	2. ongeverfd, maar goed onderhouden	34	52,5
	3. ongeverfd en slecht onderhouden	26	15,2
	4. hoge neuten	59%	21,1%
	5. lage neuten	32	51
	6. geen neuten	9	27,9

Indruk van het interview:

Bijlage 3

Vragenlijst landbouwvoorlichters

Ressort/rayon:

Functie:

Rang:

Dienstverband:

Dienstjaren:

Etnische herkomst:

Datum interview:

Lagere schoolopleiding:

Verdere schoolopleiding:

Speciale opleiding:

Leeftijd:

Tijd:

Algemeen

1. Hoe lang bent u reeds bij LVV werkzaam?
sinds
 - a. rang bij aanstelling
 - b. huidige rang
 - c. dienstverband
verdere ervaring
2. Heeft u vóór uw indiensttreding bij LVV nog ergens anders gewerkt?
plaats
werk
periode
3. Heeft u vroeger nog een landbouwcursus gevolgd?
4. Wat is uw schoolopleiding?
5. Wat is of was het beroep van uw (pleeg)vader?
beroep
woonplaats

De landbouwers

6. Hoeveel padi(gezins)bedrijven zijn er in uw rayon?
 - a. totaal (aantal)
 - b. . . . ha (landbouwareaal)
7. Hoe zijn de omstandigheden van deze streek?
1 = goed 2 = matig 3 = slecht
irrigatieleidingen
loosleidingen
bodemvruchtbaarheid
perceelsindeling
ontsluiting

8. Wat doet men hier aan:
- | | |
|---------------------|-----------------|
| grondbewerking | 1. droogploegen |
| | 2. nat ploegen |
| bemesting | 3. wel |
| | 4. niet |
| onkruidbestrijding | 5. wel |
| | 6. niet |
| insectenbestrijding | 7. wel |
| | 8. niet |
9. En hoe staat het met:
- | | |
|--------------|-----------|
| pdivariëteit | 1. edel |
| | 2. oud |
| kwaliteit | 3. goed |
| | 4. slecht |
| opbrengst ha | 5. |
| | 6. |
| tweede oogst | 7. wel |
| | 8. niet |
10. Hoe is het met de afzet van de padi gesteld?
- | | |
|--------------------------|------------------|
| prijzen | 1. oogsttijd |
| | 2. later seizoen |
| afstand markt | 3. dichtbij |
| | 4. ver weg |
| organisatie van de afzet | 5. goed |
| | 6. slecht |
11. Nemen de boeren hier wel eens krediet voor hun bedrijf?
- | | |
|---------------------|--------------------|
| | doel |
| 1. Volkscredietbank | 1. plant/oogstwerk |
| 2. andere banken | 2. mechanisatie |
| 3. particulieren | 3. huis |
12. Hebben de jongeren belangstelling voor landbouwonderwijs?
0. neen
 1. G.L.O. (schooltuinen)
 2. verder landbouwonderwijs

Taak en werk

13. Kunt u mij vertellen hoe uw dagindeling is van een gewone werkdag?
- | | | | |
|----------|-----------|-----------------|--------------|
| | planttijd | verzorgingstijd | na oogsttijd |
| 7-12 uur | | | |
| 2-4 uur | | | |

Contact met landbouwers

14. Hoeveel bedrijven bezoekt u gemiddeld per week? En wat is de reden van uw bezoek?
- | | | |
|-----------|------------|----------------|
| | in seizoen | buiten seizoen |
| a. aantal | | |
| b. reden | | |

15. Waar geeft u de boeren meestal inlichtingen en adviezen?
 1. bedrijf
 2. padischuur
 3. winkel
 4. vergadering
16. Welk gedeelte van die landbouwers luisteren naar uw advies en brengen het in toepassing?
 1. allemaal
 2. driekwart
 3. de helft
 4. één kwart
17. Kunt u een voorbeeld geven van een advies dat u gaf en dat door de meeste landbouwers werd opgevolgd?
18. En heeft u wel eens een advies gegeven dat niet werd opgevolgd?
- (tape)
19. Hoe komt het dat sommige landbouwers niet willen luisteren naar de voorlichters?
20. Welke taal spreekt u met de landbouwers?

1 = vloeiend 2 = een beetje 3 = niet

Hindi
Javaans
Neger Engels
Nederlands
21. Komen er wel eens landbouwers bij u om raad of hulp te vragen? Waarover gaat 't meestal?

waterhuishouding
ziekten of plagen
afzet moeilijkheden
bodemgesteldheid
22. Probeert de voorlichtingsdienst hier een oplossing te vinden voor die moeilijkheden?

Zo ja, welke
23. Als u een beschrijving van een vooruitstrevende landbouwer zou geven, welke kenmerken heeft deze dan?
24. Kunt u mij drie van zulke vooruitstrevende landbouwers in dit rayon noemen die deze kenmerken hebben?
25. In de handleiding van de voorlichting staat dat het van belang is om met plaatselijke leiders samen te werken. Van hoe groot belang vindt u die samenwerking zelf?
 1. van weinig belang
 2. van groot belang
 3. begrijpt vraag niet
26. Heeft u in uw werk wel eens gemerkt of er verschillen bestaan tussen Hindostaanse en Javaanse landbouwers? Kunt u een paar van die verschillen noemen?
- 27a. Wie zal eerder een advies van u opvolgen, een Hindostaanse of een Javaanse boer? hoe komt dit dan?
- 27b. Hoe is de toestand van de landbouwbelangengroepen hier?

(Nickerie)

28. We horen veel over de machinale rijstverbouw op de grote rijstbedrijven. Hoeveel keer bent u het vorig jaar geweest op:

.frequentie reden (gesproken met)

Wageningen
Bernhardpolder
Van Dijk

29. En gaan er wel eens landbouwers uit deze polders op die rijstbedrijven kijken?

grote landbouwers
middelgrote landbouwers
Hindostanen
Javanen

30. Zo ja, denkt u dat zij wat ze daar gezien hebben op hun eigen bedrijf in toepassing kunnen brengen?

1 = meestal wel 2 = meestal niet

SML ras
kunstmest
bestrijdingsmiddel
directe inzaai
2° crop

31. Als landbouwers ergens iets nieuws gezien hebben en zij willen het zelf gaan toepassen, praten ze er dan alleen met andere landbouwers over of vragen ze ook nog raad aan iemand van LVV?

1. praten alleen met landbouwers
2. praten en vragen raad (voorbeeld)

32. De landbouwers vragen wel eens hulp aan het gouvernement voor hun bedrijf. De redenen dat zij dan geholpen worden zijn te verdelen in zakelijke redenen en politieke redenen. Wilt u op onderstaande lijnen aangeven wat volgens u het zwaarste weegt?

0 1 2 3 4 5 zakelijke
+---+---+---+---+ redenen

0 1 2 3 4 5 politieke
+---+---+---+---+ redenen

Achtergrond

33. Tussen twee haakjes, heeft u zelf nog een landbouwperceel? En wat verbouwt u?

0. geen
1. 1 ha
2. 1-2 ha
3. 3-4 ha

34. Heeft u ook nog koeien?

0. geen
1. 1 stuks
2. 2 stuks
3. 3 stuks

35. Bent u getrouwd?
 ongehuwd
 gehuwd
 kinderen
36. Waar woont U?
37. Wat is uw godsdienstrichting?
 1. Sanatan Dharm
 2. Arya Samaj
 3. Sunni
 4. Ahamadija
 5. Islam

38. Bent u soms lid van een vereniging?
 0. geen lid
 1. gewoon lid
 2. bestuurslid
39. En rekent u zich tot een bepaalde politieke vereniging of partij?
 0. geen lid
 1. gewoon lid
 2. bestuurslid
40. Heeft u naast uw werk bij LVV ook nog ander werk of nevenverdiensten?

Personeel

41. Hoeveel rayonassistenten, voorlieden en arbeiders zijn er aan u toegevoegd?
 rayonassistenten
 voorlieden
 arbeiders
42. Wat is hun werk in hoofdzaak?
43. Doen zij het meeste werk uit zichzelf, of moet u steeds opdrachten geven?
 1. meeste uit zichzelf
 2. via opdrachten
44. Hoe luisteren ze naar uw opdrachten?
 1. goed
 2. voldoende
 3. onvoldoende
45. Hebben de rayonassistenten/voorlieden wel eens een mening of een voorstel over het werk? Zijn die:
 1. bruikbaar (overgenomen?)
 2. niet bruikbaar
46. En hoe verrichten ze hun taak?
 1. goed
 2. voldoende
 3. onvoldoende

47. Is het aantal voorlieden en arbeiders voldoende voor het uitvoeren van de werkzaamheden of niet?
1. voldoende
 2. onvoldoende
48. Wat vindt u de belangrijkste eigenschappen van een voorman/assistent die zijn werk goed doet?

Werkzaamheden

49. Als we nu verder praten over uw werk, kunt u dan aangeven hoeveel tijd u ongeveer besteedt per jaar aan:
(in maanden, dan in procenten onder II)

	I (maanden)	II	%
— doen van proefsnitten en areaalopnamen			%
— controle van waterhuishouding en controlebezoeken (stand v.h. gewas)			%
— administratie (en boodschappen)			%
— verstrekken van zaaipadi en plantmateriaal			%
— voorlichting geven			%

50. Vindt u dit zelf een goede indeling of zou u liever een andere indeling willen hebben? (in procenten onder II)

51. Hoe was de laatste jaren de kwaliteit en de voorraad van de verstrekte
- | | | | | |
|----------------|------|-------|-----------|-------------|
| | 1 | 2 | 3 | 4 |
| | goed | matig | voldoende | onvoldoende |
| zaaipadi | | | | |
| plantmateriaal | | | | |

52. En over welke drie onderwerpen heeft u de laatste jaren het meest voorlichting gegeven? (schriftelijk onder I)

	I	II
padi	1	1
droge gewassen (peul- en aardvruchten)	2	2
groenteteelt	3	3
semi-overjarige gewassen (bananen en bacoven)	4	4
meerjarige gewassen (citrus, cacao, kokos)	5	5
veeteelt en grasland	6	6
bedrijfsplan en boekhouding	7	7
organisatievorming (coöperaties, belangengroepen)	8	8
afzet van de produkten	9	9

53. Vindt u dit zelf een goede indeling of zou u ook over de andere onderwerpen meer voorlichting willen geven?

(schriftelijk onder II)

54. Vindt u het gewenst dat er binnen de voorlichtingsdienst sommige voorlichters speciaal belast moeten worden met één onderdeel (specialisatie), of is dat niet nodig?

gewenste specialisatie
niet nodig

55a. Heeft u zelf verleden jaar een van de volgende activiteiten ondernomen?

	nr.	onderwerp	plaats	aantal	resultaat
demonstratie					
vergadering					
praatavond					
excursie					
voorbeeldbedrijf					

55b. Zijn er nog andere activiteiten te ondernemen?

56. Gebruikt u bij uw werk of bij een demonstratie wel eens van de volgende gereedschappen:

	gebruik	staat
rugsput (hand)		
rugnevelsput (motor)		
snoeischaar		

57. Wat voor transportmiddel gebruikt u tijdens uw werk?

1. fiets
2. bromfiets
3. motorfiets
4. auto

58. Gebruikt u wel eens een van de volgende hulpmiddelen bij het geven van voorlichting:

1 = regelmatig 2 = enkele keer 3 = nooit

films
foto's of dia's
flannelboard
pamfletten
aanplakbiljetten

59a. Heeft u voldoende van deze hulpmiddelen?

Zo neen, waaraan behoefte?

59b. Heeft u voldoende kantoorbehoeften?

Kennis

60a. Heeft u misschien een rapport of handleiding over het werk van de landbouwvoorlichter in uw bezit?

60b. Hoeveel heeft u in de praktijk aan die handleiding gehad?

0. geen
1. veel
2. voldoende
3. weinig

61. En hoeveel heeft u aan de opleidingscursus gehad? Was deze

1. goed
2. middelmatig
3. onvoldoende

62. Vindt u dat de kennis die u tijdens de cursus heeft gekregen voldoende is voor de tegenwoordige ontwikkeling in de landbouw?

voldoende
zo neen, van welk onderwerp zou u
dan nog meer willen weten?

63. Heeft u verleden jaar nog aan een trainingsdag of een lezing over de landbouwvoorlichting deelgenomen?
geen
onderwerp
door wie
plaats
indruk
64. Er zijn indertijd 3 boekjes door L.P. geschreven over de moderne rijstverbouw in de bevolkingslandbouw. Kent u deze boekjes misschien?
Ubels-Modernisering v.d. rijstverbouw in Nickerie
Hasselbach-Edele rijstrassen i.d. bevolkingslandbouw
del Prado-Overzicht ziekten en plagen van landbouwgewassen
65. Hoe vaak leest u landbouwtijdschriften en boeken over de landbouw en over de voorlichting?
1 = regelmatig 2 = onregelmatig 3 = bijna nooit
Surinaamse landbouw
Mededelingen van L.P.
Boeken
66. (Indien onregelmatig of nooit)
Hoe komt dat dan?
1. krijgt ze niet
2. geen tijd
3. heeft er niets aan
9. n.v.t.
67. Wordt u voldoende op de hoogte gehouden van veranderingen in de landbouw en voorlichtingsmethoden?
1. voldoende 4. schriftelijk
2. weinig 5. mondeling
3. onvoldoende 6. beiden
68. Als u de mogelijkheid had om meer te weten te komen, waar zou u dan de voorkeur aan geven?
1. nieuwe uitgave van landbouwnieuws
2. regelmatige verstrekking van boekjes
3. éénmalige herhalingscursus
4. regelmatige trainingsbijeenkomsten
69. Heeft u verleden jaar bemerkt dat er in de te velde staande padi een ziekte of plaag optrad? (zo ja), wat heeft u toen gedaan en wat was het resultaat?
a) in kennis gesteld b) resultaat
betrokken landbouwer
rayonassistent
sub-ressortleider
ressortleider
landbouwproefstation

Contact

70. Wie denkt u dat de landbouwers een betere voorlichter vinden, naar wie ze eerder zullen luisteren, als er een plaag of ziekte optreedt:
1. iemand die meteen wéét wat er aan de hand is en hun zegt 'zó en zó moet je het doen'
 2. iemand die eerst gaat kijken en dan de keuze geeft 'dit òf dat kan je doen'

(tape)

71. De landbouwers zullen wel eens zeggen wat ze over het werk van LVV denken. Wat zeggen ze er dan over? Hebben ze daarin gelijk?

opmerking oordeel voorlichter

1. tevreden
2. ontevreden

(tape)

72. Het werk van de voorlichter is lang niet gemakkelijk.
Om wat voor soort moeilijkheden gaat het hier meestal?
73. Als u aan de boeren iets uitlegt, dan merkt u wel of zij het begrijpen of niet begrijpen. Gelooft u dat de meeste mensen hier ver genoeg ontwikkeld zijn om u te begrijpen of niet?
voldoende ontwikkeld
onvoldoende, wegens

Voldoening

74. Als u eens wilt zeggen hoe u zich in uw werk voelt, voelt u zich dan:

a. b.
landbouwers werkgever (LVV)

1. heel prettig
2. prettig
3. zo-zo
4. niet zo prettig
5. helemaal niet prettig

75. Nu zou ik willen vragen welke twee dingen u het prettigst vindt in uw werk: (schriftelijk)

- de afwisseling, verandering in het werk
- het contact met collega-voorlichters
- de vrijheid in het uitvoeren van de werkzaamheden
- de gelegenheid landbouwers te helpen
-

76. En welke twee dingen vindt u het vervelendst in uw werk: (schriftelijk)

- de lange vergaderingen op kantoor
- het gezeur van de landbouwers
- de onzekerheid over de gang van zaken bij LVV
- steeds dezelfde soort werkzaamheden
- het gemis aan deskundige krachten
-

77. En als u nu aan uzelf denkt, welke twee dingen geven u dan als ambtenaar de meeste voldoening? (schriftelijk)

- de zekerheid van een vaste baan bij de overheid
- in dienst zijn van LVV
- de mogelijkheid nuttig werk te doen
- de vaste werktijden
-

78. En welke twee dingen vindt u persoonlijk als ambtenaar het minst prettig? (schriftelijk)
- het lage salaris
 - de weinige promotiekansen
 - de plotselinge bevorderingen van bepaalde personen
 - de weinige waardering van LVV voor uw werk
 - de woonomstandigheden in dit district
 -
79. Hoe groot is de waardering van de leiding van LVV voor het werk van de voorlichters?
hoe gemerkt
1. heel groot
 2. wel groot
 3. niet zo groot
80. Weet u op welke manier men bij de dienst in zijn werk wordt beoordeeld?
- zo ja, hoe dan?
zo neen, eens/oneens
81. Als u zich eens vergelijkt met ambtenaren van andere diensten, die hetzelfde salaris als u ontvangen, hoe voelt u zich dan? En hoe voelt u zich t.o.v. een grote boer?
- onderwijzer Bestuursass. grote boer
1. iets belangrijker
 2. ongeveer even belangrijk
 3. minder belangrijk
82. Het is algemeen bekend dat in Suriname de politiek een grote rol speelt. Hoe is dat nu voor uw werk? Vindt u het bijvoorbeeld nuttig de politiek bij uw werk in te schakelen, of vindt u dat niet zo nuttig?
1. heel nuttig
 2. nogal nuttig
 3. niet nuttig
83. Als we het hebben over promotiekansen, welke combinatie geeft dan volgens u de beste kansen om promotie te maken? En hoe is dat bij nieuwe aanstellingen?
- promotie aanstelling
- een goede opleiding + werkervaring
een goede opleiding + politieke steun
84. De laatste tijd zijn er nogal wat overplaatsingen geweest. Zijn veel van uw collega-voorlichters soms bevreesd dat zij plotseling overgeplaatst kunnen worden of niet?
1. erg bevreesd
 2. nogal bevreesd
 3. niet bevreesd
85. De laatste tijd zijn er ook vele ressortleiders overgeplaatst. Vindt u dat nadelig voor uw werk of maakt dat niet zo veel verschil?
1. nadelig
 2. maakt niet zo veel verschil
 3. juist goed
86. Als u eens bedenkt in welk rayon en ressort u het prettigst gewerkt heeft/werkt
- rayon ressort
- waar was dat dan
wanneer
wat vond u daar zo prettig

87. Wat is de periode die u het beste vindt om in één bepaald rayon/ressort te werken? En waarom dan?

rayon ressort reden

1. 3-4 jaar
2. 4-5 jaar
3. 6-7 jaar
4. 8-9 jaar
5. 10 jaar en langer

88. Als u in de toekomst overgeplaatst zou worden en u had de keuze tussen een ander rayon of het hoofdkantoor in Paramaribo, waar zou u dan liever willen werken?

reden

1. rayon ver van Paramaribo
2. rayon in de buurt van Paramaribo
3. hoofdkantoor in Paramaribo

89. Heeft u nog bepaalde aanwijzingen en uitleg over het werk gekregen toen u aangesteld werd?

bij aanstelling later

0. geen
1. schriftelijk
2. mondeling
3. van wie
4. welke

(tape)

90. Was het werk van de voorlichting vroeger nog anders dan wat het nu is? (hoe dan)

zelfde

anders (hoe dan)

n.v.t.

91. Het is heel normaal dat er bij ieder werk wel eens moeilijkheden voorkomen. Heeft u zelf bijvoorbeeld het afgelopen jaar wel eens moeilijkheden in uw werk gehad? Zo ja, met wie heeft u ze toen besproken?

- | | |
|----------------------|--------------------------------|
| 1. rayon-assistent | 5. een collega |
| 2. sub-ressortleider | 6. directeur LVV |
| 3. ressortleider | 7. minister |
| 4. hoofd ALV | 8. een vriend buiten de dienst |

92. Kunt u mij misschien vertellen om wat voor soort moeilijkheden het ging?

1. moeilijkheden met landbouwers
2. moeilijkheden met voorlieden
3. moeilijkheden met directe baas
4. privé aangelegenheden

93. Gelooft u dat de leiding van LVV goed op de hoogte is van de moeilijkheden in uw werk?

1. goed op de hoogte
2. voldoende
3. onvoldoende

(tape)

94. Heeft u wel eens gedacht over een mogelijke verbetering in de voorlichting? Wat kan er volgens u dan verbeterd worden? En heeft u dat al met iemand besproken?

- a. verbetering
- b. besproken met
- c. resultaat

95. Als de ressortleider eens een bezoek brengt aan uw rayon, hoe beschouwt u dit bezoek dan:
1. als inspectie en controle van uw werk
 2. om te vragen naar de moeilijkheden in uw werk en u te helpen bij het oplossen ervan
96. Hoe vrij voelt u zich om met de ressortleider over uw werk te spreken?
1. heel vrij
 2. nogal vrij
 3. niet zo vrij
97. Heeft het vorig jaar misschien iemand van de hogere LVV leiding met u gesproken toen hij een bezoek bracht aan dit district?
- wie
onderwerp
98. Als de leiding zou ontdekken dat u bij vergissing een fout gemaakt heeft (bijv. verkeerd advies), hoe is dan hun reactie?
1. ze zullen een opmerking maken en het daarbij laten
 2. ze zullen er met u over praten en helpen de fout te herstellen
 3. ze zijn erg kritisch en bestraffend
99. Wie bepaalt er wat voor werkzaamheden per landbouwjaar in dit rayon verricht moeten worden:
1. hoofd ALV
 2. ressortleider
 3. sub-ressortleider
 4. u zelf, in overleg met sub-ressortleider
 5. u zelf, in overleg met rayonassistent
100. Vindt u het nodig dat de landbouwers ook hun mening moeten zeggen bij het opstellen van het werkprogramma van dit ressort of is dat eigenlijk niet nodig?
1. nodig
 2. niet nodig
(waarom niet)
101. Heeft u zelf een werkprogramma in uw bezit? En kunt u zich er in de praktijk aan houden?
0. geen
 1. houdt zich er aan
 2. houdt zich gedeeltelijk eraan
- (tape)
102. Stelt u zich eens voor dat u zelf de leiding zou hebben van het gehele ressort. Zou u dan het werk van LVV in dit ressort veranderen of niet?
1. niet veranderen
 2. manier van werken
 3. personeelsbeleid
 4. positie verbetering
103. Hoe vindt u de samenwerking met:
- 1 = goed 2 = matig 3 = slecht
- sub-R.L.
rayon-ass.
hoofdvoorman

Samenwerking met andere diensten

104. Heeft u verleden jaar misschien met iemand van L.P. gesproken? Hoeveel keer dan?
0. 0 x
 1. 1-3 x
 2. 4-6 x
 3. 7-10 x
105. Met wie heeft u toen gesproken?
En waarover dan?
namen:
onderwerp:
106. Vragen de mensen van L.P. wel eens naar uw mening?
1. regelmatig
 2. af en toe
 3. nooit
107. Wat heeft u in de praktijk aan het onderzoek van het L.P. gehad:
1. heel nuttig en zeer goed toepasbaar
 2. wel nuttig en voldoende toepasbaar
 3. weinig nuttig en onvoldoende toepasbaar
108. Nu we het toch over de samenwerking met andere afdelingen van LVV hebben, met welke afdeling heeft u dan het meest/minst in uw werk te maken:
- 1 = meest contact 2 = minst contact
- CT
Mechanisatie
Plantenbescherming
Landbouwonderwijs
Veeteelt
LHK en 4H
109. Vindt u deze samenwerking voldoende of heeft u behoefte aan meer samenwerking?
- voldoende
— wenst meer samenwerking met/over
110. Hier in het district zijn ook andere overheidsdiensten aanwezig die met de landbouwers te maken hebben, bijv. de Bestuursdienst. Hoeveel keer heeft u de mensen van de Bestuursdienst 't vorig jaar gesproken:
1. 1 x per week
 2. 1 x per maand
 3. 1 x per jaar
111. Met wie spreekt u dan meestal, en waarover gaat het gesprek meestal?
- onderwerp plaats
1. B.O.
 2. Assistent
 3. voorman

112. Heeft u in uw werk ook wel eens contact met andere diensten en instellingen? (en waarover dan?). Hoeveel maal heeft u het vorig jaar contact gehad met
- | | | |
|--|------------|-----------|
| | frequentie | onderwerp |
|--|------------|-----------|

Onderwijs
 Openbare Werken
 Volkscredietbank
 Handelszaak (Kersten/De Vries)

Toekomst

113. Als laatste vraag zou ik willen vragen naar de toekomst van uw zoons. Heeft u:
- geen zoons
 zoons boven de 15 jaar
 schoolopleiding
 baan

114. Wat zou voor de toekomst van uw zoon(s) beter zijn; werk in de landbouw of buiten de landbouw te hebben?

in de landbouw	buiten de landbouw
landbouw	onderwijs
rijsthandelaar	overheidsdienst
	handel/winkel
	industrie

115. En waarom zou dat werk beter zijn:

in de landbouw	buiten de landbouw
1. kunnen niet leren	4. minder zwaar
2. eigen baas	5. meer te bereiken
3. voordeliger	6. meer verdiensten
	7. meer zekerheid

Levensniveau

	ja	neen
bromfiets	1	2
motorfiets	1	2
auto	1	2
naaimachine	1	2
radio	1	2
bakstoelen	1	2
gaslamp of elektrisch	1	2
petroleum of gas	1	2

slaapkamers	1	2	3	4	5	6	7	8	9
gezinsleden	1	2	3	4	5	6	7	8	9

woning	1. geverfd
	2. ongeverfd, maar goed onderhouden
	3. ongeverfd, en slecht onderhouden
bouwwijze	1. hoge neuten
	2. lage neuten
	3. geen neuten

Opmerkingen

Tijd beëindiging interview:

Plaats:

Indruk:

Responsie:

Raadpleegt gegevens:

Toestand werkruimte:

Bijlage 4

Overzicht van onderzochte variabelen met verwijzing naar de vragenlijst van de landbouwers

<i>Achtergrondvariabelen</i>	<i>Vraag nr.</i>
etnische herkomst	obs.
gezinsgrootte	2
leeftijd	5
jaren bedrijfshoofd	1
schoolopleiding	6
nevenberoep	62
lid belangengroep	59
kredietopname	58
 <i>Sociaal-economische status</i>	
huisvesting	32
onderhoud woning	obs.
bouwwijze woning	obs.
meubilair	31
verlichting	33
naaimachine	31
radio	31
koelkast	31
bromfiets	31
 <i>Bedrijfsfactoren</i>	
bedrijfsgrootte	8
trekker	31
dorsmachine	31
veebezit	35
 <i>Contactvariabelen</i>	
bekendheid met voorlichters	36
bezoek LVV/padischuur	38
betreft zaaipadi	13
bedrijfsbezoek	41
bezoek rijstonderneming	53
bezoek waterbeheer	30
luistert naar landbouwnieuws	50
voorlichtingsboekje	49

Kennis en attitudes

verworven kennis (algemeen)	47
verworven kennis (rijstbouw)	47,26
beeld van het voorlichtingswerk	54
wensen over de voorlichting	57
voorkeur voorlichtingswijze	48
toekomstverwachtingen	66

Adoptievariabelen

nieuw rijstras	12
directe inzaaimethode	14
kunstmest	16
bestrijdingsmiddelen	20
egalisatie	27

Bijlage 5

Bewerkingen bij de clusteranalyse

Doel van deze analyse is te komen tot een a posteriori overzichtelijke volgorde van variabelen, waarbij groepen (clusters) van variabelen worden onderscheiden. Het voordeel van deze analyse is dat op tamelijk eenvoudige wijze een duidelijk beeld wordt verkregen van de structuur van het stelsel van correlerende variabelen (Swanborn, 1971:129).

Bij de gevolgde procedure is er niet naar gestreefd alle variabelen in clusters onder te brengen. Hiertoe is een drempelwaarde aangebracht, waar beneden binding verwaarloosbaar wordt geacht. Voor een bepaling van de eerste kern van een cluster wordt een tamelijk hoge drempel aangehouden (bijv. een schaars optredende waarde), terwijl bij verdere uitbreiding een iets lagere waarde wordt gehanteerd.

Alvorens met de analyse te beginnen, is het zeer praktisch gebleken de variabelen langs automatische weg te rangschikken naar de mate van globale samenhang met de overige variabelen. Hierbij wordt voor elke variabele j berekend

$$A_j = \sum_{i=1}^n r_{ij}^2.$$

Vervolgens worden de variabelen gerangschikt naar afnemende A_j . Dit criterium werd reeds door Thurstone (1931) gebruikt in zijn 'centroid method' naar spillen van groepen correlerende variabelen. Bij deze werkwijze komen globaal de hoogste coëfficiënten in de linkerbovenhoek van de correlatiematrix. We nummeren de variabelen in de nu verkregen volgorde. Bij het zoeken naar clusters in de correlatiematrix kan de eerste variabele met de hoogste waarde van het criterium als spil dienen voor de eerste cluster. Hierin zullen mede die variabelen voorkomen, die volgens de hoog gekozen drempel sterk met de spil correleren. Stel dat dit een drietal variabelen oplevert; we noemen dit de kern van de eerste cluster. Hierna is met enig handwerk een bevredigende volgorde van de variabelen te verkrijgen. Dit werk kan echter met behulp van de computer worden ondersteund. Bij de procedures zijn drempelwaarden te stellen voor het afsluiten van een groep en het initiëren van een nieuwe groep.

De tweede cluster wordt gevormd met als spil de laagst genummerde variabele, die niet in de eerste cluster is opgenomen. Op gelijke wijze wordt een kern voor deze cluster verkregen. Mogelijkerwijze volgen nog een of meer clusterkernen.

Nu wordt volgens een lagere drempel nagegaan welke andere variabelen met de kern van de eerste cluster blijken te correleren. Indien een toevoeging wordt verkregen, wordt de procedure herhaald met het uitgebreide stel. Dit gebeurt achtereenvolgens met elk van de clusters.

Niet alle variabelen zullen in clusters opgenomen worden, bijv. wanneer geen van de correlatiecoëfficiënten boven één der drempels uitkomt. Twijfelgevallen zijn uiteraard onvermijdelijk, zoals wanneer een variabele een laag plaatsnummer in de matrix heeft, d.i. met tamelijk veel andere variabelen correleert, en daarbij evenveel binding vertoont met twee clusters. Dan hoort hij in geen van beide clusters thuis en neemt hij een eigen plaats

in. Omgekeerd kunnen variabelen met hoge plaatsnummers soms nog juist bij een cluster gevoegd worden.

Om voorbarige plaatsing van dergelijke twijfelgevallen in clusters te voorkomen, is het goed de clusters in het begin niet te groot te maken. Men kan deze clusters dan in een tweede ronde eventueel uitbreiden door toevoeging van nieuwe variabelen. Nadat eenmaal de clusters, of er kan een nieuwe cluster worden gevormd uit deze restgroep.⁴⁹ binding vertonen met de clusters. Zij kunnen dan alsnog worden ondergebracht in een van de clusters, of er kan een nieuw cluster worden gevormd uit deze restgroep.⁴⁹

49. De 'outprints' van de verschillende statistische bewerkingen zijn beschikbaar bij de vakgroep agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden, Landbouwhogeschool te Wageningen. Copieën van de ponskaarten en van het codeboek zijn gedeponereerd bij het CELOS te Paramaribo en het Steinmetz Archief te Amsterdam.

Literatuurlijst

- Adhin, J. H., 1961. Development planning in Surinam in historical perspective. Stenfort Kroese, Leiden.
- Albrecht, H., 1969. Innovationsprozesse in der Landwirtschaft. Saarbrücken.
- Algemeen Bureau voor de Statistiek, 1964. Derde algemene volkstelling Suriname. Suriname in Cijfers no. 33, Paramaribo.
- Almond, G. A. & S. Verba, 1965. The civic culture. Little, Brown, Boston.
- Amson, F. W. van, 1973. Landbouwkundig onderzoek. In: J. H. Adhin (Ed.) 100 jaar Suriname (gedenkboek). Nationale Stichting Hindostaanse Immigratie, Paramaribo, p. 141–149.
- Argyris, C., 1973. The applicability of organizational sociology. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Ascroft, J., N. Röling, J. Kariuki & F. Chege, 1973. Extension and the forgotten farmer. Bulletin nr. 37, Afdelingen voor sociale wetenschappen, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Ban, A. W. van den, 1963. Boer en landbouwvoorlichting. Van Gorcum, Assen.
- Ban, A. W. van den, 1974. Inleiding tot de voorlichtingskunde. Boom, Meppel.
- Ban, A. W. van den & C. A. Muntjewerff, 1970. Goals, organizations and strategies of change agencies. Paper presented at the Seventh World Congress of Sociology, Varna.
- Ban, A. W. van den & S. S. Thorat, 1968. Administrative relationships influencing the effectiveness of community development organization in India. Indian J. of Ext. Education IV: 14–21.
- Banfield, E. C., 1958. The moral basis of a backward society. Free Press, New York.
- Barnard, Ch. I., 1953. The functions of the executive (10de druk). Harvard Univ. Press. Cambridge.
- Bennis, W. G., 1966. Changing organizations. McGraw Hill, New York.
- Blau, P. M., 1955. The dynamics of bureaucracy. Univ. of Chicago Press, Chicago.
- Blau, P. M. & W. R. Scott, 1963. Formal organizations. Routledge & Kegan Paul, London.
- Blau, P. M., 1964. Exchange and power in social life. Wiley, New York.
- Braibanti, R. & J. J. Spengler (Eds), 1963. Administration and economic development in India. Cambridge Univ. Press, London.
- Brown, D. D., 1971. Agricultural development in India's districts. Harvard Univ. Press, Cambridge.
- Chin, R. & K. D. Benne, 1969. General strategies for effecting change in human systems. In: Bennis, Benne & Chin (Eds). The planning of change. Holt, Rinehart & Winston, New York, p. 32–57.
- Derksen, J. B. D., 1963. Inleiding tot de praktijk van de steekproefmethode. Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag.
- Deutsch, K. W., 1971. Development change, some political aspects. In: J. P. Leagans & Ch. P. Loomis (Eds). Behavioral change in agriculture. Cornell Univ. Press, Ithaca.
- Deutschmann, P. J. & O. Fals Borda, 1962. Communication and adoption patterns in an Andean village. Progr. Interam. Inform. Poplar, San José.
- Doorn, J. A. A. van & C. J. Lammers, 1964. Moderne sociologie. Spectrum, Utrecht.
- Drielsma, J. A., 1961. De landbouwvoorlichting in het ressort Suriname B. De Surinaamse landbouw, 9: 18–26.
- Dube, S. C., 1958. India's changing villages. Routledge and Kegan Paul, London.
- Dusseldorp, D. B. W. M. van, 1962. Een classificatie van occupatievormen in Suriname. Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap, 79: 128–147.
- Dusseldorp, D. B. W. M. van, 1967. Meerdimensionale overheidsplanning. Veenman, Wageningen.
- Dijk, J. J. van, 1974. Organisatie in verandering (2e herziene druk). Univ. Pers, Rotterdam.
- Emery, F. E. & O. A. Oeser, 1958. Information, decision and action. Melbourne Univ. Press.
- Emery, F. E. & E. L. Trist, 1965. The casual texture of organizational environments. Human Relations, 18: 21–31.
- Epstein, T. S., 1962. Economic development and social change in South India. The Univ. Press, Manchester.

- Etzioni, A., 1964. *Modern organizations*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- FAO, 1969. *Provisional indicative world plan for agricultural development*. Rome.
- FAO, 1972. *The state of food and agriculture*. Rome.
- FAO, 1975. *Agricultural extension and training*. Committee on Agriculture. Rome.
- Foster, G. M., 1966. *Oude culturen in een technische wereld*. Spectrum, Utrecht.
- Foster, G. M., 1967. Peasant society and the image of limited good. In: J. Potter, M. Diaz & G. M. Foster. *Peasant society*. Little Brown & Co., Boston, p. 300–323.
- Foster, G. M., 1972. The anatomy of envy. *Current Anthropology*, 13: 165–186.
- Galjart, B. F., 1968. *Itaguaí*. Pudoc, Wageningen.
- Galjart, B. F., 1971. Sociological concepts and agricultural development; a critique. *Rural Sociology* 36: 31–41.
- Geertz, C., 1971. *Agricultural involution* (5e druk). Univ. California Press, Berkeley.
- Gent, B. van, 1973. *Andragologie en voorlichting*. Boom, Meppel.
- Gerth, H. & C. Wright Mills (Eds), 1948. *From Max Weber: Essays in sociology*. Routledge en Kegan Paul, London.
- Glaser, B. G. & A. L. Strauss, 1974. *The discovery of grounded theory* (6e druk). Aldine, Chicago.
- Goodenough, W. H., 1963. *Cooperation in change*. Russell Sage, New York.
- Gouldner, A. W., 1959. Organizational analysis. In: R. K. Merton, L. Broom & L. S. Cotrell (Eds). *Sociology today*. Basic Books, New York, p. 400–428.
- Grist, D. H., 1959. *Rice*. Longmans Green, London.
- Gross, N., W. S. Mason & A. W. McEachern, 1958. *Explorations in role analysis*. Wiley, New York.
- Grijpstra, B. G., 1968. Case studies van landbouwers in Nickerie. *Celos rapporten* no. 12, Wageningen.
- Gusfield, J. R., 1967. Tradition and modernity. *Am. J. Sociol.* 72: 351–362.
- Hägerstrand, T., 1968. *Innovation, diffusion as a spatial process*. Univ. Chicago Press, Chicago.
- Hale, S. M., 1974. Barriers to free choice in development. Paper VIIIth World Congr. Sociol. Toronto.
- Hall, R. H., 1974. *Organizations: structure and process*. Prentice-Hall, London.
- Hasselbach, O. E., 1966. Edele rijststrassen in de bevolkingslandbouw. *Sur. Landbouw* 14: 45–55.
- Havelock, R. G., 1969. Planning for innovation through dissemination of knowledge. Institute for social research. Univ. Michigan, Ann Arbor.
- Hekken, P. M. van, 1964. *De landbouwhuishoudkundige voorlichting in Suriname*. Ministerie van LVV, Paramaribo.
- Hindorie, G. D., 1969. *Plaats en functie van waterschappen*. Ministerie van LVV, Paramaribo.
- Hodgdon, L. L. & H. Singh, 1963. The adoption of agricultural practices in two villages of Madhya Pradesh. The Ford Foundation, New Delhi.
- Hofstee, E. W., 1953. Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting. *Bull. 1, Afd. Sociale en Economische Geografie, Landbouwhogeschool, Wageningen*.
- Hofstee, E. W., 1966. Over het modern-dynamische cultuurpatroon. *Sociol. Gids* 13: 139–154.
- Hunter, G., 1969. *Modernizing peasant societies*. Oxford Univ. Press, New York.
- Hunter, G. & A. F. Botttrall, 1974. *Serving the small farmer: Policy choices in Indian agriculture*. Croom Helm, London.
- Jaarverslag van de Centrale Bank van Suriname, 1970.
- Janowitz, M., 1958. *Public administration and the public*. Univ. Michigan. Press, Ann Arbor.
- Kalshoven, G., 1969. Sociologische en organisatorische aspecten van de landbouwvoorlichting in Suriname. *Celos rapporten* no. 26, Wageningen.
- Kalshoven, G., 1973. *Communicatie en organisatie van de landbouwvoorlichting in Suriname*. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Kampfraath, A. A., 1970. *Bronnen van welvaart en welzijn (inaugurele rede)*. Samson, Alphen a/d Rijn.
- Kampfraath, A. A., 1972. Organiseren, het conditioneren van de samenwerking. *Landbouwk. Tijdschr.* 84: 242–249.
- Kartoszewito, K., 1976. Het rendement van en de communicatie tussen landbouwkundig onderzoek en landbouwvoorlichting, met Suriname als case geval. Doctoraal scriptie, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Katz, E., 1957. The two-step flow of communication. *Public Opinion Quart.* 21: 61–78.

- Katz, E. & B. Danet (Eds), 1973. *Bureaucracy and the public*. Basic Books, New York.
- Kloes, L. J. J. van der & H. W. Moll, 1970. *Landbouwbedrijfsontwikkeling in Suriname*. Samenwerkingsproject Departement van LVV te Suriname met het Ministerie van Landbouw en Visserij te Nederland, z.p.
- Kruijer, G. J., 1968. *Suriname en zijn burea*. Boom, Meppel.
- Kruijer, G. J., 1973. *Observeren en redeneren* (2e druk). Boom, Meppel.
- Lammerink, M. P. & J. W. Oldewelt, 1974. *Samenwerking onder landbouwers in Europolder-Noord*. Praktijkverslag. BON-rapport no. 20, Ministerie van LVV, Paramaribo.
- Lamur, H. E., 1973. *The demographic evolution of Surinam*. Smits, Den Haag.
- Lawrence, P. R. & J. W. Lorsch, 1969. *Developing organizations: Diagnosis and action*. Addison-Wesley, Reading.
- Lazarsfeld, P. F., W. H. Sewell & H. L. Wilensky (Eds), 1967. *The uses of sociology*. Basic Books, New York.
- Lier, R. van, 1971. *Samenleving in een grensgebied* (2e druk). Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Likert, R., 1970. *Nieuwe wegen voor leiding en organisatie*. De Bussy, Amsterdam.
- Lin, N., 1973. *The study of human communication*. Bobbs-Merill, Indianapolis.
- Linton, R., 1936. *The study of man*. Appleton-Century, New York.
- Lionberger, H. F. & H. C. Chang, 1970. *Farm information for modernizing agriculture*. Praeger, New York.
- Lowdermilk, M. K., 1972. *Diffusion of dwarf wheat production technology in Pakistan's Punjab*. Ph. D. thesis Cornell Univ, Ithaca.
- Luning, H. A., 1967. *Economical aspects of low labour income farming*. Pudoc, Wageningen.
- LVV, z.j. *Handleiding voor de landbouwvoorlichter in Suriname*. Ministerie van LVV, Paramaribo.
- LVV, 1956. *LVV in 1956. Jaarverslag*, Ministerie van LVV, Paramaribo.
- LVV, 1967. *De ontwikkeling van de landbouw, veeteelt en de visserij in Suriname van 1954-1976*. Ministerie van LVV, Paramaribo.
- LVV, 1969. *Ontwerp begroting dienstjaar 1969*. Ministerie van LVV, Paramaribo.
- LVV, 1971. *Handleiding voor de rijstteelt in Suriname* (voorlopige uitgave). Ministerie van LVV, Paramaribo.
- LVV, 1974. *Follow-up Europolder. Deel 1*. Ministerie van LVV, BON rapport no. 21, Paramaribo.
- LVV & ABS, 1969. *Derde landbouwtelling in Suriname*. Ministerie van LVV & Algemeen Bureau van de Statistiek. Suriname in Cijfers no. 60, Paramaribo.
- LVV & OW & V, 1975. *Stondansie follow-up: review of the situation and programme of activities*. Ministerie van LVV & Ministerie van Openbare Werken en Verkeer, Paramaribo.
- Mannheim, K., 1940. *Man and society in an age of reconstruction*. Routledge and Kegan Paul, London.
- March, J. G. & H. A. Simon, 1958. *Organizations*. Wiley, New York.
- Marsh, C. D. & A. L. Coleman, 1954. *Farmer's practices in relation to adoption rates of leaders*. *Rural Sociol.* 19: 180-181.
- Martin, D. & J. A. A. van Doorn, 1974. *Sleutelwoorden in de sociologie*. Univ. Pers, Rotterdam.
- Mayntz, R., 1965. *Organisatie sociologie*. Spectrum, Utrecht.
- Mellor, J. W., 1966. *The economics of agricultural development*. Cornell Univ. Press, Ithaca.
- Merton, R. K., 1957. *Social theory and social structure* (rev. ed.). The Free Press, Glencoe.
- Meynen, W., 1963. *Het landbouwonderwijs in het algemeen en de landbouwbedrijfschool in het bijzonder in Suriname*. Evaluatie onderzoek No. III, LVV, Paramaribo.
- Ministerie van Algemene zaken/Planbureau Suriname, 1967. *Algemene beschrijving van de Surinaamse landbouw*. Paramaribo.
- Moore, B., 1966. *Social origins of dictatorship and democracy*. Beacon Press, Boston.
- Mortensen, C. D., 1974. *Communication: the study of human interaction*. McGraw-Hill, New York.
- Mosher, A. T., 1966. *Getting agriculture moving*. Praeger, New York.
- Nooy, A. T. J., 1969. *De Boerenpartij*. Boom, Meppel.
- Oud, P. J., 1974. *Coöperaties, waterschappen en ontwikkeling in Suriname*. Onderzoekproject Sociale Ontwikkelingsstrategie Suriname, deelrapport no. 8a, Univ. Amsterdam.
- Palmer, B. Z. & R. L. Sisson, 1972. *Community participation in the planning process*. In: *Consumer participation in health planning*. Health Education Monographs nr. 32.

- Panday, R. M. N., 1959. *Agriculture in Surinam, 1650–1950*. Paris, Amsterdam.
- Parsons, T., 1969. Suggestions for a sociological approach to the theory of organisations. In: Etzioni's sociological reader on complex organizations (2e ed.). Holt, London, p. 32–46.
- Pearse, A., 1971. Metropolis and peasant: the expansion of the urban – industrial complex and the changing rural structure. In: T. Shanin (Ed.). *Peasants and peasant societies*. Penguin, Middlesex, p. 69–80.
- Pelz, D. C., 1966. *Coordination, communication and initiative in agricultural development*. New Delhi.
- Penders, J. M. A., 1958. *De landbouwvoorlichting in Suriname in verband met landbouwonderwijs en landbouwkundig onderzoek*. Rapport van een studiereis, z.p.
- Perquin, A. P., 1959. De plaats van de landbouwhuishoudkunde in de landbouwvoorlichting. Werkconferentie landbouwvoorlichting, Ministerie van LVV, Paramaribo.
- Pfiffner, J. M. & F. P. Sherwood, 1966. *Moderne organisatieleer*. Spectrum, Utrecht.
- Philipsen, H., 1969. *Steekproeven*. (inaugurele rede). Univ. Pers, Leiden.
- Pieper, A. Houttuintj, 1968. De rol van de voorlichter in het persoonlijk gesprek. *Volksopvoeding* 17: 65–78.
- Prado, F. A. del (Ed.), 1966. *Overzicht van de belangrijkste ziekten en plagen van landbouwgewassen*. Meded. Landbouwk. Proefstatn. Suriname 37.
- Relyveld, W. L., 1958. Landbouwontwikkeling en landbouwvoorlichting in Suriname in de jaren 1904–1954. *De Surinaamse Landbouw* 6 (3): 84–97.
- Rest, C. P. M. van, 1974. *Het Departement van Landbouw, Veeteelt en Visserij. Onderzoekproject Sociale Ontwikkelingsstrategie Suriname, deelrapport no. 3*, Univ. Amsterdam.
- Riggs, F. W., 1964. *Administration in developing countries*. Mifflin, Boston.
- Rogers, E. M., 1974. Social structure and communication strategies in rural development. In: R. H. Crawford & W. B. Ward. *Communication strategies for rural development*. Proc. Cornell CIAT 1974 Int. Symp. Cali, Colombia. Cornell Univ. Press, Ithaca, p. 50–59.
- Rogers, E. M., 1975. Where we are in understanding innovation. Paper presented at East-West Communication Institute on communication and change, Honolulu.
- Rogers, E. M., 1976. Communication and development. *Communication Research* 3: 213–240.
- Rogers, E. M. & R. Agarwala-Rogers, 1976. *Communication in organizations*. Free Press, New York.
- Rogers, E. M., J. R. Ascroft & N. G. Röling, 1970. Diffusion of innovations in Brazil, Nigeria, and India. Dept. of Communication, Michigan State Univ., East Lansing.
- Rogers, E. M. & J. M. van Es, 1964. Opinion leadership in traditional and modern Columbian peasant communities. Res. Rep. no. 2, Dept. of Communication, Michigan State Univ., East Lansing.
- Rogers, E. M. & F. F. Schoemaker, 1971. *Communication of innovations*, Free Press, New York.
- Rogers, E. M. & L. Svenning, 1969. *Modernization amongst peasants*. Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Röling, N. G., 1975. Knowledge brokerage. Paper presented at the second general conference of AAASA, Dakar.
- Ruttan, V. W., A. Sothiphan & E. C. Venegas, 1966. Technological and environmental factors in the growth of rice production in the Philippines and Thailand. *Rural Econ. Problems*, 3: 63–107.
- Ryan, B. & N. C. Gross, 1943. The diffusion of hybrid seed corn in two Iowa communities. *Rural Sociol.* 8: 15–24.
- Samson, J. A., 1961. *Wisselwerking tussen onderzoek en voorlichting*. Niet gepubliceerde lezing, Landbouwproefstation, Paramaribo.
- Sanders, H. C. a.o. (Eds.), 1966. *The cooperative extension service*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Schultz, T. W., 1964. *Transforming traditional agriculture*. Yale Univ. Press, New Haven.
- Scott, W. R., 1964. Theory of organizations. In: Faris' *Handbook of modern sociology*. Rand McNally, Chicago, p. 485–529.
- Selltiz, C., M. Jahoda, M. Deutsch & S. W. Cook, 1959. *Research methods in social relations* (revised ed.). Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Selznick, P., 1948. Foundations of the theory of organizations. *Am. Sociol. Rev.* 13: 25–35.
- Selznick, P., 1966. *TVA and the Grass Roots*. Harper, New York.
- Sen, L. K., 1969. Opinion leadership in India. Research report 22, Nat. Inst. Community Dev. Hyderabad.
- Simon, H. A., 1967. *De besluitvorming in de organisatie*. De Bussy, Amsterdam.

- Sital, J. T., 1969. Vergelijkend bedrijfseconomisch onderzoek in verschillende grootteklassen van rijstbedrijven. Celos kwartaalversl. 9: 15–16.
- Sital, J. T., 1975. Technological change, labour utilization and production on rice farms in Surinam. In: Report on the meeting of the FAO/OECD expert panel on the effects of farm mechanization on production and employment. FAO, Rome, p. 251–278.
- Sitter, L. U. de, 1970. Leiderschapsvorming en leiderschapsgedrag in een organisatie. Samson, Alphen a/d Rijn.
- Sjoberg, G., R. A. Brijmer & B. Faris, 1973. Bureaucracy and the lower class. In: E. Katz & B. Danet (Eds), Bureaucracy and the public. Basic Books, New York, p. 61–72.
- Speckmann, J. D., 1965. Marriage and kinship among the Indians in Surinam. Van Gorcum, Assen.
- Stichting Planbureau Suriname, 1965. Nationaal Ontwikkelingsplan Suriname. Deel 2, Paramaribo.
- Swanborn, P. G., 1971. Aspecten van sociologisch onderzoek. Boom, Meppel.
- Taub, R. P., 1969. Bureaucrats under stress. Univ. California Press, Berkeley.
- Terreinverkenning voor de agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe – Heerde, 1966. Pudoc, Wageningen.
- Theodorson, G. A. & A. G. Theodorson, 1969. Modern dictionary of sociology. Crowell, New York.
- Thompson, J. D., 1967. Organizations in action. McGraw-Hill, New York.
- Tyler, R. W., 1969. Basic principles of curriculum and instruction (29e druk). Univ. Chicago Press.
- Ubels, E., 1961. Modernisering van de rijstbouw in Nickerie. Meded. Landbouwk. Proefstn. Suriname, 35.
- Udy, S. H., 1959. Organization of work. HRAF Press, New Haven.
- United Nations Industrial Development Organization, 1972. A survey of industry and its potential in Surinam. Final Rep. no. TCD. 122, Paramaribo.
- Vegt, R. van der, 1973. Opleiden en evalueren. Elinkwijk, Utrecht.
- Vries, M. de, 1965. De landbouwers van Suriname. Stichting Planbureau Suriname, Paramaribo.
- Waal Malefijt, A. de, 1963. The Javanese of Surinam. Van Gorcum, Assen.
- Weber, M., 1956. Wirtschaft und Gesellschaft (4e ed.). Mohr, Tübingen.
- Webster, C. C. & P. N. Wilson, 1968. Agriculture in the tropics. Longmans, London.
- Weintraub, D., 1970. Rural periphery, societal center, and their interaction in the process of agrarian development. Rural Sociol. 35: 367–376.
- Wengen, G. D. van, 1972. De Javanen in de Surinaamse samenleving. Leiden.
- Wilkening, E. A., 1957. The county extension agent in Wisconsin. Wisconsin Agric. Exp. Stn. Res. Bull. 203.
- Wittich, W. O. & C. F. Schuler, 1967. Audio-visual materials, their nature and use (4e ed.) Harper, New York.

ATLANTISCHE OCEAAN

Kaart 1: Bodemgebruik en landbouwontwikkelingsprojecten in Suriname

